

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МИШКАРЬОВА Світлана Володимирівна

УДК 37 : 271.2 – 737 (477.8) «1921/1939»

**ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ
БРАТСТВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1921–1939 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник – Л. М. Шугаєва,
доктор філософських наук, професор

Рівне – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	
1.1. Теоретичний аналіз проблеми освітньо-виховної діяльності православних братств.....	14
1.2. Джерела та історіографія проблеми освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у межах 1921–1939 років	31
Висновки до першого розділу	53
РОЗДІЛ 2. УМОВИ І ЧИННИКИ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	
2.1. Організація освіти і виховання у Західній Україні у міжвоєнний період	56
2.2. Чинники освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України.....	74
Висновки до другого розділу	96
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	
3.1. Організаційні засади освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).....	99
3.2. Напрями та форми освітньо-виховної діяльності Братства православних богословів у Польщі (1934–1938 рр.).....	125
3.3. Участь братчиків у формуванні підходів та методики	

навчання Закону Божого і релігійного виховання молоді.....	138
3.4. Екстраполяція діяльності православних братств у сучасний освітній простір України.....	156
Висновки до третього розділу	167
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	177
ДОДАТКИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. БО УПАЦ – Братське об'єднання парафій українських православних автокефальних церков
2. БПБ – Братство Православних богословів у Польщі
3. ВПУВ – Взаїмна Поміч українського Вчительства
4. ДАВО – Державний архів Волинської області.
5. ДАЗО – Державний архів Закарпатської області.
6. ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області.
7. ДАРО – Державний архів Рівненської області.
8. ДАТО – Державний архів Тернопільської області.
9. ДАЧО – Державний архів Чернівецької області.
10. ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
11. ОДІКЗ – Острозький державний історико-культурний заповідник.
12. РПК – Релігійно-педагогічний кабінет
13. УНР – Українська Народна Республіка

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна соціально-політична ситуація в Україні зумовлює необхідність здійснення освітніх реформ, пов'язаних із відродженням духовності в суспільстві, орієнтацією на загальнолюдські цінності, що ґрунтуються на традиційній для більшості українських регіонів християнській моралі.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зазначається, що в контексті найбільш гострих проблем, які стримують розвиток освітньої галузі, не дають можливості забезпечити нову якість організації навчально-виховного процесу відповідно до вимог сьогодення, є низький рівень суспільної моралі, що призводить до бездуховності, низької культури поведінки частини учнівської та студентської молоді. Зазначене вимагає створення цілісної системи виховання, що забезпечить моральний і духовний розвиток у процесі соціалізації підростаючого покоління.

Православ'я як традиційна органічна складова духовного життя завжди відігравало важливу роль у ході державного і культурного будівництва, сприяло збереженню впродовж багатьох століть національної ідентичності українців. Освітньо-виховна діяльність духовенства та кращих представників православної громадськості з давніх часів сприяла збереженню української самобутності та розвитку культури народу.

Вочевидь, що в сучасних закладах освіти учні набувають, зокрема, і релігієзнавчої обізнаності. Конфесійна складова виховання школярів набуває особливої значущості в процесі становлення особистості громадянина-патріота, захисника незалежності та суверенітету України. Формування морально-етичної сфери особистості здійснюється не лише сучасною школою, а й інституціями громадянського суспільства, до яких належать і релігійні організації. Тому пошук ефективної взаємодії між сучасними світськими та релігійними інституціями в процесі етико-моральної освіти і виховання актуалізує відповідний педагогічний досвід минулого.

Значущість досліджуваної проблеми визначається необхідністю

реалізації культурологічного і регіонального підходів до її наукового аналізу, зумовленого тим, що освітньо-виховна діяльність православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) здійснювалася на тлі загального контексту цивілізаційних процесів в Україні, сприяла розвитку доброчинності не лише в освіті, але й в інших сферах соціокультурного життя краю, у певні періоди історичного шляху країни потребувала прогресивних форм та методів впливу на загальний розвиток освіти дітей, молоді й дорослих краю, відображала соціокультурні, економічні особливості життя місцевого населення.

Незважаючи на те, що в сучасній Україні церква відокремлена від держави, а школа від церкви вивчення досвіду діяльності православних братств, зокрема в Західній Україні у досліджуваний період з історико-педагогічних позицій, є актуальним та доцільним в контексті запозичення апробованих змісту, форм і методів освітньо-виховної роботи.

Концептуальне підґрунтя духовно-морального виховання дітей і молоді представлено в науковому доробку О. Антонової, А. Герасимчука, О. Дубасенюк, О. Дем'янчука, Г. Васяновича, П. Сауха та ін.

Засадничі положення діяльності вітчизняних православних братств, (середина XVI – початок XX ст.), висвітлено в працях дорадянських, радянських та українських емігрантських учених І. Власовського, О. Єфименко, Я. Ісаєвича, М. Кояловича, М. Линчевського, І. Огієнка, Б. Мітюрова, О. Папкова, А. Савич, М. Скабаллановича, С. Соловйова, М. Трипольського, І. Фльорова, В. Шинкарука та ін. Аналізу традицій, специфіки управління та особливостей діяльності православних братств присвячені роботи сучасних дослідників (С. Гаврилюк, С. Кваша, П. Кралюк, І. Тимочко та ін.).

Проблематика діяльності православних братств до початку XX ст. широко представлена в наукових розвідках сучасних українських фахівців з історії і релігієзнавства (О. Бучма, Я. Грицак, Л. Гурська, Т. Гунчак,

Г. Капустін, А. Колодний, Б. Лобовик, Л. Мозговий, В. Рожко, Р. Шеретюк, Л. Шугаєва, Н. Яковенко, П. Яроцький та ін.).

В історико-педагогічних дослідженнях сучасних українських учених О. Борейка, С. Бричок, О. Велемець, Н. Дудник, Н. Коляди, О. Костюк, В. Фазана обґрунтовано положення, які опосередковано висвітлюють проблеми освітньо-виховної діяльності релігійних організацій, релігійної освіти і виховання в Російській імперії XIX – поч. XX ст.

Різнманітні аспекти діяльності православних західноукраїнських братств у міжвоєнний період розглянуто в сучасних дисертаційних роботах з історії та історії педагогіки українських учених: В. Борщевича, С. Гнот, Ю. Данильця, А. Кукурудзи, І. Левандовської, Л. Левицької, Р. Найди, Л. Пунько, Г. Розлуцької, З. Саф'янюк, Л. Стахів, Г. Степаненко, Н. Стоколос, Т. Тхоржевської, Я. Яців.

Вагома роль у дослідженні проблем діяльності православних братств у досліджуваній період належить польським ученим (А. Борковський, Р. Дубець, С. Кирилович, М. Ленчевський, А. Миронович, М. Папєжинська-Турек та ін.). Релігійні проблеми західних українців на тлі політичних, етнічних та етноконфесійних відносин у II Речі Посполитій розглядали польські науковці (А. Гіза, Г. Купріянович, М. Рощенко, С. Стемпень, Є. Томашевський та ін.).

Проте, всебічний історико-педагогічний аналіз освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) не здійснювався. Тому виникла потреба в інтенсифікації наукових пошуків щодо історико-педагогічного аналізу організації, змісту та форм освітньо-виховної діяльності православних братств досліджуваного періоду з позицій міждисциплінарного підходу (історія педагогіки, історія та релігієзнавство), що і зумовило вибір теми дисертації: **«Освітньо-виховна діяльність православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень Рівненського державного гуманітарного університету і є складовою комплексної науково-дослідницької теми кафедри теорії та методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету "Формування вчителя як конкурентоспроможного фахівця в умовах модернізації освітньої галузі України"(державний реєстраційний № 0107U000863).

Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 9 від 29. 04. 2011р.) і узгоджена в Раді з координації досліджень у галузі педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 5 від 24. 05. 2011р.).

Мета дослідження: на основі історико-педагогічного аналізу архівних та літературних джерел виявити основні чинники, організаційні засади, зміст, форми та тенденції освітньо-виховної діяльності православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

Завдання дослідження:

1. Визначити методологічні засади, уточнити понятійний апарат та окреслити джерельну й історіографічну базу дослідження проблеми освітньо-виховної діяльності православних братств як історико-педагогічного явища.
2. Охарактеризувати стан освіти і виховання на західноукраїнських землях у міжвоєнний період як умови для реалізації освітньо-виховної діяльності православних братств.
3. З'ясувати основні чинники, що впливали на освітньо-виховну діяльність православних братств у Західній Україні в межах 1921–1939 рр.
4. Розкрити особливості організації, змісту і форм освітньо-виховної діяльності православних братств у Західній Україні у досліджуваний період.
5. Узагальнити досвід освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у досліджуваний період і окреслити можливість його екстраполяції в освітньо-виховний процес на сучасному етапі.

Об’єкт дослідження – розвиток освіти і педагогічної думки у Західній Україні у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)

Предмет дослідження – зміст, форми, методи та тенденції освітньо-виховної діяльності православних братств у Західній Україні.

Хронологічні межі дослідження. **Нижня** хронологічна межа (1921 рік) визначається трансформацією братського руху на західноукраїнських землях, зумовленою входженням Православної церкви в сферу державно-конфесійних відносин новостворених після закінчення I Світової війни держав, зокрема Румунії, Чехословаччини і II Речі Посполитої. **Верхня** межа наукового пошуку (1939 р.) окреслена у зв’язку з припиненням активної діяльності братств у контексті соціально-політичних трансформацій, пов’язаних із початком Другої світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють історичну територію Західної України, яка в досліджуваний період входила до складу Польщі, Чехословаччини і Румунії. З урахуванням того, що на території Галичини переважав вплив Греко-католицької церкви, у Північній Буковині – Румунської православної церкви, а в Закарпатті – Сербської православної церкви, основний акцент зроблено на території історичної Волині, де православ’я як релігійна конфесія набула більшого у порівнянні з іншими територіями Західної України поширення, що і зумовило освітньо-виховну діяльність православних братств.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять гносеологічні та аксіологічні підходи до розгляду релігійної та педагогічної реальності, філософські положення про діяльність та її соціальну природу, про єдність діяльності та свідомості особистості; положення про необхідність виокремлення загального, особливого, одиничного з метою визначення специфіки діяльності православних братств у Західній Україні; загальнометодологічні принципи аналізу історико-педагогічних явищ і процесів: об’єктивності, історизму, світоглядного плюралізму, гуманізму та

демократизму, системності у вивченні педагогічних явищ, пріоритетності християнських цінностей в історії освіти України.

Теоретичні та методологічні засади дослідження складають концептуальні ідеї та підходи істориків педагогіки (Л. Березівська, М. Богуславський, Г. Ващенко, В. Вихрущ, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Левківський, Н. Сейко, О. Сухомлинська, Є. Шестун та ін.).

Дослідження ґрунтується на історико-педагогічному регіоналізмі, який передбачає врахування історичної ретроспективи, особливостей культури й освіти регіонів Західної України, а також всезагальний характер християнських цінностей у сфері освіти та виховання підростаючого покоління.

Міждисциплінарний характер роботи зумовив необхідність звернення до соціології релігії, методології історії та історії педагогіки, що дало змогу цілісно розглянути проблему освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України в міжвоєнний період. Системний підхід реалізовано з метою розкриття цілісності педагогічного процесу шляхом використання всього спектру різних груп джерел.

Мета, завдання та предмет дослідження зумовили необхідність використання комплексу дослідницьких методів: *загальнонаукових* (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація історико-педагогічних джерел, їх систематизація), що дозволило вивчити, узагальнити та систематизувати наукові джерела, погляди науковців на проблему освітньо-виховної діяльності братств, а також пошуково-бібліографічний метод вивчення архівних, бібліотечних фондів, каталогів, бібліографічних видань; *спеціальних історико-педагогічних*: історико-правовий – для визначення правових норм, що визначили освітньо-виховну діяльність православних братств; історико-структурний – з метою структурування історико-педагогічної літератури з проблеми дослідження; історико-генетичний – для відтворення ретроспективи освітньо-виховної діяльності православних братств у межах західноукраїнського освітнього простору; історико-

порівняльний – для порівняння досліджуваного освітнього феномену з аналогічними в історичному контексті.

Джерельну базу дослідження складають документи та матеріали: Державного архіву Волинської області (ФФ. 1, 36, 45, 46, 63, 73, 134, 140, 198, 200, 522), Державного архіву Рівненської області (ФФ. 30, 31, 118, 130, 156, 191, 314), Державного архіву Тернопільської області (ФФ. 2, 131, 148, 228), Державного архіву Івано-Франківської області (ФФ. 377, 511, 632,), Державного архіву Закарпатської області (ФФ. 2, 63, 1551, 1517, 1239, 1186, 1039), Державного архіву Чернівецької області (ФФ. 6, 1240, 14, 319, 24, 17, 18, 16, 20, 19, 43, 213); матеріали Волинської і Рівненської державних наукових бібліотек та Кременецької науково-педагогічної бібліотеки, фонд Острозького історико-краєзнавчого заповідника; періодичні видання: «На варті» (1925–1926 рр.), «Рідна церква» (1927 р.), «Духовний сіяч» (1928–1931 рр.), «За соборність» (1932–1935 рр.), «Церква і нарід» (1935–1938 рр.), «Шлях» (1937–1939 рр.), «Наша культура» (1937 р.), «Літопис Волині» (1951–1992 рр.), «Православная Волинь» (1922 р.); нормативно-правові документи – статuti, урядові постанови і розпорядження про діяльність православних братств; матеріали історико-педагогічного дослідження (автореферати, дисертації, монографії).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* в історико-педагогічній науці системно досліджено освітньо-виховну діяльність православних братств Західної України: розкрито сутність і зміст визначальних чинників, які зумовили специфіку їх освітньо-виховної діяльності у міжвоєнний період; проаналізовано участь братчиків у формуванні підходів та методики навчання Закону Божого і релігійного виховання молоді; виокремлено провідні тенденції досліджуваного процесу (територіальну, етнічну, методичну, діяльнісну);

- *удосконалено* понятійно-категоріальний апарат і методологічні підходи до дослідження історико-педагогічних феноменів, зокрема дефініції «братство», «західноукраїнське православне братство», «освітньо-виховна

діяльність православних братств Західної України»; уточнено регіональну етноконфесійну та освітню специфіку територій Західної України у досліджуваних хронологічних межах;

- *подальшого розвитку* набула історико-педагогічна регіоналістика щодо форм і напрямів діяльності православних братств у досліджуваний період

До наукового обігу *введено* невідомі та маловідомі архівні матеріали, що висвітлюють діяльність православного братського руху Західної України, загалом 26 архівних документів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані для визначення напрямів співпраці закладів освіти, релігійних і громадських організацій, статутна діяльність яких спрямована на освіту та виховання школярів і молоді; матеріали і висновки розширюють та поглиблюють зміст навчальних курсів з історії педагогіки, народознавства, етнопедагогіки, релігієзнавства. Матеріали дослідження можуть бути використані в навчальному процесі закладів післядипломної педагогічної освіти та діяльності організаторів духовних навчально-виховних закладів, педагогів-практиків, краєзнавців. Джерельна база дисертації може бути корисною для дослідників різних галузей педагогічних знань – історії педагогіки, філософії освіти, теорії та методики виховання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати дослідження були представлені на наукових, науково-практичних та науково-методичних конференціях різного рівня, зокрема, *міжнародних*: V Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2010), VI Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2011), VII Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2012), VIII Міжнародна науково-практична конференція «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього

простору» (Київ, 2013); *всеукраїнських та регіональних*: «Проблеми компетентнісного підходу у підготовці майбутніх вчителів: тенденції та перспективи» (Кривий Ріг, 2012), «Фізична культура дітей та молоді на сучасному етапі: досвід та перспективи» (Рівне, 2012), «Актуальні проблеми сучасної дидактики в контексті вимог інформаційного суспільства» (Рівне, 2013), «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (Умань, 2013), «Розвиток просоціальної стратегії, як основи морального становлення особистості» (Рівне, 2013); науково-методологічних семінарах Рівненського державного гуманітарного університету (2011-2014 рр.), Житомирського державного університету імені Івана Франка (2014)

Публікації. За результатами дисертації опубліковано 9 одноосібних наукових праць, зокрема, 5 статей у провідних фахових виданнях України, 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні, 3 – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, переліку умовних скорочень, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел (345 найменувань, з них 32 – іноземними мовами, 132 – архівні документи) на 41 сторінці. Робота містить 5 таблиць. Додатки подано на 22 сторінках. Повний обсяг роботи складає 239 сторінок, з них 176 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичний аналіз проблеми освітньо-виховної діяльності православних братств.

Теоретичний аналіз проблематики освітньо-виховної діяльності православних братств має міждисциплінарний характер і вимагає врахування, переважно, методології релігієзнавства, історії та історії педагогіки, а також соціології релігії як складової релігієзнавства.

З позицій цієї науки релігія розглядається як соціальний інститут, що має певні чітко окреслені функції в суспільстві і від їх виконання залежить діяльність інших соціальних інститутів – насамперед, освіти й культури [155, с. 8]. Варто зауважити, що діяльність православних братств Західної України у міжвоєнний період охоплювала не лише представників кліру, а переважно світських осіб – братчиків і пересічних вірян. Взявши за основу сучасну методологію релігії, зауважимо, що у процесі дослідження ми виходили з такого розуміння ролі релігії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, як-от:

– релігія як соціальний інститут об'єднує суспільство на засадах солідарності, служіння, взаємодопомоги, а також ефективніше ніж інші соціальні інститути інтегрує його, особливо в умовах етнічного та іншokonфесійного тиску з боку держави.

На основі зазначених позицій абсолютно логічно обґрунтовується важливість освітньо-виховної діяльності релігійних православних братств з метою національного, морального та духовного єднання представників конкретної нації та віросповідання, збереження суспільно корисної традиційності у взаємодії між суб'єктами соціальних відносин –

представниками українського православного населення, що мешкало в умовах іншоетнічних держав.

Спираючись на методологію історичної науки, зауважимо, що історичні факти, процеси і явища варто розглядати в динаміці. У контексті нашого дослідження це означатиме врахування чинників, насамперед соціально-політичного характеру, які впливали на ставлення державної влади II Речі Посполитої до православ'я в цілому та діяльності братств зокрема, а також конкретних етнічних та конфесійних умов функціонування православних братств. Вважаємо, що методологія історії дає змогу зорієнтуватися і в історіографічній проблематиці, що передбачає реалізацію підходів до класифікації історичних джерел за ступенем наближеності до теми дослідження і типом використаних документів [37]. Також ми враховували, що до основних методів історичного дослідження належать: метод періодизації, історико-генетичний метод, історико-порівняльний метод, історико-типологічний тощо [56; 79].

На основі методу періодизації звернемося до аналізу динаміки змін у державно-церковних відносинах на території Західної України у досліджуваній період, що дозволить виявити певні етапи розвитку православних братств Західної України та уточнити періодизацію братського руху.

Вважаємо доцільним також використання історико-генетичного методу, сутність якого полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху. Цей метод дає змогу найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта дослідження. При цьому історичне явище відображається в найбільш конкретній формі [76, с. 43]. Зазначене уможливорює дослідження феномену православних братств у процесі історичного розвитку з урахуванням основних тенденцій, характерних для періоду з XVI до початку XX ст. в умовах II Речі Посполитої зокрема.

Обґрунтованим у межах нашого дослідження вважаємо використання історико-порівняльного методу, що ґрунтується на врахуванні внутрішньої обумовленості процесу визначення тотожності чи схожості за внутрішньою сутністю, а також відмінності просторових або тимчасових варіацій форм. Водночас, одні й ті ж або подібні форми можуть бути наповнені різним змістом. Тому в процесі порівняння відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їх сутності. У цьому контексті в ході дослідження діяльності православних братств ми порівнювали їх функціонування в історичному часі та для ХХ ст. – у межах трьох держав: Польщі, Румунії, Чехословаччини, визначали особливості освітньо-виховної діяльності різноманітних православних братств, що діяли на території II Речі Посполитої тощо. Застосування історико-типологічного методу визначалося необхідністю виокремлення в досліджуваному явищі загального, особливого й одиничного, що передбачає розкриття його сутності, динаміки процесу освітньо-виховної діяльності православних братств, який є не простою послідовністю подій в часі, а зміною одних якісних станів іншими, що має свої істотно відмінні стадії нашого дослідження[69, с.33-34]. У межах запропонованої теми дослідження нас не цікавить історичний розвиток загалом. Він має слугувати тільки тлом історико-педагогічного літопису.

Щодо методології історико-педагогічних досліджень, то ми цілком погоджуємося з підходами Н. Гупана, який зазначає, що важливим підґрунтям історико-педагогічних досліджень є джерельна база, складники якої визначаються специфікою тематик розвідок. Погоджуємося з думкою, що вдалий відбір джерел сприяє розгортанню ефективних творчих пошуків науковця [37]. Окрім того, неодмінною складовою історико-педагогічних досліджень є визначення та обґрунтування його хронологічних меж, які мають бути орієнтованими на історико-педагогічний процес, що становить предмет дослідження, а не на події соціально-політичного життя суспільства і держави. Тому нижню і верхню межу визначимо, виходячи з цілісності обраного для дослідження саме педагогічного процесу[36].

У контексті нашого дослідження, аналізуючи розмаїття церковних братств, а серед них і православних, що діяли на території Західної України, вважаємо за доцільне виявити загальне, особливе та одиначне в реалізації ними освітньо-виховної діяльності. У цьому контексті зазначимо, що одним із базових теоретичних підходів, реалізованих нами у дослідженні, став **історико-педагогічний регіоналізм**, необхідність якого викликана, на нашу думку, специфічними соціокультурними та соціально-політичними умовами, в яких опинилася територія Західної України у досліджуваний період.

Виходячи із зазначеного вище, вважаємо за необхідне для досліджуваного феномену акцентувати увагу на конкретно-історичних положеннях. Територія Західної України історично знаходилася під впливом декількох християнських конфесій, найбільш значущими з яких для українців у Галичині була греко-католицька, а на Волині, Північній Буковині та Закарпатті – православна (Польська, Румунська, Сербська православні церкви). На території Румунії здійснювалася тотальна румунізація православ'я, тому яскравих прикладів діяльності нерумунських православних братств ми не знаходимо. На українське населення Закарпаття значний вплив здійснювала Сербська православна церква. Лояльність держави до організації конфесійного життя не спричиняла до необхідності у гуртуванні вірних. На території II Речі Посполитої державна політика щодо православних виявилася у процесах ревіндикації (судова акція польського католицького єпископату з метою повернення і привласнення церков, інших сакральних об'єктів, земельних угідь, маєтків, якими володіла православна церква на Волині, Поліссі, Підляшші після поділів Польщі наприкінці XVIII ст.), пацифікації (урядова політика, спрямована на утихомирення насильницьким методом національних меншин, акція проведена урядом Польщі у другій половині 1930 року), неоунії (нове об'єднання церков, запроваджене польським римо-католицьким єпископату на українських і білоруських землях, що входили у 20-30pp. XX ст. до складу Польщі, яка мала за мету просування католицизму на Схід.) тощо. З огляду на те, що для українців

Західної України підґрунтям їхньої ідентичності була приналежність до своєї церкви, що однаковою мірою стосувалося як греко-католиків Галичини, так і православного населення Волині, Полісся, Закарпаття і Буковини, церква стала центральним об'єктом асиміляції. Державна політика Польщі щодо православ'я формалізувалася трьома основними концептуальними ідеями:

- *концепція єпископату православної церкви* (полягала в тому, що церква мала бути за своїм характером російською, за устроєм – синодально-консисторською, водночас, із можливістю участі різних світських осіб в її управлінні; окрім того, церква мала бути незалежною від державної влади, користуватися в повному обсязі всім своїм майном і відповідними правами, здобутими в колишній Російській державі; щодо внутрішнього устрою, то це мала бути церква автокефальна, але з дозволом на це Московського патріархату);

- *ідеєю національної церкви* передбачала її український національний характер, а за устроєм – соборність, що гарантувало участь мирян в управлінні її справами;

- *концепція продержавної православної церкви*, яку підтримували представники державної влади Польщі, передбачала обмеження в правах власності на церковне майно і землі, автокефальність і цілковиту підпорядкованість державній владі.

Виходячи з того, що територіальні межі дослідження охоплюють історичну територію Західної України, яка у досліджуваний період входила до складу Польщі, Чехословаччини і Румунії, та з урахуванням різноманітності впливів(на території Галичини – Греко-католицької церкви, у Північній Буковині – Румунської православної церкви, а в Закарпатті – Сербської православної церкви) основну увагу приділено території історичної Волині, де православ'я як релігійна конфесія набула найбільшого поширення, що і визначило сутність ***територіальної тенденції*** до концентрації освітньо-виховної діяльності православних братств на території Західної Волині (дод. Е).

Історіографічний аналіз історико-педагогічних проблем передбачає також уточнення базових категорій і понять дослідження та проектування провідної категорії дисертації. У нашому випадку – категорії «освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України». Провідними категоріями нашого дослідження є такі: «братство», «західноукраїнське православне братство», «освітня діяльність», «виховна діяльність», «освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України».

Звернемося до традиційного у вітчизняній історичній науці тлумачення братств, відповідно до їх функцій і завдань, яке наводить відомий дослідник історії братств Я. Ісаєвич. Учений аргументовано стверджує, що основу для появи в середині XVI ст. братств підготували традиційні парафіяльні організації опікунів (ктиторів) релігійних святинь. Юридично оформлені православною церквою братства відомі з середини XVI ст.: 1538 – братство кушнірів у Вільно, 1542 – братство Благовіщенської парафії у передмісті Львова, 1544 – братство при парафії Миколи на львівському Підзамчі[50, с.369].

Братства стали широко розповсюджуватися наприкінці 80-х рр. XVI ст., після того, як Львівське братство домоглося ставропігії (статусу незалежності) від Патріарха Іоакима IV (предстоятеля Антіохійської Православної церкви – однієї з найдавніших християнських церков). Зрідка братствам були притаманні реформаційні тенденції, зокрема, деякі з них виступали проти «ідолопоклонських» обрядів (переважно тих, що були дохристиянськими народними звичаями, які прийняла церква). Наприкінці XVI – поч. XVII ст. братства виникли в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя. На поч. XVII ст. діяльними визначаються братства у Дрогобичі, Перемишлі, Більську, Холмі, Замості, Бережанах. Вони також часом виникали і по селах. Близько 1615 р. було засноване Київське (Богоявленське) братство, близько 1617 р. – Чеснохресне Луцьке братство. З'явилися братства і в деяких містах Лівобережної України, але там їхні функції залишалися обрядово-побутовими[50, с. 369].

Сучасна українська дослідниця Л. І. Гурська стверджує, що саме складна релігійна, соціально-політична, духовно-культурна ситуація в Україні XVI ст. спричинила пошуки церквою захисту і допомоги в самому громадянстві. Православна церква змушена була наближатися до мас і займатися не тільки духовно-національними проблемами, а й світськими. Ініціативу в національному житті взяли на себе нижчі верстви суспільства. Спочатку це було міщанство, а пізніше до нього приєдналося селянство. «Створивши православні братства, вони знайшли нові організаційні форми життєдіяльності. Завдяки привілеям, наданим східними патріархами, активності братчиків, формування посіли головне місце в релігійно-національному житті народу, ставши загальнонаціональною організацією, яка сприяла духовному відродженню українства» - зазначає Л. І. Гурська [39, с. 16]. На це спрямовувалась діяльність братських шкіл, друкарень, шпиталів, тощо.

В одній православній парафії могло бути лише одне братство або два – «старше» для одружених, «молодше» – для неодружених. Більшість братств не допускали до своїх рядів духовних осіб. Виняток – Київське та Луцьке, де найвпливовішими членами були православні ченці та шляхтичі. На противагу міщанським братствам, що прагнули обмежити впливи церковної ієрархії, духівництво також створювало братства, які тією чи іншою мірою були йому підпорядковані. Як тільки позиція православної церкви зміцнювалася, духівництво поспішало позбутися контролю з боку братств, і тоді їхнє місце в суспільному та культурному житті займали монастирі, єпископські кафедри [50, с. 369].

Наведене вище дало підстави Я. Ісаєвичу в новітній «Енциклопедії історії України», узагальнивши всі відомі наукові підходи, запропонувати таке визначення поняття «братство»: ***братство*** – це релігійно-громадська організація при православній (згодом і греко-католицькій) парафії в Україні та Білорусі XVI–XIX ст. [50, с. 369–370]. Дослідник також зазначає, що в

окремих районах України братства збереглися до початку XX ст., а в Галичині навіть пізніше.

Зазначимо, що в сучасній Російській історіографії дещо інше трактування етапів генези православних братств. Як зазначає у своїй монографії Ф. Дорофєєв, еволюція православних братств на східнослов'янських землях відбувалася відповідним чином. Давньоруські братчини бенкети, влаштовані на добровільні пожертвування, що були істотною частиною язичницьких навколохрамових спілок, під впливом прийняття християнства і деяких народних звичаїв переросли в організації – *братчини*, члени яких підтримували один одного і свій храм у важких обставинах. Саме братчина є тією історичною основою, на якій височіє піраміда всіх інших типів братств.

Наступним кроком у появі нових форм стало *церковне братство*, котре ставило перед собою завдання благодійності і турботи про парафіяльний храм. *Промислові братства* стали важливою сполучною ланкою для розуміння і доказів еволюції православних братств. Це церковно-цивільні союзи, що мали, крім релігійно-благодійних, ще й економічні цілі. Промислові братства яскраво підтверджують наявність еволюційної наступності між братчинами, церковними братствами та ними самими на першому етапі еволюції братств [47, с. 192].

Послугуємося думкою, що найбільш відомими були *релігійно-оборонні братства*, що існували в східних землях Речі Посполитої у XVI–XVII століттях, які також тісно пов'язані з попередніми типами православних братств. На користь цього свідчить і низка рис структурної організації релігійно-оборонних братств, і збереження ними деяких язичницьких традицій, що існували в більш ранніх типах братств. Особливо ж яскраво зв'язок релігійно-оборонних братств з попередніми їм церковними братствами можна бачити з порівняння їх статутів, де буквально за параграфами можна легко і чітко простежити наступність більшості заявлених у них позицій.

Погоджуємося з поглядами Ф. Дорофєєва, який довів помилковість досить поширеної в російській історіографії думки про «безпідставність» виникнення релігійно-оборонних братств України і Білорусі, про запозичення їх форми в чистому вигляді на територію Росії із Західної Європи. Так, на великому фактичному матеріалі дослідник спростував аргументи деяких учених про реформаторський характер релігійно-православних братств, про вплив на їх організацію і практику сучасних їм протестантських ідей [47, с. 192]. Продемонструвавши православність цих братств, наявність безперервних зв'язків з попередніми їм формами братського устрою, вчений визначає братства цього часу і регіону не реформаційними, а скоріше контрреформаційними громадами. На його думку, *церковні братства* – це форма організації братств, що одночасно і передувала, і була наступною щодо вітчизняних релігійно-оборонних братств [48, с. 8; 47, с. 193]. Отже, церковні братства, що проіснували у вигляді *селянських братств* до 1860-х рр., своїми звичаями, що міцно вкоренилися в народне життя, підтверджують еволюційний зв'язок різновидів православних братств.

Складніше доводиться еволюційна спадкоємність при виникненні практично одержавлених *православних церковних братств* ХІХ століття. Долучаємося до твердження, що виникли вони за народною ініціативою, за прикладом селянських братств, а іноді прямо на їх основі, і тільки потім «збюрократизувалися», хоча так і не втратили до кінця власних позитивних засад [47, с. 193]. Це вважається природним, оскільки в державі, де церква була практично одним із інститутів тієї ж державної машини.

Варто зазначити, що *післяреволюційні братства* розвивалися за тими ж напрямками, що й їх історичні попередники. Довести їх походження від православних церковних братств не складно: іноді останні просто продовжували свою діяльність після революції 1917р., дещо змінивши склад членів та основні напрями роботи в інших умовах. Іноді організовувалися нові братства, але людьми, які брали активну участь в дореволюційному братському русі. Отже, звільнившись від державної опіки, післяреволюційні

братства запропонували нові зразки релігійно-оборонних організацій, які хоч і не відігравали значної політичної ролі в суспільстві, але все ж таки змогли витримати тиск набагато грізніших і більш послідовних ніж у XVII столітті, супротивників. Трохи штучний характер визначав діяльність *емігрантських православних братств*, які прямо успадкували деякі форми дореволюційних православно-церковних братств і перенесли їх на новий ґрунт в інші історичні умови. Незважаючи на відносну нечисленність складу, вони характеризувалися тими ж рисами і тенденціями розвитку, що були притаманні братському руху в усі часи, що загалом відіграло позитивну роль при вивченні еволюції братств і може слугувати лабораторією вивчення православних братств у цілому [47, с. 194].

Можна вважати, що сучасний братський рух є прямим наступником славних традицій вітчизняних православних братств. Братства як традиційна форма православного життя швидко адаптувалися і добре зарекомендували себе в сучасних умовах, засвідчили свою здатність вирішувати нагальні проблеми, відображаючи процес справжнього церковного відродження. Варто зазначити, що сучасні братства, зберігаючи у своїй практиці всі чотири традиційні напрями роботи (благодійність, церковно-впорядкувальну, просвітницьку та місіонерську діяльність), починають займатися і новими (або добре забутими старими) видами діяльності, використовуючи в різних поєднаннях традиційні і новаторські форми роботи, використовуючи досвід, набутий їх попередниками – більш ранніми видами братств. Переживши за час свого недовгого розвитку низку злетів і криз, братства в наші дні продовжують залишатися вагомою рушійною силою парафіяльного життя.

В сучасній історії педагогіки існує думка, що на сучасному етапі братський рух уже складається з декількох взаємопов'язаних, але все ж окремих елементів: православно-фундаменталістський братський рух; центристські, помірні, єпископські братства; нові види православних братств в рамках традиції; модерністські, «оновлені» братства. При цьому чітких меж між цими підгрупами сучасних братств немає. Нерідко одне братство може

розглядатися як представник відразу двох-трьох зазначених підгруп . Варто також зазначити про наявність різних підходів до класифікації досліджуваних організацій. Так, за Ф. Дорофєєвим, еволюція православних братств має такий вигляд: *давньоруські братчини бенкети; церковні братства; промислові братства; релігійно-оборонні братства; сільські церковні братства; православні церковні братства XIX століття; післяреволюційні братства; емігрантські православні братства; сучасні братства* [47, с. 195].

На наш погляд, запропонована класифікація є неповною, оскільки не враховує існування у XIX – першій половині XX ст. на території Західної України, так званих, *міщанських братств*, які мали економічно-культурний характер і гуртували українських підприємців і ремісників спочатку в умовах Австро-Угорської імперії, а потім II Речі Посполитої. Яскравим представником такої організації було Міщанське братство у Львові (1909 –1939 рр.). Після включення Галичини до складу Польщі виникла необхідність статутних змін Міщанського братства. У 1922 р. був зареєстрований новий статут організації, де термін «Галичина» замінено словами: «Воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське і Краківське». Уточнювалася, зокрема, мета Товариства: «поширення освіти і знань, міської честі та солідарності між членами». Як зазначають М. Кріль і Н. Лешкович, Міщанське братство намагалось і надалі об'єднувати українських підприємців, підносити їх конкурентоздатність між різними національними громадами у виробництві, збуті продукції, на ринку праці тощо, приділяючи велику увагу поширенню професійних знань у галузі ремесла, промислів, торгівлі, організації для молоді відповідних курсів лекцій, наданню допомоги і стипендій, проведенню спеціальних семінарів, з'їздів, видання відповідної літератури [74, с. 286].

Взявши до уваги наведене вище, зазначимо, що різнотлумачення в змістових, хронологічних і територіальних тлумачення феномену братств потребує уточнення з позицій хронологічних і територіальних меж

запропонованої теми дослідження, оскільки про існування православних братств до середини XX ст. на більшості територій Західної України не зазначається навіть в академічній «Енциклопедії історії України» [50].

Хронологічні і територіальні наукові межі діяльності православних братств розширила в своїй дисертації І. Тимочко, яка дослідила проблеми їх просвітницько-громадської діяльності на Волині (друга половина XIX – початок XX століття) і дійшла висновку про їх відродження та поширення в другій половині XIX століття в західному та південно-західному регіонах Російської імперії та наявність істотних відмінностей від своїх попередників – середньовічних громадсько-політичних та культурно-освітніх організацій. На її думку, поняття «православне братство другої половини XIX – початку XX століття», варто розуміти як культурно-просвітницьку організацію, що виникла або відродила свою діяльність у цей період задля благодійної й культурно-просвітницької підтримки сфери освіти й культури певного регіону. Дослідниця стверджує, що «у братському русі XIX століття відродилася роль виразника великодержавної ідеї про єдність території та історичного шляху східнослов'янських народів» [156, с. 10].

Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на спільні характеристики, притаманні просвітницько-громадській діяльності досліджуваного періоду, братства південно-західних губерній мали самобутні національно-етнічні особливості, які впливали на характер їх діяльності. Ми погоджуємося із твердженням Я. Ісаєвича про те, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст., світська і церковна влада влаштовувала під назвою братств політико-релігійні організації, які не мали нічого спільного з давніми українськими братствами, хоч проголошували себе їхніми наступниками.

Важливим для нашого дослідження є уточнення поняття «просвітницько-громадська діяльність православних братств» як різновиду людської діяльності (зокрема, й професійної), що реалізується окремими особами чи групами відповідно до цілей і змісту діяльності православного

братства як громадського утворення та спрямована на поширення знань серед різних прошарків населення, в тому числі й на благодійних засадах [156, с. 10].

Отже, на початку ХХ ст. діяльність православних братств продовжувалася і була поширена не тільки в Галичині, як пише Я. Ісаєвич, а й на території Волині, як доводить І. Тимочко. Окрім того, на цих землях продовжували діяльність греко-католицькі парафіяльні церковні братства. За твердженням В. Рожка, на території Холмщини і Белзщини такі братства існували з кінця ХVIII ст., найбільш активні були в Ковельському повіті, де греко-католики мали єдину ціль – охоронити свою церкву, вірних від римо-католицьких ксьондзів-єзуїтів. Власне, охоронити Українську Греко-Католицьку церкву, яка в кінці ХVIII – початку ХІХ ст. набирала окреслених ознак української національної церкви [122, с. 248].

У період 1921–1939 років, як свідчать наукові розвідки С. Гнот, українська греко-католицька церква продовжувала свою добротинну, місіонерську та освітньо-виховну діяльність на землях Галичини. Поштовхом до активізації її діяльності стало підписання Польською державою у 1925 р. конкордату (договору) з Ватиканом, який надав греко-католицькій церкві ширших можливостей впливу на молодь, бо за статтею 13-ю документу наука релігії ставала обов’язковою у всіх школах, окрім вищих [30, с. 12–13].

Отже, у 1921–1939 рр. греко-католицькі та православні братства (міські і сільські, новостворені і ті, що діяли до 1915 р.) функціонували на землях Галичини, Волині (в містах Бидгощ, Здолбунів, Рівне, Луцьк, Острог тощо) і Закарпаття (Хуст) [245, арк.67]. Матеріали про діяльність таких православних братств можна знайти в публікаціях українських (В. Борщевич, В. Рожко, М. Федін та ін.) і польських (А. Миронович, М. Папєжинська-Турек та ін.) учених. У ХХ ст. низка братств виникла також у середовищі мирян Української автокефальної православної церкви як в Україні, так і за її межами [50, с. 369].

Варто зазначити, що політична і релігійна ситуація в Румунії та Чехословаччині сприяла посиленню у Буковині Румунської православної церкви, а в Закарпатті – Сербської православної церкви. Братства як громадсько-церковні організації вірян створювалися і діяли в обох зазначених церквах [316 – 322; 245].

Таким чином, відповідно до предмета дослідження, основна наша увага буде концентруватися в історико-педагогічному полі діяльності православних братств, створених українцями в межах українських православних церков (переважно на Волині). Українська греко-католицька церква (переважно Галичина), Румунська (Північна Буковина) та Сербська (Закарпаття) православні церкви та братства створені при них залишаються поза нашою увагою.

Результат аналізу архівних джерел дозволяє стверджувати, що на Західній Україні православні братства виникали не лише при храмах і парафіях, а також і при середніх (наприклад, Луцька гімназія) та вищих (Братство православних богословів при Варшавському університеті) навчальних закладах. Нормативною підставою для їх організації на території II Речі Посполитої стало затвердження 1 липня 1926 року зразкового проекту статуту для православних братств [197, с. 172]. На території Польщі братства створювалися як при Національній Українській Автокефальній Церкві, так і при інших православних церквах. Якщо до 1926 р. метою діяльності багатьох братств визначалося розширення і зміцнення серед мас українського народу релігії і освіти та підвищення авторитету Православної Церкви, сприяння Національній Українській Автокефальній Церкві в Польщі, то після 1926 року, коли Архієрейський Синод розробив модельний статут братства з урахуванням спрямованості державної політики II Речі Посполитої, метою братської діяльності визнавалося: відродження релігійного та морального життя Православної Церкви, піклування про внутрішнє життя церкви, участь у підготовці урочистого богослужіння, здійснення діяльності у сфері християнського милосердя. [197, с. 174].

Національно орієнтовані українські православні братства до 1926 р. мали досягати мети діяльності шляхом створення початкових і середніх шкіл, а також організації читалень, бібліотек, музеїв, виставок, звітів і концертів, створення хорів, видавництв, книгарень, підприємств, будівництва церков, каплиць, створення притулків, готелів, лікарень та клінік і відкриття філій братств у містах із православним населенням. Після 1926 р. денаціоналізована мета діяльності досягалася в обмежений спосіб шляхом поширення публікацій і книг, затверджених церквою, Синодом, місцевим єпископом, прикрашенням храмів, підтримкою церковних хорів, турботою про кладовища, матеріальною допомогою бідним і хворим, збором коштів на зазначені цілі [197, с. 174].

Варто зазначити, що за часів Радянської України Братське об'єднання парафій українських православних автокефальних церков (БО УПАЦ) – це релігійна організація з виразною ідеєю національної незалежної Церкви, що діяла в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. Як зазначає О. Саган, ця організація виникла не без допомоги спецслужб молодой Радянської держави на хвилі незадоволення частини духовенства нетрадиційністю єпископських хіротоній (богослужіння, під час якого відбувається таїнство поставлення в священнослужителі) в Українській автокефальній православній церкві, що були здійснені на Всеукраїнському соборі УАПЦ 11 жовтня 1921 р. У 1937 р. на хвилі репресій перестала діяти остання громада БО УПАЦ [50, с. 370].

Таким чином у контексті хронологічних і територіальних меж нашого дослідження, зміст понять «братство» і «західноукраїнське православне братство другої чверті ХХ ст.» можна тлумачити наступним чином.

Братства – це релігійно-охоронні, культурно-просвітницькі та місіонерсько-добродійні організації при православних парафіях (Польської, Румунської, Сербської, Українських православних церков) та греко-католицьких парафіях Галичини і Закарпаття.

Західноукраїнське православне братство – це релігійно-громадська організація при православній парафії чи навчальному закладі, метою

діяльності якої визначалося виключно відродження релігійного та морального життя Православної Церкви, піклування про нього, участь у підготовці урочистого богослужіння, здійснення діяльності у сфері християнського милосердя, поповнення богословських знань та пастирсько-педагогічної і місіонерської діяльності.

Виходячи з теми та завдань дослідження, доцільно також окреслити поняття «освітня діяльність», «виховна діяльність» та «освітньо-виховна діяльність православних братств у Західній Україні». На основі врахування значної кількості категорійних ознак будемо *освітню діяльність* тлумачити як вид професійної діяльності в межах інституалізованого рівня системи освіти як соціального інституту.

Виховна діяльність – це цілеспрямована діяльність соціальних інститутів для досягнення виховної мети.

У нашому дослідженні *освітньо-виховна діяльність* православних братств в **історичній ретроспективі** охоплює певні види, форми і методи, що представлено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Види, форми, методи освітньо-виховної діяльності православних братств в історичній ретроспективі

Види	Форми	Методи
організаторська (організація масових заходів, організація недільних читань тощо); професійно-педагогічна (викладацька діяльність членів православних братств у навчальних закладах та на народних читаннях, виховна й освітня діяльність у школах та	народні читання; бесіди; видавництво книг; благодійні акції; масові заходи;	організації просвітницько-громадської діяльності (діалог, бесіда, дискусія, переконання, метод власного прикладу, залучення до просвітницько-громадської діяльності членів сімей братчиків тощо); стимулювання (заохочення кращих учнів братських шкіл, метод осуду; проведення

Продовження таблиці 1.1

зкладах соціального захисту тощо); видавнича (створення та налаштування діяльності друкарень та видавництв); дослідницька (організація краєзнавчо-пошукової роботи, створення давньосховищ та музеїв, розробка навчально-методичного забезпечення освітнього процесу в народних школах, на недільних читаннях);		«братських судів»; формування громадської думки тощо); формування досвіду поведінки православної громади (участь братчиків у максимально можливій кількості заходів, організованих братством; залучення до діяльності братства членів сімей братчиків; надання братчикам індивідуальних доручень братства; обговорення діяльності братств на засіданнях Ради братства тощо).
--	--	---

Культурологічний підхід дає можливість у межах нашого дослідження пояснити ключове поняття теми дослідження «освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України» з огляду на те, що його використання дозволяє: висвітлити потенціал освіти як складової загальнокультурного простору; здійснити аналіз освітньо-виховної діяльності православних братств; пояснити екстраполяцію досвіду за допомогою культурних параметрів на багато поколінь; дійти висновку про значний вплив освітньо-виховної діяльності православних братств на культурне середовище Західної України.

На основі теоретичного аналізу проблеми ми визначаємо **освітньо-виховну діяльність православних братств Західної України** як *спрямовані згідно положень статутів напрями, види, форми та методи навчання і*

виховання (як дорослих, так і дітей) у межах української православної громади з метою поширення національної, релігійної освіти, формування православної християнської моралі та виховання традиційних національних чеснот.

Таким чином, теоретичний та понятійний аналіз проблематики освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у міжвоєнний період, здійснений з урахуванням методології релігієзнавства, історії та історії педагогіки, ґрунтувався на врахуванні територіальних особливостей православ'я у різних регіонах Західної України та історичної генези і традиції братств як особливих релігійно-громадських утворень серед православного українського населення. Зазначене дало змогу уточнити відповідно до територіальних і хронологічних меж дослідження зміст основних понять, а саме: «братство», «західноукраїнське православне братство», «освітня діяльність», «виховна діяльність» «освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України».

1.2. Джерела та історіографія проблеми освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у період 1921–1939 років.

Послугуючись думкою науковців, зокрема В. Бикова, зазначимо, що систему джерельної та літературної бази історико-педагогічного дослідження слід розуміти як цілісне явище, що має властивості, які відсутні у його складниках, тобто – окремих групах джерел [3]. Сукупність елементів системи (визначених груп джерел та різновидів наукової літератури) у своїй взаємодії створюють нові властивості цілого. Саме цим тлумачення «системи джерельної та літературної бази» відрізняється від поняття «сукупність джерел». Зазначимо, що в історико-педагогічних дослідженнях системний підхід передбачає розкриття цілісності педагогічного процесу шляхом використання всього спектру різних груп джерел [37].

Вважаємо за доцільне у межах нашого дослідження провідним визначити **джерелознавчий підхід**. Основними джерелами дослідження стали матеріали архівів України. Істотним для вивчення освітньо-виховної діяльності православних братств у Західній Україні є документи із державних архівів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей.

Традиційною для вітчизняного історичного джерелознавства є родовидова класифікаційна модель, згідно з якою джерела класифікують таким чином: *документальні* (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші документи органів влади й управління, політичних партій, громадських об'єднань); *оповідні* (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика), *масові* (періодика, газети, журнали, листівки) джерела, *джерела особового походження* (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо), *матеріали конкретно-соціологічних досліджень* [66, с. 177]. Зазначимо, що під «класифікацією документальної інформації» розуміємо систему розподілу предметів (понять) за блоками, зведеними з урахуванням закономірних або історичних, логічних або сутнісних (внутрішньо потрібних і загальних) зв'язків між ними, їхніх найсуттєвіших ознак, яка дає змогу здійснювати пошук інформації [2, с. 5].

Н. Гупан на основі аналізу розмаїття історико-педагогічних джерел виокремлює такі їх групи:

- *документальні* (органів влади і державного управління, Міністерства освіти й відомств освітніх і виховних установ та ін.);
- *оповідні* (опис діяльності авторських шкіл, конкретних авторських методик, досвіду роботи видатних педагогів, учителів-новаторів та ін.);
- *особового походження* (мемуари, спогади, щоденники, автобіографії, листування та ін.);

- *масові* (статистичні матеріали, довідники, періодична преса, педагогічні часописи та ін.);
- *не масові* (тексти промов державних та громадських діячів, педагогів, доповіді, некрологи, присвячені видатним педагогам та ін.);
- *історіографічні* (аналітичні праці спрямовані на висвітлення історико-педагогічного процесу, огляди педагогічної літератури зроблені автентичними авторами у конкретно визначених хронологічних межах, ретроспективні рецензії на педагогічні праці та ін.);
- *джерела підручникотворення* (підручники, посібники, хрестоматії, книги для читання, дидактичні матеріали, збірники вправ, задачники, порадики, методичні матеріали для вчителів, література з теорії підручника, література з проблем книговидавничої діяльності, матеріали стандартизації навчальних книг та ін.);
- *наочні* (навчальні кінофільми, діафільми, слайди, фотоілюстрації та малюнки у навчальних книгах, таблиці, діаграми, схеми та ін.);
- *електронні*, що опредметнюються в електронних мережах (соціальних); електронні видання (у тому числі фахові); освітні веб портали, матеріали яких частково, чи повністю не друкуються в масових виданнях; матеріали освітянських форумів та ін.

Зрозуміло, що такий розподіл є умовним. Інколи окремі джерела неможливо чітко віднести до однієї групи. Наприклад, фото та графічні ілюстрації у навчальних книгах є складовою групи *джерел наочних*, але, водночас, вони можуть бути в групі *джерел підручникотворення*. Так само і статті, опубліковані в газетах та журналах, присвячені стандартам соціального замовлення на шкільні підручники можуть бути не тільки в групі *джерел масових*, а й *джерел підручникотворення* [37].

Виходячи з наведеного, зазначимо, що в межах тематики нашого дослідження переважно використовувалися за класифікаційними історико-педагогічними ознаками джерела **документальні** і **масові**. Щодо

документальних джерел, то в дослідженні ми послуговувалися документами з фондів зазначених вище державних обласних архівів.

Матеріали з архіву Чернівецької області слугували для аналізу інформації про організацію шкільної освіти, стан православ'я на землях Північної Буковини та про румунізацію Буковини. Аналіз цих документів засвідчив, що православні братства (переважно з функціями облаштування храмів та організації релігійних свят) на Буковині створювалися в межах Румунської православної церкви в умовах тотальної державної «румунізації» і тому виходять за межі наших наукових інтересів і є темою окремого історико-педагогічного дослідження. Робота з документальними джерелами виявила, що значний масив інформації про організацію освіти та її «румунізацію» міститься в таких фондах: ф. 6 «Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці 1918 – 1920 рр.» [311]; ф.1240 «Державний міністр у справах Буковини 1921 – 1926 рр.» [312–314]; ф. 17 «Префектура Вижницького повіту 1918 – 1926 рр.» [322]; ф. 18 «Префектура Заставнівського повіту 1919 – 1925 рр.» [323]; ф. 16 «Префектура Кіцманського повіту 1919 – 1925 рр.» [324]; ф.20 «Префектура Сторожинецького повіту» [325]; ф.19 «Префектура Хотинського повіту 1918 – 1940 рр.» [326]; ф. 43 «Примарія міста Чернівці 1918 – 1940 рр.» [327–328]; ф.213 «XIV-ий окружний шкільний інспекторат 1918 – 1940 рр.» [329–331].

Масив інформації про релігійні відносини та їх «румунізацію» на землях Північної Буковини міститься у трьох фондах: ф. 14 «Генеральний окружний адміністративний інспекторат Буковини, м. Чернівці 1920 – 1936рр.» [315]; ф. 24 «Комісія з питань уніфікації австрійських адміністративних установ на Буковині, м. Чернівці 1920 – 1923 рр.» [320–321]; ф. 319 «Генеральна дирекція віровизнань, м. Чернівці 1918 – 1923 рр.» [316–319].

Особливості релігійної та освітньої ситуації на Закарпатті в складі Чехословаччини висвітлені в матеріалах Державного архіву Закарпатської області: ф. 1039 «Учительське товариство Підкарпатської Русі, м. Ужгород

1925 – 1940 рр.» [252]; ф. 1186 «Просвітницьке товариство Ужанської жупи, м. Ужгород 1878 – 1942 рр.»[251]; ф. 1239 «Цегольнянська греко-католицька парафія, м. Ужгород, Ужанської жупи 1825 – 1946 рр.» [250]; ф. 1551 «Державна вчительська семінарія, м. Мукачево, Бурезької жупи 1914 – 1945рр.»[246–247]; ф. 1517 «Мукачівський шкільний інспекторат, м. Мукачево 1919 – 1945 рр.» [248–249].

Аналіз документальних джерел виявив, що найбільш яскраво освітньо-виховна діяльність православних братств у 1921–1939 роках виявлялася на землях Західної Волині. Це спричинялося історичною специфікою територіальної релігійної ситуації та традиційністю у функціонуванні новостворених *релігійно-оборонних* церковних братств з ХІХ ст. Саме тому необхідний для нашого дослідження масив інформації переважно концентрується в документах обласних архівів територій, які входили до 1939 р. до складу II Речі Посполитої.

Найбільш інформативними в контексті досліджуваної тематики стали фонди Державного архіву Волинської області в місті Луцьку: ф. 46 «Волинське воєводське управління Міністерства внутрішніх справ, м. Луцьк Волинського воєводства, 1921–1939 рр.» [219–231]; ф. 63 «Управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк Волинського воєводства Towarzystwo imienia Metropolity Piotra Mohyły w Łucku, 31 спр., 1931–1939 рр.»[232–233]; ф. 134 «Луцький повітовий місіонерський комітет, м. Луцьк Волинського воєводства, 1924 – 1933 рр.» [235]; ф. 198 «Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства, 1931 – 1939 рр.» [237–238]; ф. 200 «Волинське українське театральне товариство, м. Луцьк Волинського воєводства, 1932 – 1939рр.»[239]; ф. 522 «Степура Григорій, адвокат, м. Луцьк Волинського воєводства, 1923 – 1939рр» [240–242].

Інформативними також є документи з архівів Івано-Франківської, Тернопільської та Рівненської областей, які висвітлюють релігійну ситуацію

на зазначених територіях, містять нормативну базу, що сприяла створенню православних братств, їх статuti та інформацію про напрями освітньо-виховної роботи православних братств. Зазначимо опрацьовані архівні фонди:

ДАІФО

- ф. 377 «Гурток Українського педагогічного товариства «Рідна школа» ім. Івана Мазепи у с. Тулухів Снятинського повіту Станіславського 1936 – 1939 рр.»[253];
- ф. 511 «Станіславське окружне Товариство сприяння розбудові початкових шкіл, м.Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства 1933 – 1939 рр.»[254];
- ф. 632 «Колекція документів з історії освіти періоду ЗУНР 1919 – 1922 рр.»[255–258].

ДАТО

- ф. 131 «Кременецький ліцей, м.Кременець Волинського воєводства 1922 – 1939 рр.» [304–305];
- ф. 148 «Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства (Волынская духовная православная консистория). 1918 – 1939 рр.» [306–309];
- ф. 228 «Кременецька державна гімназія ім. Т. Чацького м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства 1921 – 1928рр.» [310].

ДАРО

- ф. 30 «Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.» [259–285];
- ф. 31 «Магістрат, м. Рівне. 1919–1939 рр.» [286–287];
- ф. 118 «Постерунок державної поліції в с. Басів-Кут Рівненського повіту. 1921–1939 рр.» [288];
- ф. 130 «Постерунок державної поліції в с. Самостріли Рівненського повіту, 1922–1937 рр.» [289];

- ф. 156 «Здолбунівське (до 1925 р. Острозьке) повітове староство» [290–294];
- ф. 191 «Експозитура Рівненського повітового староства в Корці» [295];
- ф. 314 «Комісаріат державної поліції, м. Рівне (1921–1939 рр.)» [296].

Так, серед документів ДАРО важливими для нашого дослідження є розпорядження про викладання Закону Божого в школах, листи і скарги парафіян у справі розмосковлення богослужінь, заміни русифікованих священиків національно свідомими душпастирями тощо.

Інформаційно цінним різновидом масових джерел стали видання, що зберігаються у фондах Волинського обласного державного архіву в місті Луцьку та Рівненського обласного державного архіву: незалежний орган українського культурного і церковного відродження «На варті» (Володимир-Волинський, 1925–1926); незалежний місячник українського церковного відродження «Рідна церква» (Володимир-Волинський, 1927); церковно-народний ілюстрований тижневик «Духовний сіяч» (Кременець, 1928–1931); неперіодичний орган Товариства ім. Митрополита Петра Могили «За соборність» (Луцьк, 1932–1935); двотижневик, присвячений церковним і громадським справам «Церква і нарід» (Кременець, 1935–1938); релігійно-громадський часопис для народу «Шлях» (Луцьк, 1937–1939); науково-літературний журнал «Наша культура» (Львів, 1937); науково-популярний збірник волинознавства «Літопис Волині» (Вінніпег, 1951–1992); журнал «Православная Волинь» (1922).

Також інформативними для нашого дослідження стали видання церковних та світських громадських осередків: православних братств, наукових товариств, що співпрацювали з братствами. Це, насамперед, статuti, в яких визначена мета і напрями діяльності братств [232; 234], журнал «Вестник братства православных богословов в Польше», який видавався у Варшаві в 1934–1938 роках. Важливим джерелом інформації про

освітньо-виховну діяльність братчиків (опіка парафіяльними та іншими школами) є опубліковані в цьому журналі програма, навчальні плани та методичні рекомендації до навчання Закону Божого – діяльності, в якій брали участь члени братства православних богословів [18].

Репрезентований у дослідженні матеріал із різних архівних джерел допомагає повно висвітлити освітньо-виховну діяльність православних братств на території Західної України (переважно на Волині, де вона, в основному, і здійснювалася), визначити основні підходи, форми та методи цієї діяльності.

Зазначимо, що в історіографічному масиві, де висвітлюються різні аспекти діяльності православних західноукраїнських братств у міжвоєнний період, відсутні узагальнюючі праці, присвячені освітньо-виховній роботі цих релігійних організацій, що вимагає залучення максимально широкого обсягу історичних, історико-педагогічних та релігієзнавчих праць.

Очевидно, що проблема освітньо-виховної діяльності православних братств потребує окреслення засадничих положень цих інституцій, починаючи з середини XVI ст. та обґрунтування їх правонаступності щодо братств XIX – початку XX ст., які діяли на території Російської імперії на основі державного церковного законодавства 60–70-х рр. XIX ст. Інформативними у цьому контексті є праці дослідників братського руху XIX – початку XX ст. (у порядку хронології): М. Скабаллановича («Очерк истории православной церкви на Волыни» (1855) [136], «Виленское православное братство» (1862) [134]), «Западноевропейские гильдии и западнорусские братства» (1875) [135]); С. Соловйова («Братчины» (1856) [140]), І. Фльорова («О православных братствах, противоборствующих унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях» (1857) [170]); М. Линчевського («Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии» (1870) [84]), О. Єфименко («Южнорусские церковне братства» (1880) [52]); М. Трипольського («Волынские православные церковные братства и их деятельность» (1892) [160]);

О. Папкова («Братства. Очерк истории западно-русских православных братств» (1900) [107]).

Згадані роботи, хоч і є дещо описовими, але, на нашу думку, досить важливими і, як зазначалося у книзі О. Папкова, «... публікація значного архівного матеріалу (з архівів Києва, Вільна, Вітебська), а також і того, що зберігається в архівах Львова та інших міст і містечок Галичини, дозволить майбутньому досліднику відновити повну картину самотньої діяльності наших достопам'ятних братств – цих перевірених у справі захисту віри, церкви і народності установ, що виникли виключно на церковному ґрунті для виконання християнських обов'язків» [107, с. 3].

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що у період 1921–1939 рр. робіт, що характеризували діяльність православних братств до початку ХХ ст., видано небагато. Так, у Києві вийшла праця А. Савич «Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVII ст.» (1929), у Львові розвідка І. Огієнка «Українські церковні братства, їх діяльність та значення» (1937). Варто зазначити, що радянська історіографія характеризувалася, насамперед, антиунійною та антипольською спрямованістю у визначенні ролі «старовинних» православних братств. Відповідно до цього підбиралися і публікувалися архівні документи. Так, інформативним у контексті вивчення історичних засад проблеми нашого дослідження є колективний продукт АН УРСР, Інституту філософії та Інституту суспільних наук за редакцією В. Шинкарука «Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження» (1988). До книги було вміщено історичні документи братств, витяги з тих навчальних посібників, які використовувалися у братських школах, оригінальні та перекладні твори діячів братств. Окрім того, широко відомою є наукова розвідка Я. Ісаєвича «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.», видана у Києві в 1966 р. [62].

Емігрантська українська історіографія акцентувала увагу на національно-культурному аспекті у діяльності братств. Найбільш цікавою

роботою, що вийшла за кордоном, на наш погляд, є багатотомний «Нарис історії української православної церкви» І. Власовського, виданий у 60-х рр. в США [21]. І. Власовський першим із науковців звернув увагу на культурно-просвітницьку і благодійну працю волинського духовенства, детально описавши вияви і результати такої роботи [21, с. 14–134].

У сучасній українській історіографії проблематика діяльності православних братств до початку XX ст. широко висвітлена в загальних історичних працях (Я. Грицак [34], Т. Гунчак [35], Н. Яковенко [177] та ін.), у релігієзнавчій літературі (А. Колодний [63–64; 120], П. Яроцький [63–64], Б. Лобовик [63], Л. Мозговий і О. Бучма [119] та ін.) та у спеціальних дослідженнях із окресленої проблематики (І. Тимочко [154–156], В. Рожко [121–124], Г. Капустін і Р. Шеретюк [172] та ін.).

Щодо релігієзнавчої літератури, то в контексті окресленої тематики важливою є фундаментальна 10-ти томна праця «Історія релігії в Україні» за загальною редакцією А. Колодного, в якій другий том присвячено історії православної церкви [64]. Також важливою є спільна робота А. Колодного та П. Яроцького «Історія релігій в Україні» [63], де яскраво висвітлена історія православ'я в його стосунках з іншими конфесіями в Україні.

Щодо спеціальних праць, присвячених вивченню братського руху загалом, а православного, зокрема до початку XX ст., то, насамперед, варто назвати дисертацію з релігієзнавства Л. Гурської «Православні братства в Україні як чинник формування національної самосвідомості» (К., 2000), в якій висвітлено діяльність православних братств як суб'єктів самовідтворення і захисту української православної духовності в складний історичний період кінця XVI – першої половини XVII ст., окреслено роль братств в етноконсолідації українського народу, збереженні його самобутності [38].

Досить інформативною для дослідження стала дисертаційна робота І. Тимочко «Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX століття)» [156–157], в якій

здійснено історико-педагогічний аналіз основних передумов, напрямів, змісту, форм та методів просвітницько-громадської діяльності православних братств Волині у другій половині XIX – на початку XX століття; з'ясовано історичні, соціально-політичні та соціокультурні передумови виникнення, а також суперечності розвитку просвітницько-громадської діяльності православних братств на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. [157].

Важливі наукові положення і висновки щодо змісту діяльності православних братств містяться у низці сучасних російських дисертаційних досліджень та наукових монографіях. Так, у дисертаціях істориків розкриваються проблеми взаємодії держави і церкви в Чехословаччині міжвоєнної доби (В. Бурега, 2009) [16], аналізуються православні братства і сестринства як соціальна форма діяльності (Л. Іванова, 2000) [58], висвітлюються різні аспекти діяльності православних братств на східнослов'янських територіях Речі Посполитої в другій половині XVI – першій половині XVII ст. (О. Фефелова, 2001) [168], простежується еволюція православних братств з XVI ст. до сьогодення (Ф. Дорофєєв, 1998) [48], вивчається проблема соціального служіння Православної Церкви (Л. Махно, 2013) [87].

У новітніх дисертаційних роботах російських істориків педагогіки розкрита проблематика православних традицій духовно-морального становлення особистості (Є. Шестун, 2006) [173], визначено виховний потенціал православної педагогіки і показані шляхи його реалізації в сучасній освіті (В. Миронов, 2010) [88].

Масив історико-педагогічних досліджень сучасних українських учених О. Борейка [5], С. Бричок [14], О. Велемець [17], Н. Дудник [49], Н. Коляди [70], О. Костюк [73], В. Фазана [165] виявляє досить багато положень, які опосередковано стосуються проблем освітньо-виховної діяльності релігійних організацій, релігійної освіти і виховання в Російській імперії XIX – початку XX ст. Так, О. Борейко висвітлив основні напрями, зміст, форм і методи

просвітницької, організаційної, педагогічної й соціокультурної діяльності громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.), а також окреслив суперечності, провідні тенденції та етапи їх розвитку [5]. Так, С. Бричок здійснила історико-педагогічний аналіз джерельної бази з проблем діяльності церковнопарафіяльних шкіл у системі народної освіти Волинської губернії, обґрунтувала їх навчально-виховні засади й особливості. Дослідниця дійшла висновку, що церковнопарафіяльні школи надали освіту переважній більшості дітей бідних верств населення Волинської губернії, долучили їх до християнських цінностей, дали можливість отримати грамоту, зрозуміти й вивчити церковні служби, церковні книги, сприяли формуванню духовності, культури народу [14]. Н. Коляда у дисертації розглянула діяльність недільних шкіл як нетрадиційних освітніх закладів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідниця зробила висновок, що головні завдання недільних шкіл другої половини XIX – початку XX ст. полягали в поширенні знань та підвищенні освітньо-культурного рівня населення, розумовому вихованні та розвитку дітей і дорослих (формуванні навичок самоосвіти, самовиховання і саморозвитку з метою подальшої самореалізації особистості), моральному вихованні та розвитку учнів (вихованні, формуванні та розвитку морально-духовної зрілості, світоглядних переконань учнів), соціалізації особистості дітей та дорослих [70]. О. Костюк шляхом системного аналізу дослідила становлення та розвиток релігійної освіти на Волині у XIX – на поч. XX ст. в контексті суспільно-політичних, соціальних та організаційно-педагогічних передумов. Зроблено висновок про те, що учні початкових та середніх (православних, католицьких, єврейських та протестантських) навчальних закладів, незалежно від їх конфесійної приналежності, здобували релігійну освіту та формували сакральний тип мислення в різних типах навчальних закладів за рахунок вивчення предметів релігійного змісту та загальноосвітніх дисциплін, які мали елементи релігійного спрямування. У православних парафіяльних училищах та єврейських початкових школах на поч. XIX ст. використовувався догматичний вид навчання, а в середині XIX

ст. більшість учителів перейшли до пояснювального виду; у цей час в католицьких та протестантських навчальних закладах домінував пояснювальний вид навчання. Основними формами організації навчання були: переважно індивідуальна та індивідуально-групова в православних та єврейських школах, класно-урочна система в католицьких, а згодом – у православних, єврейських та протестантських навчальних закладах [73].

Послугуємося також науковими висновками В. Фазан, який у своєму дослідженні і виявив й обґрунтував наукові ідеї вивчення морального богослов'я і практики виховання у вищих духовних навчальних закладах початку XIX – 20-х років XX століття, а саме: превалювання у вивченні педагогіки теорії виховання, у тому числі морального богослов'я; індивідуалізація впливів на вихованців; природовідповідність, всебічність і гармонійність виховання; недопущення фізичного і морального насильства в процесі виховання; відмова від покарань; взаємообмін теоретичними і методичними надбаннями богословів, викладачів духовних академій і світських учених-педагогів [165].

Зауважимо, що проаналізований масив наукових історичних, релігієзнавчих та історико-педагогічних джерел створює підґрунтя для подальшого вивчення проблематики освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у міжвоєнний період. Окремим аспектам досліджуваної проблеми присвячені дисертаційні роботи українських вчених з історії та історії педагогіки. Це, насамперед, роботи В. Борщевича [6–12], С. Гнот [30], Ю. Данильця [41–43], А. Кукурудзи [79], І. Левандовської [80], Л. Левицької [81–82], Р. Найді [98], Л. Пунько [118], Г. Розлуцької [126], З. Саф'янюк [131], Л. Стахів [142], Г. Степаненко [143], Н. Стоколос [145–148], Т. Тхоржевської [161], Я. Яців [181].

В історичних дослідженнях висвітлюються конфесійно-етнічні трансформації в Україні XIX – першої половини XX ст. (Н. Стоколос, 2003), аналізується діяльність Української православної церкви на Волині у 20–40-х роках XX ст. (В. Борщевич, 2000) та на Закарпатті (Ю. Данилець, 2007),

висвітлюються демократичні тенденції в українському православному житті 20-х рр. XX ст. (А. Кукурудза, 2007) та етноконфесійні процеси в Галичині 1919–1939 рр. (Л. Пунько, 2009), характеризується освітня діяльність православного духовенства в Україні на початку XX ст. (Г. Степаненко, 2002).

Звернемося до більш детального аналізу зазначених праць з метою визначення відомого у досліджуваній проблематиці, а також перспектив більш повного і системного висвітлення діяльності православних братств Західної України у досліджуваний період. Так, Н. Стоколос, характеризуючи механізми, методи здійснюваних іноземними державами інституалізаційно-конфесійних трансформацій та їх наслідки для національного, духовного, церковно-релігійного життя українців, а відтак – для їх етнорелігійного самовизначення і національно свідомого розвитку, зробила висновок про те, що за умов бездержавності України здійснювалися різні способи спрямувати релігійно-церковне життя українців у русло імперських завдань, перебудувати його на свій геополітичний кшталт, позбавивши український народ духовного і морального керівництва, а український національний рух – інституційної опори в незалежній і самоврядній церкві. Ситуація бездержавності в Україні нашого періоду ускладнювалася ще й тому, що всі українські церкви не мали самостійного національного єдиного центру [145]. Залежність церковно-релігійного життя від політики іноземних держав деформувала релігійну свідомість, спричинила дезорганізацію і деградацію церковного устрою українців. Погоджуємося з думкою науковця, що сучасні церковно-релігійні процеси в незалежній Україні фактично є якщо не продовженням, то своєрідною рефлексією в нових умовах інституалізаційно-конфесійних трансформацій першої половини XX ст. [145].

В. Борщевич у процесі вивчення діяльності Української Православної Церкви на Волині у 20–40-х рр. XX ст. дійшов висновку, що в міжвоєнний період боротьба за Українську церкву в краї зумовлювалася, насамперед, прискореним процесом національної ідентифікації українців. «Національно-

церковний рух еволюціонував від опозиції до співпраці з польською владою. Важлива роль у цьому належала українцям з Наддніпрянщини, політичним та військовим діячам УНР. З кінця 20-х рр. розпочалася польсько-українська співпраця в церковній ділянці, а друга половина 30-х рр. відзначалася конфронтацією. Проте у міжвоєнний період український національно-церковний рух заклав кадрові, організаційні, обрядові та психологічні основи другого відродження Української православної церкви у XX ст.» [12, с. 17].

Важливими для нашого розуміння проблеми є праці Ю. Данильця, який досліджуючи діяльність православної церкви на Закарпатті, до передумов та причин відродження православного руху і виникнення православних громад на початку XX ст. відніс: давню східно-християнську традицію; важке соціально-економічне становище селянства; латинізацію східного обряду та мадяризацію греко-католицької церкви; відчуження частини духовенства від народу; русофільську орієнтацію православного духовенства; вплив православного руху з США та християнських центрів; діяльність білоемігрантських діячів [42].

А. Кукурудза, аналізуючи демократичні тенденції в українському православному житті 20-х рр. XX ст., прийшов до висновку, що демократичні тенденції у 20-х рр. XX ст. стали характерною особливістю інституційного розвитку Вселенського православ'я. Головними механізмами їх реалізації варто вважати автокефалізаційні процеси в багатьох країнах і оновлення, яке охопило частину православних церков. Основні причини цих процесів знаходилися у власне церковній площині. Це підтверджується тотожністю проведених у різних церквах заходів: створенні виборних церковних органів, розширенні участі мирян в керівництві церквою, активному соборному житті, спробах календарних і канонічних реформ та ін. [79].

Важливим для нашого розуміння окресленої проблеми є також висновки Л. Пунько, яка у своєму дослідженні стверджує, що у міжвоєнний період домінуючими конфесійними групами Галичини були римо-католики та греко-католики, репрезентовані в етнічному відношенні представниками

польської, української та німецької національностей. Демографічні показники й характер розселення зумовили найбільшу частоту контактів між цими етноконфесійними утвореннями. Відмінності в національному та конфесійному складі галицьких сіл і міст зумовили особливості перебігу етнічних процесів. У місті вони були значно динамічніші й сприяли полонізації та латинізації місцевого населення. Сільське середовище характеризувалося більшою консервативністю і стабільністю, сприяло посиленню українського елемента, що зумовлювалось етнічним, віросповідним і соціальним складом галицьких сіл. Як зазначає дослідниця, одним з основних наслідків етнічних процесів у Галичині міжвоєнного періоду стала кристалізація національної свідомості місцевого населення. Специфічною особливістю цього процесу було взаємопроникнення релігійної і національної свідомості. Зв'язок національної і релігійної самосвідомості проявлявся в українсько-польських відносинах, в яких обряд зберігав роль етнодиференціюючої ознаки. У міжвоєнний період відбувається процес усвідомлення нетотожності віросповідання та національної належності. Щодо етнополітики Польської держави стосовно етноконфесійних спільнот Галичини, то вона відзначалась етапністю і різноманітністю форм. Поліконфесійність і багатонаціональність стали перешкодою в інтеграції національних меншин до складу Польської держави, а тому вони були основними об'єктами її національної політики. Варто зазначити, що Польська держава розглядала греко-католицьку церкву як національно спрямовану і, не маючи змоги використати її у своїх цілях, намагалася обмежити сферу її впливу. При цьому вона значно ліберальніше ставилася до протестантизму й православ'я, використовуючи їх як засоби розколу національних середовищ та їх інтеграції до польського суспільства [118].

У визначенні ролі православного духовенства початку ХХ ст. щодо культурно-освітнього життя в Україні будемо послуговуватися науковими міркуваннями Г. Степаненко про необхідність не обмежуватися загальновідомими в науковій літературі знаннями про церковно-парафіяльні

школи. Засновувалися також недільні школи, так звані «школи грамоти», бібліотеки, періодичні видання, здійснювалися позабогослужбові бесіди тощо. За часів Російської імперії всупереч антиукраїнській мовній політиці православне духовенство на території України в своїй освітній діяльності не втрачало національного підґрунтя, хоч і змушене було коритися офіційній забороні вживати українську мову. Небайдужість частини українського православного духовенства до проблем збереження національної культури помітна в семінарському середовищі, учні і викладачі якого зберігали і, певною мірою, відстоювали українські національні традиції [143].

Аналізуючи сучасний масив історико-педагогічних досліджень, в яких побіжно розглядається проблематика православних братств, можемо зазначити, що в сучасній вітчизняній історії педагогіки практично відсутні спеціальні роботи з питань їхньої освітньо-виховної діяльності, хоча певні аспекти відображені в працях В. Борщевича [10], Ю. Данильця [43], Т. Міненка [96], В. Оніщук [104], В. Рожка [122], А. Смирнова [139], Н. Стоколос [146], І. Ткачук [158] та інших. Так, В. Оніщук стверджує, що осередком українського національно-церковного руху у 20-х рр. XX ст. стала Волинська єпархія – найбільша в Польщі щодо кількості православних, що на 1921 р. становили 74,2% населення. За даними Волинського воєводського управління в 1921 р. на цій території нараховувалося 799 православних парафій [104]. Отож, саме тут починав зароджуватись та міцніти український церковний рух. Його основними вимогами було впровадження української мови до літургій та церковної адміністрації, переклад богослужбових книг українською мовою, висвячення єпископів-українців, навчання релігії в школах українською мовою, виокремлення всіх українських парафій в окрему єпархію на чолі з єпископом українцем та ін. Значущим для нашого дослідження є висновок науковця, яка дослідила роботу та результати «з'їзду мирян-українців у церковних справах» (Луцький з'їзд) 5 червня 1927 р., проаналізувала резолюції, в яких представники української громадськості домагалися: «на всіх землях, де проживає українська людність, мовою

православного Богослужіння повинна бути лише мова українська»; призначити на три єпископські кафедри на землях з переважаючою більшістю українського населення єпископів-українців; задовольняти вимоги парафіян про відправу Богослужінь українською мовою без відмовок і відтягування; українізувати діловодство православної церкви; навчання дітей-українців вести їх рідною мовою; усунути з займаних посад скомпрометоване духовенство і призначити на ті місця відповідних осіб, які при призначенні повинні ствердити перед комісією знання української мови; виділити кошти на переклади та видання Богослужбових книг та релігійної літератури [104, с.54].

Як зазначає В. Борщевич, протягом міжвоєнного періоду волинське православне духовенство здійснювало культурно-просвітницьку і благодійну працю у взаємодії із церковними і світськими інституціями. Форми її втілення залишились традиційними: проповідь, повчання, викладання Закону Божого, організація і ведення парафіяльних бібліотек, участь в благодійних акціях, ініційованих духовною і світською владами [6, с. 174]. За висновками дослідника, протягом міжвоєнного періоду волинське духовенство еволюціонувало у напрямі національної самоідентифікації, що породило конфлікт із російською церковною верхівкою [8, с. 179].

У контексті персонологічного підходу вважаємо за доцільне окреслити внесок Товариства Петра Могили у просвітництво православного населення Волинського воєводства у 30-х рр. XX ст., який визначив Т. Міненко [96, с.78–90]. Роль відомого політичного і церковного-громадського діяча Волині міжвоєнного періоду посла С. Скрипника у культурно-просвітницькій діяльності та у взаємодії із місцевим православним духовенством висвітлив А. Смирнов [139, с. 74–75]. І. Ткачук на основі аналізу документів із фондів Державного архіву Волинської області охарактеризувала освітню діяльність «Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені Петра Могили» [158, с. 216]. Дослідниця зазначає, що до складу ініціативної групи з питань створення Товариства увійшли

професор І. Власовський, інженер Ю. Константинів, посли Є. Богуславський, П. Певний та М. Тележинський [158, с. 218]. Не випадковим було й обрання патрона Товариства – митрополита Петра Могили. На думку організаторів, «це ім'я, добре відоме за Першої Речі Посполитої, прив'язує діяльність Товариства то світлого минулого Православної Церкви, яке в'яжеться з працями найбільшого ієрарха на українських землях; до світлого минулого, що в історії Православної Церкви творить цілу нову епоху реорганізації управління й життя Церкви на началах народоправства та створення тих традицій, що давали моральну силу для православного суспільства винести православну віру чистою через усе лихоліття і виховати нове покоління в душі християнської моралі» [158, с. 218].

Цікавими в межах теми дослідження є факти наведені Ю. Данильцем. Так, характеризуючи ситуацію у православ'ї на Закарпатті, науковець зазначає, що в одному з перших звернень до духовенства та мирян від 24 липня 1924 р. архієпископ Савватій засудив створення священиками сербської юрисдикції в населених пунктах Закарпаття православних братств (перше православне братство було створено архімандритом Олексієм (Кабалюком) у м. Хуст 18 червня 1924р.). Савватій вважав ці дії несвоєчасними і шкідливими для становлення української православної церкви [41, с. 139]. Дослідник зазначає, що тільки після проголошення Підкарпатської Русі почалася офіційна українізація православ'я. Мовою документації митрополії проголошувалася українська. Засновниками «Української православної митрополії» Закарпаття виступали церковні громади сіл Копашнево, Дубове, Волоське, Нижня Колочава, Горб, Королево та монастирі в Чумальові, Дубрівці, Дубовому. Першим митрополитом проголошувався архієпископ Савватій [41, с. 145].

Для визначення соціально-політичного тла розвитку досліджуваного феномена звернемося до праць В. Ткачука, який досліджуючи український національно-церковний рух на Волині зазначає, що перша половина 1930-х років характеризувалася оформленням проводу українського національно-

церковного руху. У парафіях вимоги українізації богослужінь набули масового характеру. Завдяки активній діяльності вірян вдалося українізувати богослужіння в значній кількості парафій Волинської єпархії, створити і відновити церковно-громадські інституції, зокрема братства [157, с. 73].

В. Рожко, характеризуючи діяльність православної церкви на Волині стверджує, що важливою стороною цієї діяльності стало відродження діяльності братств на національному ґрунті. Братчики Луцького Чеснохресного братства активно включались в боротьбу за збереження, примноження, розширення української культури та освіти, заснували товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри. Члени братства співпрацювали та брали участь у діяльності товариств відбудови шкіл на Волині. Також дослідник зазначає, що Товариство імені митрополита Петра Могили на території воєводства мало 5 філій: у Рівному, Володимирі, Кременці, Сарнах, Новоградці. На кінець 1932 року кількість членів товариства ім. Петра Могили зросла до 635 чоловік. Серед них було 129 священників, 506 світських осіб, головним чином учителів, робітників, адвокатів. За вісім років діяльності товариство провело 33 засідання, на яких обговорювалось питання освітнього, культурного, релігійного життя краю, влаштовувались лекції з актуальних проблем православ'я в Польщі. 7 лютого 1935 року при товаристві створено теологічну секцію, яка підготувала і видала значну кількість богословської літератури українською мовою. У 1937 р. секція почала видавати часопис «Шлях» [122, с. 368].

Вагома роль у дослідженні проблем діяльності православних братств належить ученим Польщі. Серед інформативно цікавих напрацювань можна назвати роботи Миколи Ленчевського [194], Анджея Борковського [184], Романа Дубця [186], Стефана Кириловича [191], Антонія Мироновича [196–198], Мирослави Папєжинської-Турек [201–203]. Релігійні проблеми західних українців польські вчені розглядали на тлі політичних, етнічних та етноконфесійних відносин у II Речі Посполитій. Ми це можемо встановити,

проаналізувавши праці Антонія Гізи [188], Гжегожа Купріяновича і Миколая Рощенка [192], Станіслава Стемпеня [207–208], Мирослави Папєжинської-Турек [203], Єржи Томашевського [210] та ін. Варто зазначити, що повне і глибоке дослідження діяльності православних братств здійснив польський учений Антоній Миронович. Його монографія «Братства церковні в Речі Посполитій» (Білосток, 2003) висвітлює значну кількість напрямів, форм цієї діяльності, її організаційні та засадничі положення. Автор стверджує, що поновлення діяльності православних братств у межах II Речі Посполитої пов'язане, насамперед, із Волинню, де зазначені організації захищали релігійні і національні інтереси українців і білорусів [197, с. 7]. Основними напрямками у діяльності братств у цей час були освітній і видавничий.

Про те, що діяльність православних братств переважала на Волині, пише і дослідниця історії греко-католицької церкви С. Гнот. Так склалося, що історично Галичина тісніше пов'язана з греко-католицькою конфесією. Саме тому у зазначений період на її території діяли греко-католицькі братства, приділяючи значну увагу освіті. Так, в організації підтримки української світської освіти в Галичині важливу роль відігравало Товариство катехитів, очолюване о. Є. Громницьким. Греко-католицька церква фінансово підтримувала Українське педагогічне товариство «Рідна школа», що охопило своєю діяльністю низку початкових шкіл приватного, громадського і церковного характеру. У повітах Галицької митрополії на Різдво і Пасху проводились добродійні збори пожертвувань для розвитку світської освіти. Як зазначає дослідниця, греко-католицька церква також надавала стипендії малозабезпеченим талановитим дітям для здобуття освіти в державних та приватних навчальних закладах, підтримувала розвиток фахової освіти в Галичині. Значний вплив на систему української жіночої освіти Галичини в міжвоєнний період здійснювали створені чернечими греко-католицькими об'єднаннями (особливо сестрами василіанками) навчальні заклади різних типів: гімназії, інститути, ліцеї, фахові школи. Представники греко-католицької церкви з метою формування фізичної і моральної повноцінності

молодого покоління для культурного відродження і економічного зростання краю активно діяли у сфері фізичного, морального та розумового виховання дітей і молоді. Митрополит разом з іншими представниками Греко-католицької церкви були вагомими опікунами молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Орли» і діяли на спільних для «молодіжок» і церкви християнських засадах [30, с. 10–11].

Діяльності одного з визначних православних братств – Братства православних богословів при Варшавському університеті – присвячена наукова розвідка о. Миколи Ленчевського, який основну увагу сфокусував на роботі в цьому братстві волинян [194, с. 33–36].

М. Папєжинська-Турек визначила чинники, що окреслили пріоритетність українського питання у національній політиці урядів II Речі Посполитої (чисельність українського населення, рівень його національної свідомості, схрещення різних думок щодо розв'язання питання приналежності Західної України, наростання в українському суспільстві політичних, господарських і навіть релігійних суперечностей тощо) [201, с.5]. Важливим для нашого розуміння досліджуваної проблеми є чітко визначені дослідницею негативні впливи державної політики Польщі на українське православ'я. Так, розглядаючи акцію руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші у 1938 р. вона пише: «... ця акція – настільки явно безправна, що була розпочата без урахування суспільних настроїв і при цьому переконливо й без жодного камуфляжу вказувала на справжні наміри влади щодо православ'я, – не отримала офіційної, явної підтримки з боку польських політичних сил, преси, а навіть Римо-католицької Церкви, хоча, без сумніву, лежала в її інтересі. ... Отже, які були наслідки цієї акції? Знищено всі об'єкти, які віддавна планувалося зруйнувати, а навіть більше. У цьому сенсі, з точки зору державної влади, акція мала успіх. ... У ході руйнування не дотримано жодних принципів чи директив. Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи православній Церкві лише абсолютний мінімум» [201, с. 373].

Отже, аналіз проблеми дослідження дозволяє послуговуватися системою джерельної та літературної бази дослідження, а саме: джерела *документальні* та *масові* (з державних архівів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей); *література*, представлена *територіально* (авторами з України, Польщі, Російської Федерації); *хронологічно* (дослідження дорадянської доби, радянські наукові праці, пострадянські дослідження (роботи дисертаційні, монографічні, статті); *галузево* (наукові роботи з історії України і Польщі, історії релігії, релігієзнавства, історії педагогіки).

Висновки до першого розділу

У першому розділі подано аналіз історіографії проблеми дослідження, а також виявлено вплив освітнього розвитку у Західній Україні на освітньо-виховну діяльність православних братств у цьому регіоні у 1921-1939 рр.

Теоретичний аналіз проблематики освітньо-виховної діяльності православних братств має міждисциплінарний характер, що передбачає врахування, переважно, методології релігієзнавства, історії та історії педагогіки. У цьому контексті зазначаємо, що на західноукраїнських землях у міжвоєнний період релігія як соціальний інститут інтегрувала суспільство на засадах солідарності, служіння, взаємодопомоги, особливо в умовах етнічного та іншokonфесійного тиску з боку держави. Підтверджена необхідність урахування чинників, насамперед соціально-політичного характеру, які впливали на ставлення державної влади II Речі Посполитої, Румунії та Чехословаччини до національної освіти і виховання, до православ'я в цілому і до діяльності братств зокрема. Варто також звернути увагу на конкретні етнічні та конфесійні умови середовища, в якому функціонували православні братства тощо. З позицій методології історії педагогіки окреслено важливість формування системи джерельної та літературної бази дослідження, елементами якої є джерела *документальні* та *масові* (з державних архівів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської,

Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей) та *наукова література*, представлена територіально (авторами з України, Польщі, Російської Федерації), хронологічно (дослідження дорядянської доби, радянські наукові праці, пострадянські дослідження (дисертації, монографії, статті) і галузево (наукові роботи з історії України і Польщі, історії релігії, релігієзнавства, історії педагогіки).

У результаті наукового пошуку подано результати категоріально-понятійного аналізу проблеми дослідження, визначено сутність категорій «братство», «західноукраїнське православне братство» «освітня діяльність», «виховна діяльність», «освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України». Так, поняття *«західноукраїнське православне братство»* тлумачиться як релігійно-громадська організація при православній парафії чи при навчальному закладі, метою діяльності якої визначалося виключно відродження релігійного та морального життя Православної Церкви, що передбачало участь у підготовці урочистого богослужіння, здійснення діяльності у сфері християнського милосердя, поповнення богословських знань та пастирсько-педагогічну і місіонерську діяльність. На основі категорійно-понятійного аналізу проблеми визначаємо *освітньо-виховну діяльність православних братств Західної України* як спрямовані згідно положень статутів напрями, види, форми і методи навчання і виховання (як дорослих, так і дітей) у межах української православної громади з метою поширення національної, релігійної освіти та формування православної християнської моралі і поширення традиційних національних чеснот.

З огляду на те, що територіальні межі дослідження охоплюють історичну територію Західної України, яка в досліджуваний період входила до складу Польщі, Чехословаччини і Румунії і характеризувалася різноманіттям конфесійних впливів, а православ'я як релігійна конфесія набуло найбільшого поширення на Волині, ми можемо визначити *територіальну тенденцію* до концентрації освітньо-виховної діяльності православних братств на території Західної Волині, що і зумовлює

необхідність більш детального вивчення освітньо-виховної діяльності православних братств, створених українцями в межах українських православних церков (переважно на Волині), не лише при храмах і парафіях, а також і при середніх (наприклад, Луцька гімназія) та вищих (Братство православних богословів при Варшавському університеті) навчальних закладах.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ І ЧИННИКИ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Організація освіти і виховання у Західній Україні у міжвоєнний період.

У контексті теми дослідження вважаємо необхідним здійснити історико-педагогічний огляд організації навчання і виховання на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) як своєрідного тла формування і реалізації феномена освітньо-виховної діяльності православних братств. Розуміння протиріч у галузях навчання і виховання дасть можливість чіткіше і більш предметно виявити необхідність та історичну доцільність існування досліджуваного історико-педагогічного явища. Отже, звернемося до характеристики основних етапів розвитку освіти, пов'язаних, насамперед, із змінами освітнього законодавства, визначення основних ідеологічних напрямів у сфері освіти урядів та характеристики основних протиріч у сферах шкільної освіти, дошкільного та позашкільного виховання, освітньо-виховної діяльності українських громадських організацій тощо.

Звернемося у цьому контексті до вітчизняної та польської історіографії. Починаючи з 20-х рр. ХХ ст., дослідники аналізували проблеми правового статусу українських шкіл (К. Федорович (Клим Андрійович Чічка-Андрієнко) [167], М. Лозинський, І. Герасимович [27], С. Сірополко [133] та ін.). Політика Польщі щодо національних меншин у зазначений період розкрита у відомих працях В. Кульчицького, М. Настюка, Б. Тищика, І. Гловацького, менш відомих в Україні роботах польських учених М. Калласа [190], Є. Гертиха [187], Х. Порожинського [204] та ін. Зазначена проблематика також знайшла відображення у працях істориків, етнографів, політологів, мовознавців, педагогів (М. Гетьманчука, Я. Грицака, С. Макарчука, С. Сворака, О. Красівського, В. Солдатенка, Б. Ступарика та

ін.). З історико-педагогічних позицій проблеми освіти і виховання висвітлено в дисертаційних роботах українських учених останніх років: Л. Левицької «Етнопедагогічні аспекти виховання характеру в українській педагогіці Галичини (1919–1939 рр.)» (2007) [81–82]; Г. Розлуцької «Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.)» (2005) [126]; Л. Стахів «Навчальна книга як засіб родинного виховання молодших школярів у Західній Україні (1919–1939 рр.)» (2007) [142]; І. Левандовської «Підготовка молоді до самостійного трудового життя у діяльності молодіжних об'єднань на західноукраїнських землях (20–30-і рр. XX ст.)» (2008) [80]; Р. Найди «Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.)» (2008) [98]; З. Саф'янюк «Розвиток теорії та практики реальної освіти на західноукраїнських землях (1849–1939 рр.)» (2007) [131]; Т. Тхоржевської «Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України» (2006) [161]; Я. Яців «Національно-патріотичне виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919 – 1939 рр.)» (2005) [181].

Зважаючи на те, що у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) західноукраїнські землі знаходилися у складі трьох держав (Галичина, Західна Волинь, Полісся та Холмщина у складі Польщі (II Речі Посполитої), Закарпаття – Чехословаччини, Північна Буковина – Румунії), система освіти була досить розгалуженою. Влада держав, до складу яких увійшли українські землі, намагалася долучити шкільну освіту до сфери впливу державної ідеології, мови, культури тощо. Так, зайнявши Буковину у 1918 р., румуни ввели в 1919 р. «стан облоги» і почали румунізацію українського шкільництва, закінчивши її в 1927 р. [311, арк. 1].

Варто зазначити, що ліквідація української освіти почалася в 1919 р., коли 38 українських шкіл із 5556 учнями були перетворені на румунські [312, арк. 2]. На основі офіційної румунської статистики 1922 – 1923рр. на Буковині було ще 155 українських шкіл (391 румунська, 47 нім., 27

єврейських, 23 польських і 2 угорські), та українські школи мали вже наполовину румунську мову навчання [313; 314]. Стан облоги в українській частині Буковини не дав змоги українському населенню протестувати проти румунізації шкіл, а дії влади підкріплювалися офіційними заявами про румунізацію «за власною згодою населення» [322, арк. 1-5]. Проте, до 1924р. українців офіційно вважали ще за національну меншість, яка на основі румунської конституції (1918 і 1923рр.) мала право на національні народні школи [323–326]. Проте, на румунський взірець почали змінювати українські прізвища, назви українських міст і сіл [327, арк. 38]. Спеціальний декрет міністерства освіти від 24 липня 1924 р. передбачав, що «громадяни румунського походження, які втратили свою, материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання» [51]. На початку 30-х років було заборонено навіть послуговуватися поняттям українці [51]. Проголосивши їх «українізованими румунами», Бухарест не нехтував нічим, щоб повернути їх у румунське «первородство» [328, арк.18]. На захоплених територіях влада запровадила різноманітні заборони на свободу слова й друку, обмеження щодо пересування транспорту [330, арк.69-71]. Українські землі роздавали офіцерам румунської армії як у Польщі осадникам, відбувалася активна румунізація краю: з 168 народних шкіл Буковини в перші два роки окупації майже дві третини стали румунськими, а в 1926–1927 навчальному році не залишилося жодної української початкової школи. У 1927 р. всі вчителі повинні були скласти державний іспит із румунської мови. Відбувається румунізація українських середніх шкіл та гімназій.

Постійних утисків і переслідувань зазнавали українські культурно-освітні організації і товариства, видавництва, періодична преса. Було замінено майже все керівництво православної митрополії, ліквідовано українську мову навчання на богословському факультеті Чернівецького університету [35]. Нелояльних до влади осіб позбавляли громадянських прав. У крайових і повітових центрах створювалися служби контрпропаганди, які

складалися із секцій безпеки, фінансів та культури. До їх складу входили представники військової адміністрації, жандармерії, префектури, поліції, інспекції праці й церкви, що здійснювали тотальний контроль за населення і його настроями [51, с. 950]. Лише після скасування стану облоги в листопаді 1928 р. виникла можливість боротися за українську народну школу. У період з 20 липня 1928 р. і до 3 січня 1929 р. по всій українській частині Буковини пройшли великі віча з гаслом повернення української мови навчання в школах (94 громади склали близько 10000 підписів) [331, арк. 26]. Цей рух розповсюдився і в Бессарабії (до 1920–27рр. там була шкільна автономія і діяло до 120 українських шкіл). Але у відповідь на всю цю акцію виданий був лише закон від 31 грудня 1929 р., за яким у школах із українською більшістю учнів дозволялося навчання в нижчих класах 8 годин українською мовою (6+2 год. православної релігії), у вищих – 6 (4+2), при чому наприкінці 1931 р. введено ці години в шкільний розклад і визначено для української мови окремих (2) інспекторів [330, арк.53]. З приходом у 1934 р. до влади ворожого українцям уряду лібералів і ці незначні здобутки у шкільництві на Буковині було ліквідовано. Лише в окремих селах, де були українські директори й учителі, українську мову вчили потайки [51, с. 950]. Одночасно з народними школами було ліквідовано українську середню і професійну освіту.

Румунська влада також заборонила українську культурно-освітню діяльність. Із 590 товариств, що діяли перед Першою світовою війною, в 1924р. залишилося тільки 14 [329, арк.24]. Відбулося згортання діяльності найстарішого культурно-освітнього товариства «Руська Бесіда», що втратило все своє майно, а всі його читальні влада закрила. Його роботу частково перебрав «Народний Дім» (близько 210 членів, утримував бурсу ім. О. Ю. Федьковича) і «Українська Школа» (453 членів) [329, арк.12], яка випустила кілька підручників, вела курси української мови (заборонені в 1934 р.) і видавала дитячий журнал «Українська Ластівка»; філій в краю вона не мала з огляду на заборону влади. З давніших товариств існували ще з

мізерною кількістю членів «Буковинський Кобзар», «Жіноча Громада», що здійснювали соціальний захист дітей, а також «Мироносиці», «Міщанська Читальня», «Міщанський Хор» і два студентські товариства «Запоріжжя» і «Чорномор'я». Новоствореними товариствами були: спортивне «Довбуш», «Український театр», «Українська книгозбірня», «Український музей», «Народоусвідомлення», «Український мужеський хор», «Українська видавнича спілка» [51, с. 950].

Культурно-освітню діяльність здійснювала також за власною ініціативою українська інтелігенція, засновуючи сільські театральні гуртки, хори, курси української мови. Кращим в освітньому контексті було становище української освіти в Закарпатті. Після включення його території до Чехословаччини у 1919 р. умови розвитку українського шкільництва були більш сприятливі на сході, на, так званій, Підкарпатській Русі, ніж на заході (Пряшівщина), включеній до Словаччини. Державна влада країни вкладала у розвиток територій, населених українцями, достатньо інвестицій (на розвиток Закарпаття пішло 1,6 млрд. крон) [51, с. 949]. Завдяки підтримці громадськості та за ініціативою визначних представників української еміграції в 20–30-х рр. були створені й успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв: «Український вільний університет», «Українська господарська академія», «Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова», «Українська студія пластичного мистецтва», Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд та ін., в яких об'єдналися кращі сили української інтелігенції, що своєю творчою працею збагатили українську та світову науку й культуру [51, с. 949]. Більше того, в міжвоєнні роки Прага поряд із Харковом, Києвом і Львовом стала центром українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й до 1945 року залишалася найзначнішим осередком української еміграції в Європі. Кількість початкових руських (українських) шкіл зросла на Підкарпатській Русі з 34 у 1916 р. до 492 у 1938р. (включно з 23

горожанськими школами, тобто нижчими середніми школами, що існували за угорським зразком) [248, арк.32]. Українські школи переважали (492 з 861), подібне було з учительськими семінаріями (4 з 5 1938) і проф. школами (138 з 179 1938); меншою була пропорція дитячих садків (132 з 252) і гімназій (5 з 11) [248, арк.21]. На Пряшівщині тільки 57 % українських дітей ходило до руських шкіл. У Пряшеві були греко-католицька семінарія і одна руська учительська семінарія та одна приватна гімназія [51, с. 949].

У сенсі вибору мови навчання (місцева, з вкрапленнями церковно-слов'янської, української літературної чи російської) існував повний хаос; не бракувало й маніпуляцій з, так зв., шкільним плебісцитом 1936 р., коли батьки мали право вибирати між різними мовами. Учителі були об'єднані в Союзі Українських Учителів (з 1929 р.), Учительській Громаді Підкарпатської Русі (з 1929 р.), що видавала «Учительський голос» і «Нашу школу», та в русофільському Учительському Товаристві. Позашкільну освіту очолювала «Просвіта» (з 1920 р.) і москвофільське «Общество ім. О. Духновича» (з 1923 р.). Допомогу школам здійснювало Педагогічне Товариство Підкарпатської Русі (засноване 1923 р.) і москвофільська «Школьная Помощь» [251, арк.80]. Коли восени 1938 р. Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) створила власний уряд, шкільний реферат (орган управління освітою) в Ужгороді було трансформовано у Міністерство шкільництва на чолі з А. Штефаном (перенесене згодом до Хусту разом з урядом) [248, арк.41].

На тлі цих процесів відбувався і розвиток освіти у II Речі Посполитій, до складу якої входила переважна більшість західноукраїнських земель. Звернемося до аналізу історичних джерел та наукової літератури для формування авторського бачення процесів розвитку української освіти у Польщі в міжвоєнний період. Так, із розпадом у жовтні 1918 р. Австро-Угорської імперії українці Галичини отримали реальну можливість для утворення незалежної держави та створили Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) [75]. Спроба новоутвореної Речі Посполитої поглинути

Східну Галичину призвела до 20-ти місячного військового конфлікту. У січні 1919 р. уряд ЗУНР переїхав із захопленого поляками Львова до Станіслава, де активно взявся за налагодження освіти. Перші кроки вищого освітнього органу проголошеної на західноукраїнських землях народної республіки – Державного секретаріату освіти та віросповідань – були спрямовані на докорінну реформу системи освіти. Здійсненням прагнень національного шкільництва стало урядове розпорядження від 21 січня 1919 р., в якому зазначалося, що мова «титульної нації – тепер уже українська, вона стає мовою викладання та внутрішнього діловодства». Лекції з історії та географії, відповідно до вищезгаданого розпорядження, мали базуватися на знаннях національної історії та географії [127, с. 9].

Основні рішення щодо організації освіти були прийняті урядом після злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. Так, Закон «Про основи шкільництва» від 13 лютого 1919 р. встановив найважливіші засади освітньої політики держави, які полягали в запровадженні обов’язкового вивчення української мови в усіх навчальних закладах, організації достатньої кількості шкіл для національних меншин, створенні передумов для функціонування приватного шкільництва, надання педагогам статусу державних службовців, що суттєво підвищувало їх становище в суспільстві [55, с. 220].

На засіданні Ради УНР 13 лютого 1919 р. було прийнято Закон «Про одержавлення українських шкіл», а 14 лютого – Закон «Про одержавлення українських приватних гімназій і жіночих учительських семінарій» [33, с. 67]. Для впровадження цього закону 23 лютого 1919 р. було видано постанову Державного Секретаріату освіти і віросповідань про зміну навчальних планів у народних або початкових школах, навчання в яких було обов’язковим для дітей віком з 8 до 14 років, яка дозволяла запровадити вивчення польської та німецької мов як факультативних предметів, натомість збільшити обсяг навчального часу для вивчення української мови, літератури та математики [175, с. 240]. Щодо викладання інших предметів, то було зазначено, що: «Лекції науки історії і географії призначені досі на основі австрійських

наукових планів на науку історії і географії Австро-Угорщини, призначається у всіх школах, без огляду на мову викладання, на науку історії і географії в першій мірі України, а в зв'язку з нею й інших земель, заселених слов'янськими племенами» [54, с. 8]. У державних та приватних школах, де навчалися діти представників національних меншин, українська мова запроваджувалася як обов'язковий предмет, починаючи з третього року навчання [175, с. 240].

Важливим кроком українізації освіти стало видання українських книжок. Для цього була скликана спеціальна нарада комітету у справах тимчасового укладання підручників. До комітету увійшли: Б. Кабаровський (голова), М. Кумова (перший заступник), Щасний-Соколовський (другий заступник), а також Б. Заклинський з Косова, О. Власійчук з Коломиї, М. Матвійчук із Сокаля, Г. Коваль із Калуша, Т. Ліщинський з Дрогобича та ін. [159].

Варто зазначити, що за доби ЗУНР, значну роль у створенні національної концепції розвитку освіти відіграли інститути громадянського суспільства (педагогічні з'їзди, активна участь педагогів та учнів), які мали підтримку з боку державних структур. Щодо правового забезпечення освітньої сфери, то, за висновками Г. Грабовської, держава нормативно впливала на покращення матеріального становища педагогів, запровадження українознавчих дисциплін у навчальні заклади, створення народних, середніх і професійних шкіл та їх урядову матеріальну підтримку [33, с. 68].

До захоплення Польщею у 1919 р. Галичини, на її території існувала розвинена мережа українського шкільництва (близько 2500 початкових шкіл і близько 500 на північно-західних землях, захоплених тоді ж поляками). Було також у Західній Україні близько 35 українських середніх шкіл. Спочатку поляки залишили в Галичині систему австрійської освіти, але, починаючи з 1921 р. реформували її на польську.

II Річ Посполита, що виникла після закінчення Першої світової війни, на захоплених західноукраїнських землях провела адміністративно-

територіальну реформу з метою інтеграції цих територій у новостворену державу. Так, на землях західних повітів колишньої Волинської губернії було створене Волинське воєводство з центром у м. Луцьку. У 1920 р. Східна Галичина була поділена на три воєводства (Львівське, Тернопільське, Станіславське). Ця територія отримала офіційну назву «*Malopolska Wschodna*» (Східна Малопольща). Владою було заборонено офіційно використовувати назви «Західна Україна» і «Східна Галичина» [183, с. 94].

Як зазначає М. Каллас, територія чотирьох воєводств, створених на західноукраїнських землях, охоплювала 25% від території всієї Польщі і об'єднувала 28% населення держави [190, с. 304–305]. Українці вважалися найчисельнішою меншиною міжвоєнної Польщі. У 1921 році поляки становили 69,2%, українці – 14,3%, євреї – 7,8%, білоруси – 3,9%, німці – 3,9% [190, с. 305]. Галичина не отримала автономії, оскільки Польська конституція 1921 році закріплювала унітарний характер держави і не передбачала автономних утворень.

Польський уряд дбав про освіту лише на початковому її рівні, особливо на територіях Волині, Полісся та Холмщини. Середня освіта існувала в переважній більшості для поляків. Як свідчать статистичні дані, у 1931 р. одна польська гімназія припадала на 116 тис. поляків, а одна українська – на 230 тис. українців. Зазнавали українці дискримінації й на рівні вищої освіти [51, с. 943]. В основу політики полонізації і колонізації влади II Речі Посполитої на західноукраїнських землях було покладено концепцію Національно-демократичної партії (з 1928 р. офіційна назва партії – Стронніцтво народове – СН (Національна партія)) щодо полонізації східних територій держави шляхом поступової асиміляції слов'янських меншостей. Як зазначають дослідники, політика польської шкільної адміністрації полягала у централізації й полонізації освітньо-виховної діяльності за такими напрямками: всі шкільні документи (акти, каталоги, протоколи та ін.) мали вестися польською мовою; у процесі навчання передбачалося використовувати польські навчальні плани і підручники; польська мова

вводилася як основна мова навчання, за обмеження української; усувалися з посад прогресивні українські вчителі [178, с. 35].

Аналіз джерел дав можливість визначити *етнічну тенденцію* до ускладнення умов освітньо-виховної діяльності православних братств у зв'язку з полонізацією і румунізацією Західної України. Так, державна ідея у сфері освіти Польщі, полягала в консолідації багатонаціонального населення держави, що підтверджується думкою Я. Морачевського: «Необхідно було збудити в серцях людей почуття громадянської приналежності і відповідальності за долю держави, яка є його державою» [204, с. 107]. Шкільна освіта в Польщі знаходилася під керівництвом новоствореного Міністерства віросповідань і освіти [151]. З самого початку наступ на українську школу у Польщі носив державницький характер. Фактично були ліквідовані демократичні австро-угорські підходи до задоволення освітянських потреб місцевого українського населення. Якщо за Австро-Угорщини у 1911/1912 навчальному році у Східній Галичині налічувалося з українською мовою навчання 2612 початкових шкіл, а в 1919 році на території Західної України було таких 3662 початкові школи [151, с. 950], то вже у 1920/1921 навчальному році – лише 1930 [151, с. 126].

Яскравим прикладом антиукраїнської політики польської держави стало розпорядження від 30 жовтня 1923 р. Кураторії Львівського шкільного округу (вищого органу управління освітою Галичини в умовах Польщі). Його текст наводив і коментував співробітник товариства «Рідна школа» Іван Герасимович у томі Енциклопедії українознавства «Українські землі під Польщею», [51, с. 942–949] та в праці «На тривогу! Основи української нації zagrożені». Він зазначав: «Всі школи, як публічні, так і приватні, на території Речі Посполитої є, в тіснім значенні цього слова, польськими. Про інші, які не відповідають ідеям польської державності в Польській державі, не може бути й мови» [27, с. 1].

Аналіз архівних джерел свідчить про значний вплив діяльності приватних українських шкіл на визначення змісту освітньо-виховної

діяльності православних братств Західної України у досліджуваний період. Так, у розпорядженні міністра віросповідань і освіти Польщі у справі мови публічних і приватних шкіл від 12 квітня 1927 р. зазначалося, що мовою шкільної документації, педагогічних нарад та конференцій проголошувалася державна, тобто польська мова. [127, с 9].

Рішення від 13 грудня 1923 р. також встановлювало навчання в учительських семінаріях курсів історії виховання, науки про дитину, педагогіки і психології виключно польською мовою [167, с 27]. У 1923 р. було закрито єдину чоловічу державну учительську семінарію у Львові, що позбавляло українських дітей можливості отримувати освіту рідною мовою. 31 липня 1924 р. за ініціативи польського міністра О. Грабського (професора економіки Львівського університету, одного із провідних діячів польського національного відродження 20–30-х рр. XX ст.), було прийнято закон про утравітизм (подвійність) – трансформацію українських шкіл в українсько-польські. Як зразок дискримінаційного ставлення до української національної школи дослідники традиційно наводять відомі слова С. Грабського, котрий чітко зазначив: «Польська мова, історія і географія мусять бути викладані по-польськи учителями поляками, ... директори українці повинні бути заступлені поляками» [103, с 12–13].

Відповідно до розпорядження Міністерства віросповідань і освіти від 7 січня 1925 р., виданого на виконання закону від 31 липня 1924 р., запроваджувалася практика проведення плебісцитів серед батьків щодо вибору між польською або українською мовою («lex Grabski»), яка здійснювалася в умовах поліцейського терору, шантажів та підкупів. Викладання української мови в школі передбачалося лише за наявності в громаді не менше як 25% українського населення і якщо батьки не менше ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. За інших умов така школа ставала двомовною, в усіх інших випадках переходила на суто польську мову навчання. Для відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання вимагалися декларації від батьків 150 учнів [51, с. 944].

Як свідчать повідомлення тогочасної преси, влада допускала низку зловживань з метою ліквідації українського шкільництва, що негативно впливало на діяльність православних братств того періоду. Проте українська спільнота чинила спротив такому колонізаційному тиску. Прогресивна громадськість, організації краю, політичні партії, православні братства взяли участь в очолюваних «Рідною школою» плебісцитових акціях. З метою придушення боротьби українців за право навчання дітей рідною мовою польський уряд провів у 1930 р. «пацифікацію» (умиротворення), яка супроводжувалася навіть фізичними розправами [253, арк.17]. Наслідком цього було зменшення кількості українських шкіл у Галичині з 2426 в 1921–1922 роках до 352 у 1937–1939 роках [51, с. 944].

У 30-х рр. на території Галичини поширилася діяльність польських добровільних масових громадських організацій оборонно-патріотичного спрямування – Ліги повітряної і протигазової оборони й Ліги морської та колоніальної, основним завданням яких була технічна підготовка молоді навчальних закладів до забезпечення обороноздатності держави, що відповідно сприяло розвитку авіа- й судномодельовання та збільшенню обсягу видань у галузі технічної творчості; поширювалися зарубіжні педагогічні методики, основою яких була продуктивна праця. У Варшаві для підготовки вчителів трудового навчання було відкрито Державний інститут ручних робіт, серед практичних завдань якого є значна кількість об'єктів технічної творчості [68, с. 14–15]. Як зазначає Б. Ступарик, Закон про освіту 1932 р. зафіксував досягнуті поляками здобутки: державницький принцип побудови школи і державну монополію на виховання підростаючих поколінь; категоричне прийняття того, що головною метою школи є не навчання, а виховання; вимога про те, що школа має бути поставлена на ґрунт сучасних її досягнень психолого-педагогічної науки [151, с. 224].

Утиск освітніх прав українського населення в II Речі Посполитій викликав значний супротив українських політичних партій та різноманітних об'єднань профспілкового, економічного, культурно-освітнього, спортивного

характеру на західноукраїнських землях [162, с. 68]. До організацій, які підтримували українську за змістом і формою освіту, побудовану на християнських засадах, можна віднести і православні братства.

Цілеспрямованій асиміляторській політиці Польщі була протиставлена національна за змістом праця таких українських інституцій, як товариство «Просвіта», «Руське товариство педагогічне» (РТП) та ін., що спиралися на високу ідейність та моральний обов'язок членів, в яких формувалася спільність мислення і прагнень до таких ключових ідеалів, як українська державність і соборність [110, с. 171].

У позашкільній освіті залишалася лідером у Галичині «Просвіта» (1935 – 3075 читалень). На Станиславівщині діяло греко-католицьке освітнє товариство «Скала». На Волині і Поліссі поляки делегалізували «Просвіту» в 1928–1932 рр. На Холмщині і Підляшші діяло освітнє товариство «Рідна Хата», але в 1930 р. воно було ліквідоване поляками.

На освітньо-виховну діяльність православних братств значною мірою впливала просвітницька й організаційна робота, яку здійснювало Українське Педагогічне Товариство, яке було в 1926 р. перейменоване на товариство «Рідна Школа». Завдяки зусиллям Українського Педагогічного Товариства зросла кількість і якість українських приватних шкіл.. Польська влада із зрозумілих причин не дозволила поширювати діяльність «Рідної Школи» поза Галичиною.

Як наслідок державної політики Польщі у Галичині в цей період значно погіршився стан видання української книги. На 300 польських і єврейських книгарень у краї було лише 7 українських, причому три з них – у Львові. А це означало, за словами М. Галущинського, що «Лихо в тому, що польська книжка найде купця в українському громадянину, і гріш українського громадянина скріплятиме культурну силу польську. І все тому, що теперішні батьки не любили книжки, чули до неї нехіть. Польська книжка повинна бути в публічних бібліотеках і позичальнях, українська в кожному домі. Таке правило відповідає народній гідності і почуттю народної честі» [26, с. 77].

У 1930-х рр. загострилася проблема фінансування українських педагогічних видань товариства «Взаїмна Поміч українського Вчительства» (ВПУВ) [46, с. 188]. «Педагогічно-наукова комісія» ВПУВ зробила спробу видавати щокварталу «Педагогічну бібліотеку». Цю комісію, яка була створена при ВПУВ у грудні 1922 р., очолив Іван Ющишин, колишній редактор часопису «Учитель», а пізніше редактор усіх періодичних видань ВПУВ («Учительське Слово», «Шлях виховання й навчання», «Методика»). Щоквартальне видання «Педагогічної бібліотеки» планувалося на членські внески учасників товариства. А за це кожен з них мав отримувати щороку чотири збірки «Педагогічної бібліотеки». «Квартальник» був призначений для «популяризації педагогічних наук серед українського вчительства, головно народного». На жаль, видання «Педагогічної бібліотеки» не здійснилось, вийшла тільки у 1928 р. брошура С. Сірополка «Дальтон-Плян в шкільному вихованню та навчанню» [46, с. 189].

Простежується *методична тенденція* до зростання наукового забезпечення освітньо-виховного процесу православних братств, що реалізується в контексті обговорення проблем української шкільної освіти і виховання учасниками Першого українського педагогічного конгресу (Львів, 2–3 листопада 1935 р.), де йшлося про «пройняті національним духом науки українознавства, до складу якого входила мова, література, історія, пластичне мистецтво, музика українського народу та географія земель, заселених українцями» [108].

Українські педагоги Галичини, які здійснювали свою педагогічну діяльність у православних братствах, не обмежувалися декларативними теоретичними положеннями, але й нагромаджували значний практичний досвід: розробляли навчальні плани, альтернативні програми, створювали навчальну літературу для різних типів шкіл (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Освітньо-виховна діяльність українських педагогів, які працювали у православних братствах

Педагоги	Провідні ідеї	Форми організації навчання	Методи навчання	Засоби
І.Петрів, А. Домбровський, О. Рожанська, О. Попович.	популяризація та розвиток ідеї використання взаємодоповнюючих форм організації навчання; застосування в практичній роботі дослідницького методу; пріоритетності виховання у навчально-виховному процесі; державотворення.	Урок, рольова гра, інсценізація. Екскурсії : загальношкільні та екскурсії-уроки. Факультативні курси, лабораторні й практичні роботи, праця в майстернях і на шкільних городах.	Діалог, евристичний, ігровий, практичний, кореляційний, індуктивний, дослідницький.	Творче використання наочності, до виготовлення якої залучалися самі школярі.

Як зазначає Т. Завгородня, «основою організації навчання галицькі науковці вважали *принципи* народності, регіоналізму, зв'язку із життям, «виховуючого навчання», гуманізації, психологізму, індивідуалізації і диференціації, природної зацікавленості, послідовності й систематичності, активності й самостійності, поєднання різноманітних методів і форм організації навчально-виховного процесу, наочності й науковості.

Порівняння принципів навчання й виховання виявило тотожність багатьох із них» [53, с. 8]. Зазначені принципи широко використовувалися в процесі освітньо-виховної діяльності православних братств.

Так, наприклад, Іванна Василівна Петрів (1892–1971) – педагог-практик, культурно-освітній, громадський, літературний діяч, співробітник багатьох українських і зарубіжних часописів, майже 30 років вчителювала в школах Східної Галичини [149, с. 4]. Її педагогічний досвід яскраво відображений в методичних статтях, присвячених розгляду конкретних питань навчання й виховання дітей у галицьких школах («Наука геометрії в народній школі», 1928; «Прогульки в народній школі», 1933; «Навчання віршів у VII-ій класі народної школи», 1935; «Діти говорять: Наука мови й вимови», 1936, та ін.). Як стверджує І. Стражнікова, «праці галицької вчительки свідчать, що вона популяризувала та розвивала ідею використання взаємодоповнюючих форм організації навчання (урок, екскурсія, рольова гра, інсценізація тощо). Широко пропагуючи екскурсії, І.Петрів поділяла їх на загальнорозвиваючі та екскурсії-уроки». Видатний педагог вважала, що весь навчальний матеріал із різних шкільних дисциплін має концентруватися навколо основної теми чи проблеми задля досягнення певних дидактичних завдань (навчальна «вісь»). Особливу увагу приділяла стимулюванню самостійної розумової діяльності дітей на основі засвоєних знань. Цьому сприяло застосування в її практичній роботі дослідницького методу. У своїх працях вона трактувала дитину як суб'єкт навчально-виховного процесу й послідовно обстоювала думку про необхідність активної позиції дитини в навчанні, ідею пріоритетності виховання у навчально-виховному процесі. Таким чином, принцип виховуючого навчання став одним із найважливіших у практичній діяльності педагога, що активно реалізовувалося нею в діяльності православних братств. Серед усіх методів навчання І. Петрів надавала особливого значення діалогу, визнаючи його вагомість у досягненні такого рівня взаємної довіри, який стає основою для взаєморозуміння і взаємоповаги між учителем і учнями, втілення в життя принципу гуманізації

процесу навчання. Такі погляди зумовлювали спрямованість її методичних пошуків – добір близького, зрозумілого для учнів матеріалу при підготовці до уроку, їх залученні до ігрових форм навчання, творче використання наочності, до виготовлення якої залучалися самі школярі [149, с. 12].

Ми можемо стверджувати, що діяльність передових українських учителів, на прикладі І. Петрів, орієнтувалася на практичну спрямованість шкільної освіти, на формування у дітей активної життєвої позиції, вдосконалення методики навчання та застосування індивідуального підходу до учнів, що ґрунтувався на національному та родинному вихованні і слугувало засадничими основами освітньо-виховної діяльності православних братств.

Важливим для нашого розуміння сутності освітньо-виховної діяльності православних братств є наукові висновки Т. Завгородньої про те, що зазначала, що в основу проектів навчальних програм, розроблених за участю педагогічних товариств «Рідна школа», «Учительська громада», які безпосередньо впливали на діяльність братств, було покладено рідну культуру, ідею державотворення. Галицькі педагоги обстоювали думку, що українські діти повинні засвоїти культуру українського народу на всій його етнічній території (тобто зміст освіти повинен був утверджувати ідею соборності українських земель), а також наголошували на необхідності її поєднання в навчальних програмах із надбаннями вселюдської культури. Як зазначає дослідниця, у розробці навчальних програм українські педагоги керувалися принципами «національно-громадянського виховання, психологізму, взаємозв'язку навчального матеріалу з оточуючим життям, практичної і господарської спрямованості, гнучкості, саморозвитку й самовиховання, зацікавлення, систематичності й послідовності, варіативності методів навчання, програмової «вісі» (концентрація матеріалу навколо певної теми чи проблеми), антропоцентризму й гуманізму, науковості [53, с. 9].

У процесі освітньо-виховної діяльності православних братств вагому роль відігравали педагоги Західної України, які у складних ідеологічних

умовах Польської держави продовжували діяльність із створення україномовної навчальної літератури, що відповідала вимогам національного виховання. Це – низка підручників, підготовлених А. Домбровським, І. Петрів і О. Рожанською, О. Поповичем та ін., які характеризувалися виховною спрямованістю їх змісту, розширенням методичного апарату, націленістю на організацію самостійної праці учнів та на розвиток творчих можливостей дітей. Зазначене передбачало: добір актуального, цікавого матеріалу; наукову точність; врахування вікових особливостей учнів; розкриття здобутків кожного народу в окремих галузях на тлі досягнень світової науки; розгляд проблем життя з точки зору різних соціальних верств; відповідність навчальної літератури існуючим програмам; здійснення міжпредметних зв'язків; поєднання теоретичного матеріалу з практичним життям; насиченість змісту навчальної літератури елементами українознавства в поєднанні із загальнолюдськими цінностями. Визнавалося, що тільки гармонія змісту й форми шкільного підручника надає йому дидактичної значущості. В основу організації навчально-виховного процесу було покладено індивідуальні особливості дітей, розвиток їх активності й самостійності, залучення школярів до різноманітних видів діяльності. Перевага надавалася евристичному, ігровому, практичному, кореляційному, індуктивному, дослідницькому методам. Поряд із традиційною класно-урочною системою організації навчання успішно використовувалися лабораторні й практичні роботи, екскурсії, праця в майстернях і на шкільних городах» [53, с. 9].

Проте, саме таких педагогів на Волині в кінці 1930-х рр. масово виселяли на польські землі або звільняли з роботи. До програм середніх українських шкіл запроваджувалися предмети польською мовою. Більшість українських середніх шкіл були приватними. Державними були тільки українські гімназії, успадковані після Австрії (але і з них закрито тернопільську). Вихід із ситуації був можливий шляхом залучення до

освітньої справи широких верств української громадськості у формах діяльності громадських та релігійних організацій й інституцій.

Варто зазначити, що світська педагогічна наука в Україні виникла на ґрунті теорії та практики церковного виховання, православні устої якого були похитнуті в період українського відродження. Як зазначає Т. Тхоржевська (і ми погоджуємося з цим твердженням), «попри світські тенденції в розвитку теорії виховання, традиційні церковні виховні засади в Україні продовжували відігравати визначальну роль. Хоча в західноукраїнських землях вони мали інше конфесійне забарвлення, ніж на решті українських земель, вони закладали підвалини християнської моралі, що забезпечувало перебування всіх українців у єдиному християнському виховному полі» [161, с. 13].

Отже, у досліджуваній період (1921–1939 рр.) освіта на західноукраїнських землях знаходилася під сильним державним тиском урядів Польщі і Румунії. Національні підвалини освіти українців замінювалися на польські і румунські. Якщо загалом в розвиткові систем освіти зазначених держав відбувалися позитивні зрушення в частині організації, змісту, форм і методів навчання, українська національна меншина була позбавлена права на національну освіту.

2.2. Чинники освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України.

Аналіз архівних джерел та наукової літератури з проблем функціонування православних братств на Західній Україні у міжвоєнний період 1921–1939 років дає підстави стверджувати, що освітньо-виховна діяльність зазначених братств розвивалася на основі певної передісторії їх функціонування та під впливом конкретних чинників, що визначали зміст і спрямованість цієї діяльності. Зазначене підтверджується документами і матеріалами Державного архіву Волинської області (фонди 63, 73, 200, 522 та ін.), науковими публікаціями українських (Я. Грицак [34], Ю. Данилець [43], В. Оніщук [104], В. Рожко [122], Н. Стоколос [146], В. Ткачук [157] та ін.) та

польських (А. Миронович [196–198], В. Мислек [200], М. Папєжинська-Турек [201–203] та ін.) дослідників.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. на території Західної України активізувалася діяльність православних братств, у тому числі освітньо-виховна, підґрунтям чого були *історичні, соціокультурні та соціально-політичні* передумови, а саме: давні історичні традиції соборних православних братств; становлення та активізація діяльності української православної інтелігенції, державна політика країн, до складу яких входили українські землі тощо [155, с. 185–186].

Так, наприклад, у Закарпатті православний рух зародився на початку ХХ століття. До передумов та причин відродження православного руху і виникнення православних громад на Закарпатті на початку ХХ ст. можна віднести: давню східно-християнську традицію; важке соціально-економічне становище селянства; латинізацію східного обряду та мадяризацію греко-католицької церкви; відчуження частини духовенства від народу; русофільську орієнтацію православного духовенства; вплив православного руху з США та християнських центрів; діяльність білоемігрантських діячів [43].

На території Волині, окрім православних, з середини ХVІІІ ст. і до 1839 року активно діяли церковні греко-католицькі братства, які організаційно будувалися за зразком давніх православних братств, їх діяльністю охоплювалися недавні уніати Волині, які стали православним. Метою діяльності греко-католицьких братств була охорона церкви, вірних від римо-католицьких ксьондзів-єзуїтів. Особливо активними волинські церковні парафіяльні братства були в Ковельському повіті, який в ті часи належав до Холмської єпархії. 22 січня 1871 року Волинською Духовною консисторією було затверджено статут Луцького православного Хрестовоздвиженського братства, яке спрямовувало свою діяльність на відбудову святинь міста Луцька, заклало гімназію, притулок для осіб похилого віку, організувало братський церковний хор тощо. Окрім Луцького, на Волині, організувалися

ще й братства: Острозьке Св. Кирила і Мефодія (1865), Кременецьке Свято-Миколаївське (1880), Володимирське Св. Володимира (1887), Житомирське Св. Володимиро-Василівське (1888), Холмське Свято-Богородичне (1876) та інші [122, с. 248–251].

Володимирське братство одним із основних напрямів освітньо-виховної діяльності визначило створення бібліотеки, яка в 1895 році нараховувала 300 примірників. «Братство засновує древнєхранилище і бібліотеку, яка складається виключно з книг релігійно-морального змісту, які відносяться до історії православної церкви і руської народності в західному краї», а також церковний хор в місцевій гімназії, опікуном якої воно було.

Житомирське Святе Володимиро-Василівське братство спрямовувало свою освітньо-виховну діяльність на організацію релігійної освіти, церковного хору, створення бібліотек при парафіяльних школах, розповсюдження книжки А. Хойнацького «Нарис з історії Православної церкви і давнього благочестя на Волині», проведення народних читань, місіонерську діяльність серед чехів-колоністів. Окрім традиційної для братств освітньо-виховної діяльності (поширення Св. Письма, організації церковних хорів, опіки над парафіяльними школами, семінаріями тощо), Холмське братство за час свого існування з середини 80-х років до 1914 року видало низку книг історичного змісту, що висвітлювали минуле цього краю, подбало про заснування в Холмі історичного музею, бібліотеки з читальним залом, книжкового складу і магазину [122, с. 253-255].

Зазначені братства на території Російської імперії здійснювали освітньо-виховну діяльність у контексті вимог панівної на той час державної ідеології, що практично виключало українізацію православ'я у XIX ст.

На початку XX ст. одним із центрів, де формувалася ідея українізації православ'я та організувалася відповідна просвітницька діяльність серед населення, був Житомир. У період 1905–1907 рр. у Волинській духовній семінарії виникла та почала діяти українська громада. У 1917 р. (14–19 квітня та 23–30 червня) у Житомирі пройшли Волинські єпархіальні з'їзди

духовенства та мирян, на яких активно обговорювалися проблеми українізації православного церковного життя, реформ школи і церкви, визначалася тактика духовенства й української інтелігенції в досягненні поставленої мети. На початку 1918 р. в Житомирі було створено українське церковне братство Святого Спаса, засноване на стародавніх традиціях українських братств XVI–XVII століть. Серед головних завдань новоствореної організації визначалася необхідність збереження стародавніх українських церковних звичаїв, запровадження в церковних відправах української мови. Після встановлення радянської влади, частина активних учасників братства перебралася далі на захід Волині, де брала участь у створенні (1919 р.) Володимирського церковного правління у Володимирі-Волинському [63, с. 296 – 297].

Як зазначають сучасні дослідники, провідними *напрямами* освітньо-виховної діяльності православних братств Волині на початку XX ст. були:

- організація та сприяння розвитку мережі братських шкіл;
- благодійна підтримка діяльності церковно-парафіяльних шкіл;
- сприяння в організації середніх навчальних закладів: училищ (жіночих та чоловічих), гімназій, прогімназій, професійних училищ, трудових майстерень та їх благодійна підтримка;
- організація народних недільних читань релігійно-історичного, духовно-просвітницького та морально-етичного спрямування;
- створення народних бібліотек-читалень;
- красназнавча діяльність та пов'язане з цим відкриття музеїв, сховищ, а також сприяння у пошуку пам'яток старовини;
- заснування власних видавничих центрів та друкарень;
- організація народних свят та інших дозвіллевих заходів християнського спрямування [155, с. 187–188].

Зазначене засвідчує, що освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України у 1921–1939 роках мала ґрунтовну передісторію, зокрема датовану початком XX століття.

Аналіз архівних джерел та наукової літератури, науково-педагогічні підходи, викладені в дисертаційних роботах Л. Гурської [38], Л. Левицької [81–82], І. Тимочко [155] дають підстави для твердження, що крім історичної специфіки православ'я на західноукраїнських землях та відповідних історичних традицій, основними чинниками, які вплинули на розвиток освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у 1921–1939 роках були такі:

1) *соціально-політичні*, які в ході реалізації державної національної й релігійної політики Польщі, Румунії, Чехословаччини спонукали до збереження етнокультурних особливостей православного населення на землях Західної України у міжвоєнний період);

2) *етноконфесійні*, до яких віднесемо насамперед українізацію православ'я, що визначала необхідність збереження української православної церкви в умовах іншоконфесійного оточення.

Обґрунтуємо ці твердження, використовуючи історичні джерела та праці науковців. Джерела свідчать, що основним чинником, який суттєво вплинув на розвиток досліджуваного історико-педагогічного явища був саме соціально-політичний чинник, оскільки активізація освітньо-виховної діяльності православних братств на західноукраїнських землях, зокрема у Польщі у 20-х – 30-х роках, була своєрідною відповіддю православного населення на дії державної влади тих країн, куди входили заселені православними українцями території. Так, на землях II Речі Посполитої державна політика щодо православних виявилася у процесах ревіндикації, пацифікації, неоунії тощо [63, с. 296].

Як зазначалося вище, в основу державної політики Румунії було покладено принципи нетерпимості до національних меншин. Ліберальна політична система Чехословацької республіки уможливила вільний розвиток різних форм національного й релігійного життя та пов'язаного з ними освітнього напрямку діяльності православних братств. Але тяжкий спадок попереднього угорського панування позначився на сповільненості

національного самовизначення «закарпатських русинів». Міжвоєнні Закарпаття і Пряшівщина були тереном взаємної боротьби трьох національних орієнтацій: москвофільської, русофільської й української. Відродження старої москвофільської (русофільської) течії після 1918 року почасти зумовили релігійні чинники: незадоволення мадяризацією греко-католицької церкви наvertsало частину віруючих до православ'я. Натомість у Закарпатті український рух здобув вражаючу перемогу, перетворивши у 1930-х роках місцевих жителів на національно свідомих українців. Цікавим є факт, наведений у публікації Ю. Данильця, де зазначається, що 7 лютого 1935 р. газета «Свобода» писала: «Недавно зібралося в Хусті 50 духівників схизматичних, які виступили проти москалізації. Народ не розуміє нас, коли говоримо по-російськи, тим лише шкодимо собі, говорили вони, і вирішили вимагати вживання народної мови, а якщо цього не допустить сербська церква, тоді витворять собі окрему автокефальну українську церкву. Як чути вже мають і вироблені статuti і кандидати на єпископа» [153].

Період першої половини 1920-х років на Підкарпатській Русі характеризувався релігійною боротьбою між представниками греко-католицької та православної церков, що безумовно впливало на діяльність православних братств. Чехословацька влада у перші роки свого врядування здійснювала толерантну політику стосовно всіх релігійних конфесій. Відсутність чіткого законодавства про культу призвела до того, що православні вірні в селах, де вони мали більшість, почали займати колишні греко-католицькі храми. На Підкарпатській Русі постала складана ситуація з церковним майном, яким після переходу у православ'я навіть усієї громади, володіла Мукачівська греко-католицька єпархія. Слабка поінформованість населення та відсутність чіткого керуючого центру у православній церкві призводили до конфліктів з поліцією та окружними урядами, що негативно характеризувало православний рух [43].

У межах кожної держави західні українці демонстрували різні рівні національної свідомості і політичної активності [34, с 188]. Польська та

румунська влада намагалася ізолювати населення території, що належали колись Російській імперії, від жителів, які одідичили спадщину по австрійській імперії. Польський уряд запровадив навіть спеціальний, так званий, Сокальський кордон, що відділяв Галичину від північно-західних земель. Метою цієї ізоляції було перешкодити динамічному розвитку українського національного руху, який з Галичини міг би перекинутися на всі українські етнічні території.

Польська і румунська політика щодо українців загалом не відрізнялася і зводилася до одного слова: асиміляція [34, с. 189]. Головними жертвами «полонізації» і «румунізації» стали освітні заклади і церкви, а також православні братства, що діяли при них. Для українців Західної України підвалиною їхньої ідентичності була приналежність до своєї церкви. Це в однаковій мірі стосувалося як греко-католиків Галичини, так і православного населення Волині, Полісся і Буковини. Тому церква стала центральним об'єктом асиміляції.

Як зазначає Н. Стоколос, метою державної політики Польщі, до складу якої увійшла переважна більшість західноукраїнських земель, стала інтеграція українців, білорусів, росіян з Польською державою [146, с. 219]. У міжвоєнний період за національною ознакою серед православних Польщі 45,4% становили українці, 32% – білоруси, 13,2% – поляки, 2,7% – росіяни, 0,6% – чехи [200, с. 97].

Державно-церковна політика польської держави у 1918–1939 рр., на думку дослідників, виявлялася у різних формах і методах, а саме:

- спробах тиску на православних з метою впровадження в церкві польської мови і зміни календаря;
- активному втручанні держави в кадрові церковні справи;
- в обмеженні діяльності братств та інших організацій, які сприяли організації світського елементу в церкві.

З огляду на зазначене вище можна виокремити і певні хронологічні етапи, що характеризують діяльність православних братств: *перший* – 1918–1925 рр.; *другий* – 1926–1935 рр.; *третій* – 1935–1939 рр.

Так, у *перший* період існували і реалізовувалися дві концепції державної політики щодо слов'янських меншин, що безпосередньо впливали на освітньо-виховну діяльність православних братств, а саме: національної асиміляції й, водночас, деяких поступок, особливо в мовній сфері; реалізації елементів державної асиміляції за домінування програми полонізації східних земель [146, с. 210 – 211].

У *другий* період національна політика будувалася на засадах державної асиміляції. Її метою було формування позитивного ставлення українців до Польської держави. Ідея державної асиміляції, яка не була сконцентрована в конкретній національній програмі уряду, але простежувалася в окремих заходах стосовно слов'янських національних меншин, передбачала формування у представників національних меншин свідомого почуття приналежності до Польської держави. Ідея перетворення Волині в анклав польсько-української співпраці належала Волинському воєводі Г. Юзевському. Його діяльність щодо державної асиміляції українців Волині набрала рис політичного експерименту, що тривав з невеличкими перервами до 1938 р. [71, с. 122]. Так, у 1934 р. на Люблінщині розпочалася широка інфільтраційна кампанія «очищення парафій від священників та інших духовних осіб, які вважалися політикуючими українцями». Саме цю кампанію дослідники визначають як початок систематичної антиукраїнської державної діяльності з перетворення Православної церкви в «національну польську» Православну церкву [146, с. 213].

Третій період характеризується поступовим наростанням – аж до відпрацювання чіткої програми – примусової національної асиміляції [71, с. 125]. На цьому етапі у православних церквах активно впроваджувалася польська мова й активізувалися польські етнічні групи православного віросповідання. Керівництво II Речі Посполитої у цей час як головну цінність

визначає націю, а як джерело державної могутності та незалежності – велич і згуртованість польського народу [146, с. 214]. Тому у державній політиці акцент ставився на національній асиміляції. У 1935 р. було сформовано Комітет у справах національностей, який на першому ж своєму засіданні декларував, що «...Православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, отже, необхідно докладати зусилля до спольщення православ'я і зупинення його українізації» [189, с. 113]. Саме з того часу політика денаціоналізації непольської людності на «східних кресах» стала чіткою державною програмою [146, с. 216]. Характерним явищем цього періоду став інспірований військовими суспільно-релігійний рух православних поляків [146, с. 215].

Для Волині, ураховуючи розвиток тут українського руху й українізацію Православної церкви, як вважали державні органи, не була сприятливою для енергійних полонізаційних акцій. А території, заселені переважно православними білорусами (Віленське, Новогрудське, Поліське, Білостоцьке воєводства і три північних повіти Волинського воєводства), підпали під цілеспрямовану державну програму полонізації. Полонізація відбувалася і в Люблінському воєводстві, де православних вважали колишніми уніатами, католиками, а отже – поляками, які були колись насильно зрусифіковані й переведені на православ'я [146, с. 218].

Можна стверджувати, що державна національна й релігійна політика II Речі Посполитої спонукала українство до етнічної та релігійної «оборони» і стимулювала братський рух, у тому числі, і в освітньо-виховній сфері. Політика Польщі, Румунії, Чехословаччини і стала тим соціально-політичним чинником, що спричинив зростання активності православних церковних братств.

Братства Західної України на противагу окупації, ополяченню та окатоличенню, незважаючи на утиски, стали активними поборниками, провідниками та зберігачами українських культурно-освітніх традицій,

православних виховних ідеалів, зберігачами та продовжувачами традицій українських братств щодо освіти та виховання.

Щодо впливу конфесійного чинника на організацію освітньо-виховної діяльності православних братств, то тут, насамперед, варто зазначити, що в Польщі у 1918–1939 рр. існували і взаємно перепліталися три концепції організації православної церкви, які виявляли конфесійні, національні й державні інтереси [146, с. 209]. Так, концепція єпископату Православної церкви полягала в тому, що церква мала бути за своїм характером російською, за устроєм – синодально-консисторською, водночас із можливістю участі різних світських осіб в її управлінні. Окрім того, вона мала бути незалежною від державної влади, користуватися в повному обсязі всім своїм майном і майновими правами, здобутими в колишній Російській державі. Щодо внутрішнього устрою, то це мала бути церква автокефальна, але з дозволом на це Московського патріархату [146, с. 208].

Але церковна ієрархія була російська і намагалася не допускати поширення українських впливів у церкві. На цьому тлі, особливо на Волині, виникали гострі конфлікти між зросійщеним духовенством і пересічними вірянами, а також між різними національними групами православних, насамперед, щодо мови богослужінь [200, с. 97]. У діяльності православних братств це виявилось в активізації процесів українізації православного руху.

Концепція національної церкви передбачала її український національний характер, а за устроєм – соборність, що гарантувало участь мирян в управлінні нею. Один із ідеологів і провідників цієї концепції А. Річинський у праці «Проблеми української релігійної свідомості» так виклав своє уявлення про майбутню реорганізацію церкви: Усі українські (Полісся, Волинь, Холмщина, Підляшшя) й білоруські парафії підлягатимуть своїм єпископам, а ті, у свою чергу, об'єднуються в дві митрополії – українську і білоруську. Обидві митрополії будуть у підпорядкуванні патріарха, який виступатиме символом єдності усієї церкви й

опікуватиметься православними меншинами – росіянами, чехами, поляками» [120, с. 398].

Концепція православної церкви, яку підтримували представники державної влади Польщі, передбачала існування цієї церкви польського характеру, обмежену в правах власності на церковне майно, землі тощо, автокефальну і цілком підпорядковану державній владі. Така церква мала реалізовувати політичні цілі польської держави щодо національних меншин – української, білоруської, російської [146, с. 209].

Тут варто згадати дві ідеї, що були покладені в основу державної політики II Речі Посполитої щодо слов'янських меншостей. Перша – передбачала ліквідацію православної церкви, друга – її «організацію» у потрібному державі напрямку. Як зазначає Н. Стоколос, ліквідаційний підхід виник з переконання, що найефективнішим засобом державної та національної інтеграції є віросповідна єдність, і що Православна церква, за своєю природою й суттю російська, однак все більше українізована, може стати чинником дезінтеграції. «Ця концепція була своєрідною реакцією на політичну, русифікаторську роль Православної церкви в період поділів Польщі. Вона підсилювалася також певним почуттям тривоги щодо майбутніх польсько-російських стосунків, збігаючись з інтересами Римокатолицької церкви» [146, с. 206]. Окрім того, на основі аналізу історичного досвіду впровадження церковної унії на руських землях було видно, що церковна унія з позиції державної інтеграції дає зворотні наслідки від очікуваних. Вважалося, що утворена Греко-католицька церква стала «інституціональним риштуванням українського національного сепаратизму» [201, с. 398].

Дослідники зазначають, що українізація православ'я стала можливою тому, що вона стимулювалася усвідомленням національного в духовно-релігійних виявах українців і віддзеркалювала патріотичні настрої віруючих, розуміння певною частиною парафіяльного духовенства потреби в більш тісних зв'язках з масами парафіян [148]. А діяльність православного

духовенства в цьому напрямі стала одним із засобів боротьби проти полонізації, що посилювалася з року в рік [148, с. 27].

Своєрідними ключовими подіями на шляху українізації православ'я можна визначити такі. Насамперед – це діяльність Володимирського церковного правління, що було організоване у Володимирі-Волинському в 1919 р., яка була спрямована на відродження православної церкви та організацію відповідних просвітницьких заходів.

Важливою подією стало звернення єпископа Кременецького Діонісія (Валединського) від 16 січня 1921 р. із закликом до духовенства широко використовувати українську мову у богослужіннях [242, арк. 110.].

Національну позицію демонструвало на своєму з'їзді 1 лютого того ж року духовенство Володимирського повіту [240, арк.46]. Ця позиція була не випадковою, оскільки місцеві священики активно співпрацювали із «Просвітою».

Етапними також стали ухвали з питань українізації церкви Волинського єпархіального зібрання духовенства та мирян, що відбулося 3–10 жовтня 1921 р. в Почаївській лаврі.

Ухвала зібрання по дев'ятому розділові парафіяльного статуту щодо народної освіти констатувала, що «в справі освіти народу Волині чиниться велике насильство, ... , а саме: в місцевостях з виключно українським населенням школи українські не відкриваються, або відкриваються польські школи, в ці школи призначаються учителями чужі для нас люди, котрі не знають нашої мови й життя селян. Місцеві учительські сили до праці в школах Волині під різними причинами не допускаються. В притулках для дітей проводиться полонізація і окатоличення українських дітей. Доступу в ці притулки для православного духовенства нема.

Коли не задоволене таким станом шкільництва місцеве населення хотіло б відкривати свої приватні школи, то це обставляється такими умовами, котрі роблять зовсім неможливим відкриття приватних шкіл. Проти цього насильства З'їзд рішуче протестує перед Центральною Владою Речі

Посполитої і вимагає зміни цього становища на Волині. (Протокол № 3)» [241, арк. 17]

Зібрання також прийняло рішення про відкриття у місцевостях, де проживали українці, національних церковних початкових шкіл [241, арк. 17].

Також зазначалося, що «православні приходи повинні впливати на діло освіти в своїх парафіях і вимагати:

- а) щоб школи скрізь були національні,
- б) щоб духовенство було допущено як в школи, так і в притулки для викладання релігії,
- в) щоб в школи призначались місцеві учительські українські сили,
- г) щоб в бібліотеках шкіл були і українські книжки, а польські по своєму змісту щоб не були ворожі до православної віри. (Протокол № 3)» [241, арк. 17].

Вказувалося на необхідність участі духовенства у навчанні Закону Божому не тільки в приватних національних школах, але і в школах державних, «як тільки в них є православні діти, не жаліючи для сього ні сил, ні часу, ні чекаючи від цього ніякої нагороди, а просто по обов'язку пастиря Церкви Божої» [241, арк. 17]. Рекомендувалося у випадку, коли парафія мала багато шкіл і священику не можливо було самому провадити навчання Закону Божого по всіх школах, то він мав доручити викладання учителеві, «як той тільки має релігійний настрій, або нижчому кліру, або навіть приватній особі, добре відомій йому та певній, і скільки разів на місяць повинен приходити до школи сам для перевірки та керування» [241, арк. 18]. Щодо спрямованості релігійного навчання, то потрібно було «дбати про те, щоб діти не стільки збільшували знання фактів св. Історії, скільки утворювати в них релігійний настрій, прихильність до догматів та обрядів Православної Церкви і любов до рідного краю». Також рекомендувалося у випадках висвітлення відмінностей між догматами та обрядами православними й іншославними, «звернути увагу не стільки на полеміку, скільки на позитивне пояснення православних догматів та обрядів, особливо

зупиняючи увагу на місцеві стародавні православні звичаї» [241, арк. 18]. Діячі православних братств вважали, що для розвитку в дітях «прихильності до Православної батьківської віри й любові до рідного краю, необхідно знайомити їх з головними моментами історії Православної Церкви на Україні взагалі, та особливо на Волині, наприклад, початок християнства на Україні з Києва при Св. Володимирі, розвиток християнської віри і християнської науки в рідному краю; завдання унії, переслідування православних від уніатів та інших». Важливими також були рішення з'їзду з питання книговидавництва. Так, вказувалося як необхідний «друк на українській мові книжок, в котрих би в коротких статтях, з відповідними малюнками висвітлювалася історія Старого і Нового Заповіту, а також богослужіння» [241, арк. 18].

Щодо українізації служби Божої, то з'їзд прийняв таку резолюцію: «Жива віра вимагає й живої мови в молитвах і в службі Божій, через те треба перейти од церковно-слов'янської мови до народної, живої мови української. Але перехід той має відбуватися поступово, в міру того, як будуть перекладатися і схвалюватися авторитетною Церковною Владою потрібні богослужбові книги. До служби Божої на церковно-слов'янській мові з вимовою українською, приступити негайно. Коли б з будь-якої важкої причини священник не міг негайно приступити до одправи служби Божої з народною вимовою, то в тому разі він і себе готує, і практично переводить це розпорядження з певною поступовістю. Що ж до кандидатів на священників і псаломщиків, то вони повинні вміти одправляти службу Божу з народною вимовою, і таке уміння повинно бути умовою, обов'язковою для призначення їх на відповідні священно- і церковно-служительські місця. Що до справи перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову, необхідне утворення спеціальної комісії з осіб філологічно і богословсько освічених, яка б приступила до праці перекладання потрібних книг» Окрім цього, було винесене побажання, аби Владика благословив священників «зараз же читати за службою Божою

Святе Євангеліє і Апостол на українській мові в тих парафіях, де буде можна і потрібно, а також співати «Вірую», «Отче наш» та інші піснеспіви по затвердженому Владикою тексту. Як найскоріше приведення в життя цього побажання з'їзд вважає потрібним і в цілях місіонерських (Боротьба із штундою) (Протокол № 4)» [241, арк. 18].

На діяльність православних братств безпосередньо впливала українізація православ'я в міжвоєнній Польщі, що значною мірою спиралося на власні сили, було природним виявом потреби маси православних мирян в етнічній самоідентифікації. Водночас, цей процес став невід'ємною складовою загального процесу українізації й автокефалізації православ'я, одним із основних центрів якого довгий час був Київ. Ефективному розгортанню українізації православ'я в умовах Польської держави сприяло і те, що багато видатних теоретиків і організаторів цієї справи вимушено емігрували з Наддніпрянської України й уже на західноукраїнських землях продовжували свою патріотичну роботу, зокрема, долучаючись до освітньо-виховної діяльності православних братств. Основними виразниками потреб нації стали представники духовної сили суспільства – інтелігенція й духовенство. «Саме вони усвідомлювали, що збереження і подальший розвиток українського етносу в іншомовній та іновірній державі можливий лише за умови, коли церква стане близькою й дорогою кожному українцю, допомагатиме йому жити відповідно до національних і релігійних традицій свого народу» [146, с. 238].

Носії ідеї українізації, були впевнені, що саме церква є важливим засобом відродження національної духовності українців, подолання їхньої зденаціоналізованості; що «нація самозбережеться лише тоді, коли старанно плекатиме свої національно-культурні особливості: мову, мистецтво, світогляд, а також – відмінності в зовнішніх формах церковно-релігійної сфери життя» [180, с. 187]. Історик Т. Гунчак стверджує, що процес українізації, який розпочався у 20-х рр. в Україні визначався як ініціативність

української інтелігенції. Рушійною ж силою цього процесу стало українське село [35, с. 189].

Осередком українського національно-церковного руху стала Волинська єпархія – найбільша в Польщі щодо числа православних вірних, що на 1921 р. становили 74,2% населення [104, с. 52]. За даними Волинського воєводського управління в 1921 р. на Волині нараховувалося 799 православних парафій, при яких діяли православні братства [104, с. 52]. Як зазначає В. Оніщук, саме на Волині починав зароджуватися та міцніти український церковний рух [104]. Серед його основних вимог дослідники називають: впровадження української мови до літургій та церковної адміністрації; переклад богослужбових книг українською мовою; висвячення єпископів-українців; навчання релігії в школах українською мовою; виділення усіх українських парафій в окрему єпархію на чолі з єпископом українцем та ін.

Як пише Н. Стоколос, важливими рисами, притаманними подвижницькій українській інтелігенції того часу, було некорисливе подвижництво, принциповість, наукова плідність, націленість на довготривалу й важку роботу, виваженість, здатність до тактичних поступок й адекватної оцінки дій недавніх опонентів, які були на користь народу та церкви. Отже, можна погодитися з думкою дослідників, що українізація православ'я стала можливою тому, що вона стимулювалася усвідомленням національного в духовно-релігійних виявах українців і віддзеркалювала патріотичні настрої значної частини віруючих, розуміння певною частиною парафіяльного духовенства потреби в більш тісних зв'язках з масою парафіян [146, с. 238].

На початку 20-х рр. злободенність питання українізації богослужбової мови й всієї діяльності Православної церкви в Польщі, щира зацікавленість у цьому досить широких верств пастви визнавалися та поділялися певною частиною її керівництва [146, с. 239]. На першому соборі православних єпископів, що відбувся у Варшаві 24–25 січня 1922 р., було дозволене

видання в Кременці на Волині першого церковного журналу українською мовою «Православна Волинь» [86, с. 1012]. На першому засіданні Синоду Православної церкви в Польщі, що відбувся 16 червня 1922 р., була прийнята постанова, в якій вказувалося: «Благословити Преосвященному Діонісію допущення в слов'янській богослужбовій мові народної української вимови й читання Слова Божого за Богослужінням на українській мові в тих випадках, коли й де це буде визнано ним за необхідне» [21, с. 22].

За висновками Н. Стоколос, наступним надзвичайно важливим кроком керівництва Православної церкви в Польщі в напрямі українізації та демократизації церковного життя була постанова Синоду від 3 вересня 1924 р. про допустимість вживання української, білоруської, польської та чеської мов у богослужіннях. Ця постанова залишалася чинною до кінця 30-х рр. [86, с. 1018].

Очевидно, що етапною подією на шляху українізації православ'я, стало створення при Синоді Православної церкви в Польщі 3 квітня 1925 р. «Комісії для перекладу Св. Письма та Богослужбових книг на українську мову» [146, с. 239]. Як свідчать документи, найбільш плідним в аспекті українізації православ'я у межах польської держави виявився період, який охоплює приблизно десятиріччя (1926–1936 рр.). Кульмінаційним моментом у перебігові подій, пов'язаних із діяльністю української громадськості з українізації церкви та її демократизації, стали 1926–1928 роки. Саме в цей час одним із найзначніших центрів боротьби за українізацію церковного життя виступав Володимир-Волинський. За активної участі української громадськості, організованої в осередках «Просвіти», вдалося досягти українізації богослужінь у Володимирському Свято-Успенському соборі. Одним із важливих моментів у діяльності мирян та української громадськості, спрямованої на подальшу реалізацію на практиці ідеї українізації церкви, її демократизації, був церковний з'їзд у Луцьку 5–6 червня 1927 р. [146, с. 240]. У резолюціях з'їзду від Синоду вимагалось розпорядження щодо українізації церкви, які б чітко регламентували цей

процес і не шкодило йому. З'їзд зобов'язав делегатів «.. подвоїти освідомчу роботу серед населення у братствах і інших культурно-національних організаціях і збирати гроші на Церковний Комітет з метою боротьби за права українського народу в Церкві і проти замірів російської чорної сотні» [21, с. 48].

Дводенна робота Луцького церковного з'їзду закінчилася обранням Українського Церковного Комітету, який мав запроваджувати у життя його ухвали. Він складався із 37 осіб, що представляли усі регіони Польщі, де щільно проживали православні українці [146, с. 240].

З кінця 20-х років українізаторська діяльність щодо церкви знаходилася під суворим державним контролем. Як зазначає Н. Стоколос, новий етап ревіндикації, посилення неоунійної діяльності римо-католиків та каральні дії пацифікаторів спричинили те, що радикали-українізатори та поміркована частина православної інтелігенції й духовенства пішли на взаємні поступки в ім'я єдності церкви й виживання в умовах жорсткого тиску на православ'я. Також слід зазначити вагому роль в українізації Православної церкви луцького «Товариства прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри імені Петра Могили», яке було урочисто відкрите 19 листопада 1931 р. [146, с. 241 -247].

Члени Української парламентарної репрезентації Волині заснували власний друкований орган – «Українську ниву». До видання надходило багато листів від православного українського населення, в яких підтримувалася діяльність товариства імені Петра Могили. Дослідник В. Ткачук наводить лист із с. Чудниця Рівненського повіту, в якому говорилося: «Щиро приєднуємося до тих, що підняли свій рішучий голос за соборний устрій Православної церкви, за її розмосковлення, за знищення в ній спадщини російського офіційного бюрократизму, що зробить, на нашу думку, Православну церкву такою, якою вона, згідно канонів, повинна бути» [157, с. 72].

Важливим внеском Товариства ім. Петра Могили в справу українізації Православної церкви було створення при ньому богословської секції. З 1935 по 1939 р. завдяки праці членів цієї секції було видано багато релігійної літератури українською мовою – богословські книги, молитовники, партитури [124].

На Волині так званою «фортецею московського духу» було Луцьке Чеснохресне братство. Як зазначає В. Ткачук, заходи щодо розмосковлення братської Чеснохресної церкви розпочалися ще в 1920 р. У травні 1926 р. братчики звернулися до митрополита Діонісія з проханням благословити вживання української мови в храмових богослужіннях. Духовна консисторія наказом від 12 червня 1926 р. дала дозвіл настоятелю братської церкви на українську відправу літургій [157, с. 72]. Згодом братський Чеснохресний храм став одним із центрів боротьби за українізацію Церкви на Волині. А в 1935 р. була легалізована діяльність Луцького Чеснохресного братства. Зусиллями вчених-перекладачів, які працювали у складі «Комісії для перекладу українською мовою Святого Письма та Богослужбових книг» при Синоді Православної церкви в Польщі і «Комісії перекладу Святого Письма і Богослужбових книг» при Українському науковому інституті (діяла з 1932 р. і мала свої підкомісії в Кременці та Луцьку), була перекладена українською мовою велика кількість богослужбових книг і підручників з основ православної віри для шкіл різного рівня [146, с. 242].

Також плідною була перекладацька діяльність богословської секції при «Товаристві імені Петра Могили» [233, арк. 5]. У 1939 р. уперше в історії Православної церкви вийшло друком великим форматом живою українською мовою Напрестольне Євангеліє [20].

За висновками дослідників, українізаційний процес у сільських і міських парафіях на Волині та в інших регіонах Польщі мав помітні відмінності. У сільській місцевості вкорінення української мови в церковне життя, відновлення елементів соборноправності й традиційної народної

обрядовості зрідка супроводжувалося конфліктами та протистоянням між мирянами [148, с. 38].

Освітньо-вихована діяльність православних братств того періоду ускладнювалася тими обставинами, що, як зазначає В. Ткачук, досить часто парафіяни ділилися на два табори – прибічників та противників українізації богослужінь. Дослідник наводить приклад з архівних документів. Так, частина парафіян с. Дубляни Дубнівського повіту звернулася до Духовної консисторії з проханням припинити українізацію, називаючи українську мову «вуличною», а українців – «хуліганями» та «політиканами» [157, с. 72]. Цей лист підписало п'ять осіб. Інша ж частина парафіян звернулася із заявою, в якій говорилося, що службу Божу в Дублянській парафії відправляють українською мовою ще з 1925 р., а з 1928 р. – за офіційним дозволом Волинської духовної консисторії, і жодних непорозумінь із цього приводу ніколи не було. Конфлікти почалися з приходом на кафедру нового дяка, який підбурих невелику групу віруючих виступити проти відправи богослужінь українською мовою. Населення заявляло, що «жодних проявів, ані думок про повернення до слов'янської служби Божої в нашій парафії немає, за винятком кількох осіб, котрі працюють лише на шкоду нашій церкві». Під заявою стояло 57 підписів [157, с. 72].

Щодо православних братств у містах, то можна стверджувати, що саме звідти йшли основні імпульси українізаційного процесу в Православній церкві на території Польщі. Оскільки в містах активно діяли осередки «Просвіти», політичні партійні українські організації, знаходилися редакції україномовних журналів У другій половині 30-х років, за висновками Н. Стоколос, основною рисою руху за українізацію православ'я була поміркованість, урахування реалій економічного, політичного та духовного становища, в якому опинилося українське населення [146, с. 242-243]. Окрім того, діяльність з українізації православ'я в цей час набула поглибленого характеру: видавалося дуже багато часописів українською мовою [147, с. 143], здійснювалася надзвичайно велика робота з перекладу

українською богослужбової літератури, підручників з основ православної віри тощо.

В. Ткачук називає Волинське єпархіальне зібрання 1935 року завершальним актом другого етапу розгортання національно-церковного руху українців у Польщі [157, с. 73]. Його здобутки, на думку дослідника, чітко висвітлені у Декларації ВУО (Волинське українське об'єднання) від 31 березня 1935р., де зазначалося, що «Волинську єпархію унезалежнено; на її чолі поставлено українську ієрархію в особах правлячого архієпископа Олексія та вікарного єпископа Полікарпа, на членів православної Консисторії та її секретаря, як і на становища повітових протоієреїв покликано або українських пан-отців і громадських діячів, або тих пан-отців, що довели свою лояльність у відношенні до українського народу; урядування в усій єпархії проводиться українською мовою; служба Божа впроваджується в рідній мові всюди там, де того бажає українське населення...» [157, с. 73].

Архівні джерела засвідчують, що станом на 1 листопада 1935 року у Волинській єпархії в 122 церквах служба Божа відправлялася українською мовою, в 40 храмах українська служба Божа чергувалася із церковнослов'янською, в 27 – з українською вимовою старослов'янських літургійних текстів, у 99 – українською мовою читалися Євангелія, Апостол, «Вірую», «Отче наш», а в 129 церквах богослужіння українською мовою відбувалися періодично. Тобто серед 678 парафій єпархії процес українізації так чи інакше торкнувся 423 з них [157, с. 73]. Основним досягненням українізації православ'я у 1921–1939 роках стало формування в українців, котрі проживали в Польщі, самосвідомості національної єдності та відродження й зміцнення основ національної культури [146, с. 243]. Досягнення громадських і церковних діячів, що здійснювали діяльність і в православних братствах, які доклали багато зусиль до українізації церкви та її демократизації, визначалися не лише кількістю українізованих парафій, а й тим, що була здійснена величезна перекладацька робота, до членів братств регулярно надходила значна кількість церковних і церковно-громадських

часописів українською мовою. Також вагомими були зрушення в справі виховання національно свідомого духовенства та запровадження в практику керівництва церквою елементів соборноправності.

Процес українізації благотворно вплинув на багато сфер духовного життя православних українців у Польській державі. Невід'ємними від нього виявилися якісно нові явища в політичній, освітньо-виховній, літературній галузях суспільного буття. «Найкращі представники української інтелігенції добре усвідомлювали, що збереження й подальший розвиток етносу можливий лише за умови, якщо церква стане близькою й дорогою кожному українцю, допомагатиме йому жити відповідно до національних та релігійних традицій свого народу, життєвих цінностей українства як етноутворюючих чинників самосвідомості особи. Релігійне «ми» вже не протиставлялося багатьма православними національному, а навпаки – у дуже багатьох випадках гармонійно збігалось і доповнювалося» [146, с. 244].

Вагомим для нашого дослідження є висновок, що за активної діяльності православних братств ліквідувати православ'я на території II Речі Посполитої було практично неможливо з причини значної кількості їх послідовників, укоріненості православ'я на цих землях, існування конституційних гарантій, а також загрози викликання в народі ворожих настроїв щодо Польської держави [146, с. 244].

Можна погодитися з дослідниками, які констатують, що державна національна й церковна політика в міжвоєнній Польщі здійснювалася методами насильницької національної асиміляції й релігійної інтеграції православних українців з польською нацією та католицькою церквою та стверджують, що протилежний динамічний процес українізації православної церкви стимулювався усвідомленням національного в духовних, релігійних, культурних, звичаєвих виявах українського народу [34; 122; 146; 155].

Українізація православної церкви як історичний феномен і вагоме підґрунтя освітньо-виховної діяльності православних братств виявлялася у таких проявах:

- у відновленні соборного устрою церкви, коли увесь народ, а не лише клір, брав участь у релігійно-церковному житті;
- у відродженні українських обрядів і звичаїв у культово-обрядовій сфері, що водночас сприяло очищенню церкви від інонаціональних та іновірних запозичень і насаджень;
- в інкультурації православ'я, що означало втілення в церковно-релігійний комплекс української духовності, національної культури, зокрема такого важливого її чинника як українська богослужебна мова, українського мистецтва, архітектури, скульптури.

Отже, підґрунтям освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у 1921–1939 були давні історичні традиції соборних православних братств; становлення та активізація діяльності української православної інтелігенції, державна політика країн, до складу яких входили українські землі тощо.

Отже, основними чинниками, які вплинули на розвиток освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у 1921–1939 роках, ми визначаємо *соціально-політичні* (ті, які в ході реалізації державної національної й релігійної політики Польщі, Румунії, Чехословаччини) спонукали до збереження етнокультурних особливостей православного населення на землях Західної України у міжвоєнний період) та *етноконфесійні* (українізація православ'я, що визначала необхідність збереження української православної церкви в умовах іншоконфесійного оточення).

Висновки до другого розділу

У контексті теми дослідження здійснено історико-педагогічний огляд організації навчання і виховання на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) як своєрідного тла, на якому формувався і реалізовувався феномен освітньо-виховної діяльності православних братств. Зроблено висновок, що освіта на західноукраїнських землях знаходилася під сильним державним

«пресом» урядів Польщі і Румунії. Національні підвалини освіти українців замінювалися на польські і румунські. Якщо загалом в розвиткові систем освіти зазначених держав відбувалися позитивні зрушення в частині організації, змісту, форм і методів навчання, українська національна меншина була позбавлена права на національну освіту.

З'ясовано, що в основу політики полонізації і колонізації влади II Речі Посполитої на західноукраїнських землях, було покладено концепцію Національно-демократичної партії (з 1928 р. офіційна назва партії – Стронніцтво народове – СН (Національна партія)) щодо полонізації східних територій держави шляхом поступової асиміляції слов'янських меншостей.

Встановлено, що політика польської шкільної адміністрації полягала у централізації й полонізації освітньо-виховної діяльності за такими напрямками: всі шкільні документи: акти, каталоги, протоколи мали вестися польською мовою; у процесі навчання передбачалося використовувати польські навчальні плани і підручники; польська мова вводилася як основна мова навчання, за обмеження української; усувалися з посад прогресивні українські вчителі.

Аналіз джерел дав можливість визначити *етнічну тенденцію*, що визначається ускладненням умов освітньо-виховної діяльності православних братств у зв'язку з полонізацією і румунізацією Західної України.

З'ясовано, що підґрунтям освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у 1921–1939 були *історичні, соціокультурні та соціально-політичні* передумови, а саме: давні історичні традиції соборних православних братств; становлення та активізація діяльності української православної інтелігенції, державна політика країн, до складу яких входили українські землі тощо.

Доведено, що основними **чинниками**, які вплинули на розвиток освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у 1921–1939 роках були *соціально-політичні* (полонізація, румунізація, окатоличення), що спонукало до збереження етнокультурних особливостей

православного населення на землях Західної України у міжвоєнний період) та *етноконфесійні* (українізація православ'я, що визначала необхідність збереження української православної церкви в умовах іншokonфесійного оточення).

Українізація православної церкви як історичний феномен виявлялася у відновленні соборного устрою церкви, у відродженні українських обрядів і звичаїв у культово-обрядовій сфері, що, водночас, сприяло очищенню церкви від інонаціональних та іновірних запозичень і насаджень, в інкультурації православ'я, що означало втілення в церковно-релігійний комплекс української духовності, національної культури, зокрема такого важливого її чинника як українська богослужебна мова, українського мистецтва, архітектури, скульптури.

Простежується *методична тенденція* до зростання наукового забезпечення освітньо-виховного процесу.

За результатами аналізу джерельної бази зроблено висновок, що провідними *напрямами* освітньо-виховної діяльності православних братств Волині на початку XX ст. були: організація та сприяння розвитку мережі братських шкіл; благодійна підтримка діяльності церковно-парафіяльних шкіл; сприяння в організації середніх навчальних закладів: училищ (жіночих та чоловічих), гімназій, прогімназій, професійних училищ, трудових майстерень та їх благодійна підтримка; організація народних недільних читань релігійно-історичного, духовно-просвітницького та морально-етичного спрямування; створення народних бібліотек-читалень; краєзнавча діяльність та пов'язане з цим відкриття музеїв, давньосховищ, а також сприяння у пошуку пам'яток старовини; заснування власних видавничих центрів та друкарень; організація народних свят та інших дозвіллевих заходів християнського спрямування [155, с. 187–188].

Отже, освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України у 1921–1939 роках мала ґрунтовну передісторію, у тому числі датовану початком XX століття.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Організаційні засади освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у міжвоєнний період (1921– 1939 рр.).

У дослідженні організаційних засад освітньо-виховної діяльності православних братств варто враховувати, що держави, до складу яких входили західноукраїнські землі у досліджуваному періоді, здійснювали переважно дискримінаційну політику щодо православ'я. Ця політика не давала можливості здійснити правове регулювання статусу як самої церкви, так і православних братств.

Так, відповідно до Конституції Польщі 1921 року, Православна церква належала до релігійних організацій, визнаних державою, однак не існувало окремого законодавчого акту, який урегулював би її відносини з державою.

З ініціативи Міністерства віросповідань і громадської освіти польський уряд спробував врегулювати свої відносини з Православною церквою шляхом порозуміння з її представниками. З цією метою 24 січня 1922 р. був скликаний синод за участю найвищого духовенства та представників польського уряду для обговорення документа, який був запропонований Міністерством віросповідань та громадської освіти і мав частково врегулювати правове становище Православної церкви [166, с. 63]. Однак, після тривалих дискусій не вдалося прийняти рішення, яке б задовольнило обидві сторони. За таких обставин міністр віросповідань та громадської освіти опублікував обговорюваний документ на синоді як власне розпорядження за назвою: «Тимчасові правила взаємовідносин між урядом та Православною церквою в Польщі» [213]. Варто відзначити, що, приймаючи «Тимчасові правила», польський уряд прагнув безпосередньо впливати на

Православну церкву, а саме на її устрій, приватну власність, кількість духовенства, мову проведення богослужінь тощо [201, с. 144].

Зазначене безумовно впливало на унормування освітньо-виховної діяльності братств. Так, правовою основою для діяльності братств на початку 20-х років продовжували залишатися «Основні правила для заснування церковних православних братств». Це було «высочайше утвержденное» 8 травня 1864 року положення Кабінету Міністрів Російської імперії, в якому зазначалося, що «православними церковними братствами є товариства, котрі об'єднують православних осіб різних суспільних і майнових станів для служіння потребам Православної церкви, для протидії зазіханням на її права з боку іновірців і розкольників, для створення і прикрашення православних храмів, для справ християнської благодійності і для розповсюдження і ствердження духовної просвіти» [99, с. 409].

Братства можна було створювати при церквах і монастирях з благословення єпархіального архієрея та на основі розробленого і затвердженого статуту, в якому зазначалося про право зберігати традиційні для православних братств назви, правила і звичаї. Статут мав визначати цілі діяльності братства, обов'язки його членів, а також порядок реалізації цих обов'язків. Заборонялося визначати такі засоби чи покарання, які можливо реалізувати лише за участю державної влади. Також визначалося обов'язковим не виходити за межі визначення поняття «православне церковне братство». Проект статуту потрібно було подавати на розгляд єпархіальному архієрею, котрий узгоджував його положення з губернатором і тільки потім його затверджував і дозволяв відкривати братство [99, с. 410].

На початку становлення II Речі Посполитої відбулася активізація діяльності тих братств, що діяли до 1915 р. Його представники брали участь у з'їзді духовенства в жовтні 1921 р. в Почаївській Лаврі, який став виявом протесту проти втручання держави у внутрішні справи Церкви, і містив угоду між польським урядом і деякими церковними ієрархами. На з'їзді були присутні представники шести православних братств, в основному з Волині.

Наступне засідання представників братств, духовенства, духовних шкіл, монастирів та парафіяльних рад було заплановано на 7–8 квітня 1922 року в Кременці [197, с. 171].

У Тимчасових приписах (п. 19) II Речі Посполитої зазначалося, що польський уряд дозволяє православним архієреям за погодженням із Архієрейським собором ініціювати створення церковних братств, діяльність яких має спрямовуватися на «опіку та утримання в порядку» храмів і церковних споруд, оживлення релігійно-морального життя православних вірян. Зазначалося, що братства повинні розробити статут, який має погоджуватися Архієрейським Собором і потім затверджуватися Міністерством віросповідань і народної освіти [213].

У Тимчасових приписах стверджувалося, що до прийняття нових нормативних актів будуть діяти положення про братства XIX ст. Рада міністрів скасувала лише ті закони та нормативні акти, які суперечили інтересам польської влади. У зв'язку з тим, що положення статутів православних братств щодо русифікації в нових політичних реаліях змінилися, їх діяльність продовжувалася на нормативних засадах XIX ст. За таких умов почали з'являтися нові і відновлювали діяльність колишні православні братства, яких у міжвоєнний період на території Польщі діяло *вісімнадцять* [122, с. 364–369]. Але, як свідчать польські історики, невизначене правове становище та відчуття постійної небезпеки з боку урядових інституцій значно обмежувало і стримувало братську діяльність. Хоча і за таких умов братчики засновували бібліотеки, створювали православні хори, магазини, майстерні і дбали про духовність і культуру православних віруючих.

Сучасні дослідники православні церковні братства Західної Волині 20–30-х рр. умовно поділяють за орієнтацією на *московфільські* та *українізовані* [122, с. 364]. Так, церковні братства Богоявлення Господнього в Кременці, Св. Володимира у Володимирі, в Дубні, Рівному діяли у проросійському спрямуванні. Як зазначає В. Рожко, Володимирський Мстиславів собор за

настоятельства Григорія Боришкевича (пізніше – архієпископ Російської зарубіжної церкви в Чикаго, США), став осередком слов'янофілів. У той же час центром українізації богослужінь став Миколаївський собор з настоятелями М. Щероцьким, Б. Яковкевичом (пізніше – єпископ Борис УП церкви в Канаді) [122, 364–365].

На початку 20-х років виникла низка нових православних братств, наприклад, братство при церкві Різдва Пресвятої Діви Марії у Здолбунові на Волині, яке діяло до 1928 року, доки адміністративні органи не відхилили заявку на його реєстрацію [122].

Протягом 1915–1918 рр. Луцьке Чеснохресне братство перебувало в евакуації. Після встановлення в Луцьку польської влади керівник братства, колишній голова окружного суду склав обов'язки, оскільки не мав польського громадянства і не володів польською мовою [332, арк. 2].

На початку 1920 р. новим керівником братства став колишній староста Луцького собору і міський голова Євген Ясинський. Одночасно, з урахуванням чинного політичного становища, розроблено та у березні 1920 року погоджено єпископом Крем'янецьким Діонісієм новий статут братства [333, арк.1-2]. Із поверненням польською владою братського майна у 1923 р. повністю відновилася діяльність Хрестовоздвиженського Братства у Луцьку. Братство функціонувало до краху Другої республіки і стало центром участі громад Волині у світському житті Православної Церкви [197, с. 171].

Перше православне братство на Закарпатті було створено архімандритом Олексієм (Кабалюком) у м. Хуст 18 червня 1924р. [245, арк.101] в межах Карпаторуської Східної Православної церкви, яка знаходилася під омофором Сербського патріарха та юрисдикцією Сербської Православної церкви.

У 1925 році виникло братство при церкві Святого Миколая у Бидгощі. Статутним завданням братства визнавалося утримання православної церкви, священика та забезпечення зв'язку громади з православним митрополитом у Варшаві [197, с. 172]. Згідно статуту братчиками могли бути особи

православного віросповідання, яким виповнилося вісімнадцять років і які сплачували внески. Найвищим органом братства визначалася рада, що обиралася загальними зборами. Основна мета діяльності братства – протидія полонізації та збереження російських, українських і білоруських народних традицій і культури. До завдань братства також належало управління церковними будівлями. Членами братства у Бидгощі були російські емігранти та представники української і білоруської етнічних меншин.

Прикладом відновленого братства стало братство імені князів Острозьких, створене 1909 року в Острозі ініціативною групою волинської інтелігенції як релігійно-просвітницьке і краєзнавче товариство, що визначило метою діяльності збереження, реставрацію, вивчення та популяризацію «острозької старовини». Важливим етапом у діяльності братства стало відновлення за братські та благодійні кошти і відкриття у замкових приміщеннях 24 серпня 1916 року історичного музею з бібліотекою [334]. У часи II Речі Посполитої діяльність зазначеного братства була скорочена до суто релігійної, а саме Братство було перейменовано у братство святого Федора Острозького. На прикладі його статуту проаналізуємо організаційні засади діяльності відновлених братств, заснованих на початку XX ст.

Основною метою освітньо-виховної діяльності Братства визначалося «прославляння преподобного Федора, князя Острозького, в рідному йому місті і краї», поновлення пам'яті сучасників заслуг перед православ'ям князів Острозьких та їх соратників, а також «продовження їх справи – безкорисного служіння Батьківщині в Острозі та на Волині» [334, с.3].

До основних напрямів освітньо-виховної діяльності Братства можна віднести:

- прикрашення і збереження давньої раки преподобного Федора з іконою і часткою мощей;
- сприяння організації в Острозі свят та богослужінь на честь преподобного Федора;

- опікування роботою народного братського хору;
- розміщення прочан, котрі приходили в Острог та забезпечення їх харчування;
- організація релігійно-моральних бесід та читань для прочан;
- надання матеріальної допомоги нужденним;
- організація історичних читань;
- випуск історико-краєзнавчої літератури;
- утримання і поповнення бібліотки;
- облік та охорона пам'яток старовини;
- створення давньоохранилища та музею для історичних реліквій тощо.

Шляхи реалізації цих завдань також знайшли відображення в статуті. Так, братчики повинні були завчасно оголошувати про свята і порядок служб шляхом друкування відповідних оголошень, листівок тощо. Також передбачалося випускати для дешевого розпродажу і безоплатного поширення серед віруючих Почаївських Листків та брошур відповідного змісту, ікон «друкованих літографічним способом і написаних фарбами» [334, с.8-9].

Братство опікувалося роботою народного братського хору та запрошувало на богослужіння сусідні селянські хори, безоплатним розміщенням прочан та їх харчуванням «поза базаром і корчмами, які вбивають релігійну налаштованість прочан». Окрім того, оскільки прочани у вільний від молитви час займалися, на думку братчиків, «порожніми розмовами», братство взяло на себе зобов'язання організувати для них релігійно-моральні бесіди та читання.

Братство також піклувалося про «розвиток приязні та любові до православ'я» шляхом надання допомоги нужденним: похованням незаможних, виплатами погорільцям, бездомним сиротам та іншим нужденним. Ці питання вирішували на Раді Братства і виплати здійснювали відповідно до наявних ресурсів.

Окремо у статуті окреслювалися напрями діяльності сестер братства – жіночої частини православних активістів. Сестри (жінки і дівичі) могли доглядати за ракою Св. Федора та Федорівського приділа Острозького собору і, крім того, могли організовувати та здійснювати благодійну діяльність. З цією метою сестри об'єднувалися в особливий відділ Братства на чолі з обраним головою. Також вони могли з власної ініціативи організовувати і проводити зібрання відповідно до напрямків статутної діяльності.

Рішення зібрання сестер письмово чи усно доповідалися Раді Братства головою сестринської ради.

Щодо статутної освітньо-виховної діяльності, то «з метою вшанування заслуг перед православ'ям князів Острозьких Братство має організовувати історичні читання про долю Волинського краю, про рід Острозьких та їх соратників, про заслуги Острозьких перед православ'ям». Передбачалося, що в зимовий період такі читання організовуються для жителів Острога і його околиць та учнівської молоді, а літом – для прийшлого народу – прочан.

Читання могли супроводжуватися співом церковних пісень, народного гімну та патріотичних пісень, починаючись і закінчуючись молитвою. Реферати проведених історичних читань зберігалися в архіві Братства.

Братство на основі власних та залучених коштів утримувало бібліотеку, яка складалася з двох тематичних частин: книг науково-історичного характеру та «народної читальні». Книги першої частини тематично охоплювали історію «Південно-Західного краю». Щодо другої частини, то статут передбачав можливість друкування історичних книг про історію роду Острозьких у такому викладі, який би був зрозумілий та цікавий для православного простолюду і міг використовуватися як навчальний посібник у початкових школах Волині.

Братчики також мали право видавати ілюстровані листки про кожного з князів Острозьких та поширювати їх безкоштовно серед народу на Острозьких святах. Щодо збереження пам'яток історії, то братство зберігало

все те, що залишилося з князівських часів, вело облік пам'яток з історичними довідками, купувало предмети старовини з метою створення історичного музею. Завдянням братства визначалося також створення в Острозі православної друкарні та магазину для продажу релігійної продукції і книг.

Щодо членства в братстві, то до нього могли вступати як чоловіки, так і жінки православного віросповідання, як жителі Острога, так і представники інших місцевостей. Члени братства поділялися на почесних, дійсних (пожиттєвих і річних), та членів-«сореєнователєй». Кожний член братства мав право запрошувати до вступу інших осіб, збираючи з них пожертви і спрямовуючи їх до Ради братства. Рада складалася з Голови, його заступника та 10 членів. Обов'язково до складу зазначених членів входили настоятель Собору, церковний староста Собору та голова загальних зборів сестриць.

Отже, аналіз статуту Острозького братства, як «відновленого» на основі засад, сформованих ще в часи Російської імперії, виявив, що братство як організація, починаючи з кінця XIX ст. мало особливу структуру, чіткі правила вступу до організації та вимоги до членства в ній, визначені мету та напрями діяльності, серед яких виявляються й освітньо-виховні.

Прикладом новоствореного (1923 р.) українізованого православного братства може бути **братство Св. Покрови при Свято-Благовіщенській церкві в м. Ковелі**. Сама церква є пам'яткою монументальної дерев'яної архітектури Волині XV–XVI ст.

Підстави для створення братства, мета і завдання діяльності чітко визначені у проханні Ради братства до архієпископа Кременецького і Волинського Діонісія 26 лютого 1923 р. «Приймаючи до уваги тяжке становище нашої церкви, якій загрожує штунда і різні секти, необхідна сама інтенсивна праця всього здорового і враховуючого грізне положення моменту. Виходячи з тих міркувань, що для підняття авторитету церкви повинно бути скупчено все громадянство, яке належить до неї, при Свято-Благовіщенській церкві утворилось братство, яке ставить своїм завданням дбати про неї, про поширення і закріплення заповідей Спасителя Нашого

Господа Ісуса Христа. В інтересах успішності праці братства смиренно просимо Вашого Високопреосвященства благословити наші заміри і затвердити статут. Окрім того, братство Св. Покрови ставить своїм завданням введення свого рідного українського слова в службу церкви, на що смиренно просимо Вашого Високопреосвященства особистого благословення. Вважати також необхідним виділити Православну церкву в Польщі від Москви, яка своєю здеморалізованістю гальмує розвиток нашої церкви. Братство ставить своїм завданням ширити думку про автокефалію Православної церкви в Польщі» [122, с. 364].

З проекту статуту можна визначити, що метою і завданням його діяльності є: боротьба з сектантством; турбота про храми Божі, забезпечення урочистості Богослужінь; розвиток церковного життя за всіма напрямками; поширення православної віри; забезпечення культурно-освітнього розвитку вірних; надання матеріальної допомоги братчикам [122, с. 365].

Членами братства міг бути кожний православний християнин, чоловік не молодше 18 років, жінка – 16 років. Кожний братчик мусить відзначатися побожністю, християнськими чеснотами і виконувати правила православної церкви.

Особливістю в організації діяльності братства була його українська спрямованість. Так, із листа Ради братства від 26 лютого 1923 р. до всіх вірних, сказано: «Рада братства Св. Покрови при Свято-Благовіщенській церкві м. Ковеля, яка ставить своїм завданням введення в службу Божу свого рідного українського слова, звертається з закликом до всіх співчуваючих цій ідеї, для збільшення фонду грошового і для забезпечення матеріальної сторони його, скласти пожертву в сумі, яку хто може» [122, с. 365].

Саме завдяки активній діяльності братства Св. Покрови було повністю реставровано в українському іконописному церковному стилі храм Благовіщення Господнього, повністю українізовано богослужіння тут і в новозбудованому храмі села Дубова, інших парафіях Ковельського повіту.

Виникнення нових православних братств у другій половині 20-х років

переважно на території Польщі було спричинено проблемами правового становища православної церкви та необхідністю світської підтримки церкви, що розуміли православні ієрархи. На синоді єпископів 1 липня 1926 року було затверджено зразковий проект статуту для православних братств, який містив ті положення, що визначалися у «Тимчасових приписах». Результатом роботи церкви і прогресивних представників національних православних меншин у цей час стала поява у пресі статей, в яких висвітлювалася історія православних братств та наголошувалося на необхідності створення відповідних світських організацій вірних православної церкви [197, с. 172].

Читачі інформувалися про історичну місію православних братств на території польської держави та про необхідність їх діяльності в чинних політичних і релігійних умовах. Автори публікацій наголошували на необхідності і юридичних особливостях створення братств, на прийнятих в їх діяльності звичаях та церемоніях.

Архієрейський Синод звернув увагу на необхідність підтримки діяльності братства Святого Духа у Вільні, яке діяло від початку створення II Речі Посполитої. Синод 28 червня 1928 року затвердив зміни до статуту братства і передав їх на затвердження до Міністерства віросповідань та народної освіти. Ці зміни передбачали поширення діяльності братства на всю територію Віленського воєводства і надавали можливості щодо створення осередків братства. Так, діяльність віленського братства, згідно змін, спрямовувалася на збереження історичних православних традицій, підтримку релігійно-морального життя православних. В удосконаленому статуті зазначалося, що метою діяльності братства є співпраця з православною церквою у віленській дієцезії і надання допомоги православним вірянам як релігійно-моральної, так і фінансової [197, с. 173].

Але тільки 16 березня 1932 Міністерство відповіло на прохання Архієрейського Синоду, заявивши, що допоки не буде нормативно визначено статус православної церкви у Польщі, доти зазначена заявка розглядатися не буде.

Польські дослідники стверджують, що органи державної влади та православний єпископат остерігалися піднімати питання національних православних братств. Це пояснювалося тим, що, наприклад, статут Братства святого Архангела Михайла у м. Рівному в 1924 році як дві основні цілі організації визначав: 1) розширення і зміцнення серед мас українського народу релігії і освіти та підвищення авторитету Православної Церкви; 2) сприяння Національній Українській Автокефальній Церкві в Польщі.

Братство мало домагатися цього шляхом створення початкових і середніх шкіл, а також організації читалень, бібліотек, музеїв, виставок, звітів і концертів, створення хорів, видавництв, книгарень, підприємств, будівництва церков, каплиць, створення притулків, готелів, лікарень та клінік, і відкриття філій братств у містах із православним населенням.

Схожі цілі ставили і деякі інші братства, що діяли в контексті білорусизації чи українізації православної церкви. Їх статuti не були схвалені місцевими єпископами і владою. Це пояснює той факт, що в 1927 році, діяльність православних братств у Рівному було припинено Православною Церквою і державою [197, с. 174].

Національні елементи не виявлялися в статутах братств, підготовлених після 1926 року, коли Архієрейський Синод розробив модельний статут. Статут Братства Святого Володимира при соборі Святого Іллі в Дубні в 1926 році як основну мету діяльності братства визначав: відродження релігійного та морального життя Православної Церкви, піклування про внутрішнє життя церкви, участь у підготовці урочистого богослужіння, здійснення діяльності у сфері християнського милосердя. Ці цілі мали бути досягнуті шляхом поширення публікацій і книг, затверджених церквою, Синодом, місцевим єпископом, прикрашенням храмів, підтримкою церковних хорів, турботою про кладовища, матеріальною допомогою бідним і хворим, збором коштів на зазначені цілі [197, с. 174].

У 1928–1930 роках почали виникати нові братства, продовжували діяти вже існуючі. У більшості випадків, незважаючи на підтримку з боку ієрархії

православної церкви, органи державної влади не визнавали статuti цих братств і відмовляли у реєстрації. Така доля спіткала Братство Святих Кирила і Мефодія в Острозі, відродженого у 1929 році і ліквідованого в 1933 році. Аналогічна ситуація сталася в 1927 р. з братством в Олексичах Гродненської єпархії, де, незважаючи на підтримку місцевого єпископа, влада відмовила в реєстрації статуту організації. Зазначене відбулося і з братствами Успіння в селі Птиче в Дубненському повіті і відновленим Братством святої Софії в Гродно. В обох випадках статuti були засновані на принципах, встановлених на Архієрейському Синоді в 1926 році.

Імпульсом для створення братств були також акції реституції (повернення майна) католицької церкви проти православних церковних будівель. Проти таких доходів протестували православні братства в Чехословаччині. Польський консул у Кошице інформував 6 серпня 1930 року Міністерство закордонних справ, що Братство Святого Володимира в Ладомирові у Словаччині організувало ходу по селах, розташованих уздовж кордону з Польщею, в ході якої закликала до захисту Православ'я і руськості, і закликала чеське міністерство освіти створити російську гімназію в Прешуві [197, с. 175].

Статус православних братств повторно був визначений після набрання чинності 1 січня 1933 Закону про громадські об'єднання (асоціації). Відсутність нормативних правил урегулювання відносин між державою і православною церквою означала, що залишаються в силі приписи російського законодавства 1864 року. Братство виступало як об'єднання, що має власну правосуб'єктність і тому підпадало під норми зазначеного закону. Це юридичне тлумачення не означало автоматичного дозволу на створення нових братств або поліпшення стану існуючих.

Ця проблема загострилася в суперечці Луцького братства з митрополитом Діонісієм про майно організації. Братство в Луцьку було відновлене в 1920 році і виступало за затвердження нового статуту у волинського воєводи і міністерстві. Зміни у статуті братства стосувалися

виключення з документу тих пунктів, що спрямовували його діяльність до русифікації та адаптації документа в контексті нової правової ситуації в державі. Братська церква Воздвиження Святого Хреста у 1923–1929 роках не підлягала юрисдикції єпархіального архієрея і митрополита. У 1925 році митрополит Діонісій погодився стати головою Луцького братства. Настоятелем Луцької братської церкви і одночасно законовчителем Луцької Української Гімназії був призначений в травні 1927 року протопресвітер військ УНР і учасник Зимового походу на Україну о. Павло Пашевський, який на цих посадах і залишався в Луцьку до падіння поверсальської Польщі [122].

У справах церковних богослужб українською мовою Луцьке Чеснохресне братство стало від 1926 р. осередком для Луччини, особливо з приїздом єпископа Полікарпа. Український хор Луцької Чеснохресної церкви під управлінням визначних диригентів (Петра Куриленка, Михайла Тележинського, Олександра Колесниченка) був взірцем для українських церковних хорів по селах Луччини та поза її межами [21].

На початку 1929 року, митрополит Діонісій видав низку рішень, спрямованих на повне підпорядкування братства і його активів. Призначені архієпископом ієрархи послідовно виконували волю церкви. Таке управління братством суперечило статуту 1871 року і правилам 1864 року, тому що порушувало принцип самоврядування цих організацій.

Дії митрополита викликали обурення української громади, яка внесла протест до Волинського воєводи. Останній 23 квітня 1929 року, «для того, щоб захистити братське майно» запровадив тимчасове співуправління із виборними статутними органами братства. Упровадження тимчасового співуправління ґрунтувалося на висновках Міністерства юстиції, яке визнало, що луцьке братство діє не на основі Тимчасового положення 1922 р., а також положення про створення православних братств 1864 р. За даними Міністерства юстиції, «найкращим шляхом для врегулювання таких відносин, було б їх унормування у внутрішньому статуті православної

церкви» [197, с. 176].

Воевода призначив тимчасовим державним розпорядником братського майна сенатора Миколу Маслова, який у 1931 році створив відповідну раду, до складу якої увійшли братчики. У зв'язку з протестами митрополита щодо діяльності розпорядника і ради, Міністерство Визнань релігійних і освіти публічної (WRiOP) доручило в 1932 році підготувати новий статут братств і скасувати положення про створення православних братств від 8 травня 1864 р., Статут братств 1871 і Правила 1896 р.

У 1931 р. на Волині діяли: українське церковне братство Св. Покрови при храмі Св. Миколая у Володимирі (засноване у 1927 р.), що нараховувало 80 членів; братства Св. Покрови в с. Грибованці. Св. Петра й Павла в Устилузі Володимирського повіту (діяли з 1924 р.); Св.-Троїцьке братство в с. Тростянець; братство Преображення Господнього в с. Четвертня; Св.-Миколаївське братство в с. Білосток Луцького повіту; давнє Степанське братство Костопільського повіту та інші [122, с. 366].

У 1935 році було затверджено новий статут Православного Чеснохресного Братства в Луцьку – воно визнавалася правонаступником середньовічного братства, але без права на майно останнього, що залишалося під комісарським наглядом польського уряду.

Цікавим для аналізу організаційних засад новостворених у 30-х роках братств є статут Чеснохресного Братства (дод. А) [238].

Оскільки статут складений польською мовою, то у перших його пунктах уточнялася назва організації польською та українською мовами: «Братство носить назву «Православне Братство Піднесення Святого Христа в Луцьку», а в перекладі українською мовою: «Православне Чеснохресне Братство в Луцьку» [238, арк. 23]. Правонаступництво нової організації чітко визначалося у першому пункті статуту, де зазначалося, що Чеснохресне Братство керується святими традиціями Луцького Братства, яке «було закладено при владі короля Сигизмунда III з 1619 року, і прийняло статут того ж Братства з 1623 року». Його діяльність поширювалася на Волинську

єпархію. Мета діяльності цієї організації визначалася наступним чином:

- розвиток та розповсюдження (дотримання) принципів релігійно-морального життя серед своїх представників, а також православного народу;
- розвиток Братської церкви Піднесення Святого Христа в Луцьку;
- участь в організації урочистого богослужіння;
- розповсюдження християнського милосердя, зміцнення християнського в суспільному житті людей;
- зміцнення автокефальних засад православної церкви в Польщі [238, арк. 23].

Відповідно до мети визначалися і основні завдання Чеснохресного братства, а саме: розповсюдження серед людей православної віри; розвиток автокефальної православної церкви в Польщі; видавництво підтверджених церковною владою богослужебних книг; вивчення літератури релігійно-морального характеру та її видання; проведення курсів, читань, дискусій про християнське життя; облаштування храмів різноманітним церковним обладнанням; утримання церковного хору; опіка могилами на кладовищах; надання матеріальної допомоги бідним та хворим, допомога притулкам; збір коштів на зазначені цілі [238, арк. 23].

Статут визначав, що почесним президентом та опікуном Братства є Єпархіальний Архієрей Волинський. Представником Братства міг бути кожний польський повнолітній громадянин обох статей православної віри без урахування тих, які протягом двох років не були на сповіді, також священики, які були позбавлені сану. Представниками Братства не могли бути особи, які були засуджені за злочини або діяння, що суперечили принципам гідності Братства. Зазначалося, що Братство складається з реальних, гідних та чесних представників. Вони платять певні внески, які визначаються загальними зборами і мають право голосу на цих зібраннях. Деякі представники тільки надають допомогу Братству і не мають права голосу на загальних зборах. Почесні члени користуються такими ж правами, як і реальні представники, тільки не платять внески [238, арк.23- 24].

До почесних членів Братства включали людей на підставі рішення загальних зборів. Це були люди, які своїм авторитетом, впливовістю, роботою, жертвами значно допомагали Братству і його діяльності. Прізвища його представників записувалися до окремої книжки і отримували відповідну легітимацію. Прізвища померлих записувалися до книги померлих представників Братства з метою відправлення богослужіння за їх душі в окремі дні [238, арк. 24]. Кожна людина мала право вступити в Братство шляхом завчасного повідомлення в письмовій формі до Ради Братства. До органів управління справами Братства статутом було визначено: загальні збори; Раду Братства; Контрольну Комісію. Усі важливі питання вирішувалися на Генеральних зборах (Асамблеї) представників, зокрема, там визначався склад Ради Братства та Контрольної Комісії, розмір внесків, затверджувалися звіти Ради, баланс та бюджет, приймалися рішення про перевірку контрольних звітів, приймалося рішення щодо прийняття та виключення з Братства, вирішувалися питання щодо прийняття пожертв, спадщини, рухомого та заповіданого майна, якщо його вартість становила понад 5000 злотих, вирішувалися питання щодо відкриття благодійних закладів, розпуску братства тощо [238, арк. 25].

На підставі зазначеного можна стверджувати, що організаційна структура Чеснохресного братства, насамперед, спрямовувала діяльність його членів на високоморальні вчинки, на чесне і достойне громадське життя та служіння православної вірі і громаді. Можна зробити висновок, що саме освітньо-виховна діяльність була в центрі уваги братства та в діяльності братчиків.

Православні братства у 30-х роках на території Західної України відкривалися не тільки при храмах, а й у навчальних закладах. Прикладом такої організації може бути Православне Братство Св. Архистратига Михаїла при Луцькій Українській гімназії – своєрідне молодіжне відгалуження Чеснохресного братства.

Статут братства (дод. Б) чітко визначав мету його діяльності:

«моральне об'єднання української шкільної молоді та її релігійно-національне і державне виховання». Назва братства походила від імені Святого Архистратига Михайла – патрона Українських земель та, зокрема, Луцької Української Гімназії.

Зазначалося, що членами Братства можуть бути професори, учні Луцької Української Гімназії православної віри та ті батьки громадян, які відомі своєю доброчинністю, побожністю та добрим християнським життям. Члени поділялися на почесних, дійсних та членів співробітників. Почесні члени обиралися з тих осіб, що вславилися видатною діяльністю на користь православної церкви та української нації. Дійсними членами вважалися всі професори та учні, що вносили щомісяця по 20 гр. і вписалися в реєстр Братчиків. Членами співробітниками були ті громадяни, що вносили на користь Братства щомісяця 50 гр. [234, арк. 3].

Основними *формами діяльності* Братства визначалися такі: організація урочистих церковних відправ; прилюдні читання та лекції релігійно-морального, науково-популярного та літературного змісту; вечірки та концерти.

Кожний член, вступаючи до Братства, давав урочисту обітницю:

- твердо дотримуватися святої віри православної і захищати її за будь-яких обставин;
- відвідувати служби Божі і за можливості брати участь у церковних співах, церковних читаннях та урочистих церковних походах;
- любити рідний край, свій народ та його стародавні звичаї;
- поважати старших за віком;
- хреститися, проходячи біля церкви, молитися вранці і ввечері, перед і після прийняття їжі, перед працею і після неї;
- шанувати свою рідну мову;
- пам'ятати, що всі люди – діти одного Отця Небесного і брати поміж собою, а тому не допускати зневаги ні до кого, хто належить до іншої національності;

- любити та поважати один другого та допомагати бідним та хворим;
- уникати сороміцької лайки, сороміцьких пісень та порнографічної літератури;
- брати живу участь в боротьбі з безбожництвом та релігійним індиферентизмом [234, арк. 3, 3 зв.].

Кожний член Братства повинен був носити на грудях з лівого боку братський значок Архистратига Михаїла для постійного нагадування про приналежність до братства та дотримання певного стилю поведінки. Братство мало корогву, на одному боці якої був намальований Святий Архистратиг Михаїл, а на другому посередині український хрест, а з боків його вгорі сонце і місяць, а внизу дві зірки і три зірки та напис кругом малюнка «І Тобі Одному Поклоняються Всі Язики во Віки і Віки», тобто кожний братчик мусив боронити православну віру христову та рідну церкву у важку годину і вдень і вночі, при сонцю, при місяці і зірках. Братство також мало печатку з малюнком Архистратига Михаїла та написом: «Православне Брацтво Св. Архистратига Михаїла при Луцькій Українській Гімназії»[234, арк. 3 зв.].

Організаційно справами Братства керувала Рада, що складалася з 12 осіб: голови, його заступника, писаря, скарбника та 8 радників. Головою Ради Братства мусив бути *обов'язково законоучитель*, а заступника голови, писаря, скарбника та радників вибирали загальні збори. У травні 1927 року настоятелем Чеснохресної церкви та законовчителем Луцької української гімназії призначено о. Павла Пашевського, протопресвітера Армії УНР, учасника Зимового походу [122].

Щороку на свято Архистратига Михаїла (8 листопада за ст. стилем) після урочистої церковної відправи в гімназійній залі відбувалися загальні збори Братства. Перед зборами відправлявся молебень святому патрону Братства, Архистратигу Михаїлу. На загальних зборах Рада Братства звітувала за цілий рік про життя та діяльність Братства, після чого загальні збори обирали його членів та давали вказівки і план для подальшої

діяльності. Всі справи вирішувалися простою більшістю голосів. Кошти Братства склалися з членських внесків, прибутків від лекцій, концертів та добровільних жертв [234, арк. 3 зв., 4].

Можна стверджувати, що *виховна діяльність* (етико-морального, релігійного, національного та громадянського спрямування) проходила наскрізно через увесь статут організації. Прийняття колективних рішень, звітування перед громадою, власне причетність до Братства і відповідальність перед братчиками мали неабияке виховне значення у формуванні особистості молодого громадянина Польської держави української національності. Така статутна діяльність гімназійного братства була органічною для виховання учнівської молоді Волині того часу. Погоджуємося з науковими міркуваннями про значущість таких основних форм національно-патріотичного виховання західноукраїнських учнів у позаурочний час, як «національні імпрези, фестивалі, патріотичні вечори, концерти, святочні академії, святкування ювілейних дат відомих українських діячів, гуртки, вистави, екскурсії, прогулянки та інше, які вирізнялися мобільністю змісту, його причетність до особливостей розвитку культури краю» [181, с. 15–16].

У своїй професійній діяльності з гімназистами-братчиками педагоги використовували методи привчання і вправ, доручення, розуміли важливість прикладу у вихованні та застосовували ігрові форми [18, с. 30–31]. Так, метод привчання передбачав продуману організацію життя учнів, їх праці, відпочинку та залучення до виконання норм і правил з метою формування відповідних норм поведінки. Привчання відбувалося через пояснення взірця поведінки учителем, через демонстрування картин, читання яскравого оповідання. Важливим моментом привчання вважалося створення у школярів позитивного ставлення до тієї чи іншої норми поведінки, якої досягали за допомогою наочності, образності, емоційного ставлення самого вчителя до дітей. Метод привчання варіювався залежно від віку та умов виховання. Вихователь давав посильне для учня доручення і під час його виконання

стежив, як вихованець оволодівав необхідними нормами поведінки. Важливе місце у вихованні займали вправи, оскільки вони тісно пов'язані з привчанням. У навчальній роботі вправи використовували, для формування у гімназистів відповідних умінь і навичок.

Педагоги також розуміли, що великий вплив на дітей справляє повсякденна поведінка дорослих, їхній приклад, що ґрунтується на схильності дітей до наслідування. «Не маючи достатніх знань, переконань і життєвого досвіду, учні дуже уважно приглядаються до поведінки довколишніх людей. Сила впливу прикладу полягає і в тому, що довколишні не нав'язують дітям своїх поглядів, учинків, діти самі помічають їх і сприймають їх як взірць поведінки» [18, с. 30–31]. Гра для дитини має те ж саме значення, яке для дорослого має діяльність та робота. Яка дитина в грі, такою з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте. Важливою умовою впливу гри на вихованців вважалася активна участь самих дітей не тільки в проведенні ігор, а й у їх створенні.

У процесі навчання педагоги намагалися залучити гімназистів у діяльність, даючи доручення, які за своїм характером могли бути епізодичними чи постійними. Основна функція доручень – забезпечити набуття дітьми досвіду виконання громадських та благодійних обов'язків. Важливе значення мало і створення позитивного ставлення до такого доручення. Це було можливим за умови врахування вікових та індивідуальних особливостей (інтересів, нахилів) учня [18, с. 30–31].

Окрім православних братств, створених при храмах і навчальних закладах, виникали організації, що об'єднували православне духовництво, представників православної наукової і творчої інтелігенції. Розглянемо більш детально статут такої організації – Братства Православних Богословів у Польщі (дод.В). Це братство виникло у 1934 р. і заснували його випускники богословського відділення Варшавського університету. Мета діяльності цієї організації визначалася як захист православної віри, боротьба із сектантством та спільна релігійно-моральна та просвітницька діяльність [141, с. 14–18].

Для реалізації цієї мети статут Братства визначав низку завдань, а саме:

- збереження і зміцнення православного духу і релігійного настрою серед членів Братства;
- надання братньої допомоги і порад членам Братства в особистісному, духовному і моральному вдосконаленні;
- надання всебічної допомоги членам-пастирям в їх відповідальній роботі морального та духовного виховання віруючих;
- посилення у вірян усвідомлення гідності бути православним християнином;
- уважне ставлення до «голосу Церкви» та сприйняття цього «голосу»;
- удосконалення знань, отриманих на Православному Богословському відділі Варшавського університету;
- моральна та матеріальна допомога членам Братства [141, с. 14].

Місцем діяльності Братства визначалася вся Польська Республіка, а місцем знаходження Управління Братства вказувалася Православна Митрополія у Варшаві.

Для реалізації статутних завдань Братство мало право скликати з'їзди своїх членів, конференції, влаштовувати публічні доповіді на богословські, пастирсько-педагогічні та місіонерські теми, влаштовувати курси для бажаючих отримати або поповнити богословські знання, підтримувати тісний зв'язок із православними богословами інших країн, з питань богослов'я, а також пастирсько-педагогічної та місіонерської діяльності. З'їзди і конференції мали починатися здійсненням Літургії, під час якої члени Братства сповідалися і причащалися [141, с. 14–15].

Дійсними Членами Братства могли бути: доктори, магістри і абсолювенти (випускники) Православного Богословського відділу Варшавського університету, які проживали у межах Польської Республіки та надіслали до Правління Братства письмову заяву із зобов'язанням виконувати всі правила Статуту і вносили до каси не менше 5 злотих на рік

[141, с. 14–15]. Особи, які вносили менші кошти на рік, мали статус членів змагальників. Особи, які бажали бути довічно дійсними членами Братства, мали зробити одноразовий внесок не менше 50 злотих. Члени-змагальники не могли бути обрані ні до правління братства, ні в ревізійну комісію і не мали права носити значка братства. Правління Братства приймало рішення про прийом до членів, про що доповідалося загальним зборам членів Братства. Якщо ж член Братства протягом року не сплатив членського внеску, правління могло вивести його зі списків організації, що розповсюджувалося і на тих осіб, які подали заяву або ж скомпрометували себе вчинками, що принижують гідність православного богослова і християнина. Про рішення такого характеру правління повідомляло загальним зборам. Виключений із числа членів Братства втрачав право носіння значка Братства. Член Братства, виключений без поданої ним заяви, міг оскаржити своє виключення на загальних зборах [141, с. 14–15].

На підставі постанови загальних зборів членів Братства особи духовні та світські православного сповідання, відомі пастирськими заслугами та жертовністю на користь Братства, могли бути обрані почесними членами Братства з правом носіння значка Братства. Суперечки, що виникли між членами Братства, вирішувалися таким чином: сторони вибирали арбітрів, а останні, зі свого боку суперарбітра. Постанови, прийняті судом арбітрів, уважалися остаточними.

Органами управління статут визначав загальні збори членів братства, ревізійну комісію та правління братства, яке складалося: з голови – Його Блаженства, Митрополита Варшавського і всієї Польщі; чотирьох членів, у тому числі: віце-голови, скарбника та секретаря, обраних з числа дійсних членів загальними зборами, строком на 3 роки. Одночасно з числа дійсних членів обиралися два заступники членів правління [141, с. 15–16].

Правління братства формувало з числа братчиків окремі секції для таких робіт:

- читання рефератів, доповідей, лекцій, організованих братством;

- управління окремими установами братства;
- організації вечорів, концертів і т. і.

Секції звітували про свою діяльність перед правлінням братства.

Братство мало власну печатку із зображенням хреста з монограмою Христа між двома грецькими літерами «альфою» і «омегою» і з написом навколо «Братство Православних Богословів в Польщі». Печатка зберігалася у Голови Братства [141, с. 18].

Кошти братства склалися з членських внесків, пожертвувань, екстраординарних внесків за підписними листами, доходів від лекцій, богословських доповідей, духовних концертів, від продажу видань та інших підприємств братства, дарчі і відсотки від капіталів.

Дійсні та почесні члени Братства мали право носіння спеціального значка, зразок якого додавався до статуту організації (дод.В). Значки та свідоцтва про право на їх носіння видавало правління братства [141, с. 18].

Очевидно, що статутні засади організації, відчуття відповідальності за духовну місію та символіка організації здійснювали позитивний вплив на свідомість братчиків, а опосередковано – і на їх паству.

19 листопада 1931 року в Луцьку було створене Товариство прихильників православної освіти й охорони традицій православної віри ім. Петра Могили [232]. Засновниками його стали відомі українські наукові й громадські діячі, послали до сейму Є. Богуславський, М. Тележинський, П. Певний, професор І. Власовський, інженер Ю. Константанів. На засновчих зборах була прийнята декларація, в якій зазначалося: «Православна віра була вірою наших батьків і прадідів. Була вона для її вірних завжди близькою, рідною і своєю, бо перебував у ній дух живий. Нею жила душа народна, бо підсилювала вона у вірі братів немічних, несла, поміч убогим і слабим по богодільнях і шпиталях, давала світло науки: школам і будувала церкви Божі, краса котрих і величність у них Служб Божих ушляхетнювали людські душі, виховуючи в них почуття високого і Святого. Такими проявами активного церковного життя відзначалася доба Петра Могили. Тому Товариство

прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри обрали цього архіпастиря нашої церкви тих давніх часів своїм патроном» [122, с. 366–367].

Товариство, крім Луцька, створило філії в Рівному, Володимир-Волинському, Кременці, Сарнах і Новоградці. Перший осередок розпочав свою роботу в Рівному 28 лютого 1932 р. [233, арк. 26]. Наступним, з 17 квітня 1932 р., почало діяти відділення у м. Кременець [233, арк. 28]. В Острозі, Здолбунові та Дубні з невідомих нам причин відділення Товариства так і не були відкриті [158]. Станом на жовтень 1936 р. у товаристві було 942 дійсних членів, з них 914 чоловіків і 28 жінок. Більшу кількість становили селяни (658), священики (129), а решта (155) складалися з учителів, правників і робітників [122, с. 366–367].

Статутна діяльність Товариства передбачала наявність у нього друкованих видань. Так, 1930–1935 рр. видавався журнал «За соборність». Із 1937 р. почав видаватися популярний релігійно-громадський місячник «Шлях», головним редактором якого був професор Є. Богуславський.

Відповідно до мети було окреслено й основні завдання Товариства, з яких умовно можна виокремити три основні напрями:

- організаційний (проведення з'їздів та конференцій, участь в аналогічних акціях як на території Речі Посполитої, так і поза її межами);
- культурно-просвітницький (видавництво книг, брошур, часописів, організація масових концертів та громадських зборів);
- освітній (відкриття шкіл, бібліотек, музеїв, книгарень, організація наукових курсів) [158].

Вагомим досягненням у діяльності Товариства ім. Петра Могили стало створення при ньому Богословської секції, почесним головою якої був владика Полікарп. Протягом 1935–1939 рр. було видано багато релігійної літератури.

Згідно із статутними положеннями Товариство ім. Петра Могили сприяло поширенню релігійної освіти в Луцьку. Було розпочато реформи

духовних шкіл, заснування теологічного ліцею в Крем'янці й у Вільно, де в останньому було також створено відділ Товариства. Для малописьменних і неписьменних у Луцьку та інших містах Волині було засновано безплатні тримісячні курси, на яких, окрім того що вчили читати, писати й рахувати, були ще й лекції ручних робіт і релігії [122, с. 369]. Товариство також надавало матеріальну допомогу українській гімназії в Луцьку і Музею Визвольної боротьби України в Празі.

Аналізуючи наведені вище статuti та організаційні засади діяльності православних братств, можна погодитися, що чіткість у статусі члена братства, порядок прийняття та виходу з нього, записи про це у відповідних книгах спонукали братчиків до активного і добропорядного громадського і духовного життя, що також позитивно впливало і на інших людей. Це сприяло формуванню поваги і шани до громади, до здобутків минулих поколінь та бажання наслідувати моральні традиції православ'я. За кількістю членів і масштабністю роботи міські братства відрізнялися від сільських, проте це не применшує значущість діяльності зазначених просвітницьких об'єднань та їх прагнення до консолідації прогресивно-діяльної інтелігенції кожного з православних братств [155].

Окремо зазначимо, що аналіз статуту Острозького братства, як «відновленого» на основі засад, сформованих ще в часи Російської імперії, дає змогу стверджувати, що братство як організація, мало особливу структуру, чіткі правила вступу до організації та вимоги до членства в ній, визначені мету та напрями діяльності, серед яких особливо вагомими були освітньо-виховні.

Загальні характеристики форм та методів освітньої діяльності православних братств подано нами у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Форми та методи освітньої діяльності православних братств
Західної України**

Мета освітньої діяльності братств Західної України			
Протидія полонізації та збереження українських народних традицій і культури.	Поширення православної віри.	Забезпечення культурно- освітнього розвитку.	Надання допомоги як освітньої, релігійно- моральної, так і фінансової.
Форми організації навчання			
<ul style="list-style-type: none"> • Служба Божа, урочисті церковні відправи; • історичні читання, читання рефератів; • лекції релігійно-морального, науково-популярного та літературного змісту. • концерти, екскурсії, вистави. 			
Методи навчання			
<ul style="list-style-type: none"> • пояснення православних догматів та обрядів; • читання молитв; • релігійно-моральні бесіди; • дискусії про християнське життя. 			
Засоби			
<ul style="list-style-type: none"> • Книжки українською мовою, в яких висвітлювалася історія Старого і Нового Заповіту, книжки історичного характеру, богослужбові книги українською мовою; • Апостол, Євангеліє, Святе Письмо; • пам'ятки старовини, брошури, ікони та ін. 			

Варто зауважити, що основні принципи навчання (принцип зв'язку

навчання з життям, принцип системності та систематичності навчання, наочності, міцності знань, умінь і навичок, принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні та ін.) застосовувалися в практичній діяльності православних братств. Суттєвим є те, що більшістю із цих принципів керувалися викладачі православних братств, зокрема, при вивченні гуманітарних дисциплін і є актуальним й в сучасному процесі навчання.

Об'єктом постійної уваги викладачів православних братств було підвищення моральної культури учнів.

Аналіз статутів православних братств дає підстави для висновку, що до середини ХХ ст. на території Західної України їх діяльність характеризувалася як духовно-просвітницька і благодійна. Оскільки братства були як українізовані, так і «змосковщені», то спільною в їх діяльності була релігійно-просвітницька, церковно-культурна робота на підтримку православних християнських традицій. Українізовані братства, окрім того, проводили активну національно-культурну та науково-краєзнавчу роботу на захист української мови, культури та підтримку національних християнських традицій.

3.2. Напрями та форми освітньо-виховної діяльності Братства православних богословів у Польщі (1934–1938 рр.).

Одним із православних духовних осередків у міжвоєнний період був православний Богословський відділ Варшавського університету в Польщі. На той час у Польщі діяв центр православних братств. Саме випускниками Варшавського університету було організоване Братство православних богословів (БПБ). Випускники й студенти Студіуму ставали членами Братства, до якого також входили священики, які мали богословський ступінь або вищу духовну освіту. Наприкінці 1934 р. братство нараховувало 35 дійсних членів, більшість з яких – волинське духовенство [59, с 5–6]. Головою Братства був обраний Митрополит Варшавський і Волинський і всієї Польщі Діонісій, секретарем – священик С. Кирилович. Мету Братства

змістовно точно сформулював Діонісій, який зазначав: «Значення Братства зрозуміло всім нам. Бажано і необхідно, щоб усі особи, які закінчили православний богословський відділ університету, після закінчення навчання перебували б у братському спілкуванні і єдності між собою, щоби, маючи одне завдання і ціль – служити посильно, кожний за власним розумінням, на благо Св. Православної Церкви, співробітничали один з одним у своїй церковній праці...» [18, с. 7-13].

У доповіді абсолювентів митрополиту Діонісію зазначалося, що основними для братства є релігійно-моральна і просвітницька діяльність. Робота на місцях передбачала «релігійно-моральну і виховну діяльність у своєму середовищі». Важливим інструментом для такої роботи визначався друкований орган – щомісячний часопис, в якому висвітлювалися проблеми релігійно-морального, педагогічного, антиалкогольного характеру. Саме тому Братство впродовж 1934–1938 рр. видавало «Вестник» (російською мовою) (дод.Г), який містив такі розділи: з життя Братства; статті богословського, пастирського, місіонерського і педагогічного характеру; православна богословська наука у православних країнах; іншославне богослов'я; бібліографія; різні новини з церковної і релігійної галузі; оголошення. Вісник виходив два рази на рік, хоча спочатку планувалося його щомісячне видання.

Значення журналу у справі пропаганди православних духовно-моральних цінностей розуміли не лише видатні церковні діячі, а й парафіяльні священики. Так, священик, котрий підписався ініціалами М. П., зазначав, що «журнал вказує наші дійсні недоліки – слабкість суспільно-християнського виховання, недостатнє впровадження християнства в суспільні відносини і переконливо кличе до християнізації життя» [335, с.78]. Автор публікації стверджував, що журнал будить суспільство, залучає його до участі в духовній роботі, вказує християнські шляхи молоді і ставить перед нею благородні цілі. Саме тому, як пише М.П., Віснику можна побажати лише успіху і розповсюдження [335, с. 78].

При Братстві існували п'ять секцій: гомілетична, наукова, абстиненська, секція ознайомлення з новими релігійними течіями і видавнича. Щороку відбувалися прощі членів до Почаївської лаври та інших православних святинь. Важливою освітньо-виховною метою створення БПБ, окрім іншого, було забезпечення потреби випускників богословського відділу Варшавського університету у професійному спілкуванні, ідейному та організаційному гуртуванні, продовженні навчання шляхом самоосвіти [141, с. 8].

Серед статутних напрямків діяльності Братства, як зазначалося у попередніх параграфах дослідження, основними визначалися освітня і морально-релігійна діяльність. Для реалізації заявлених цілей статутом передбачалось влаштування публічних доповідей на педагогічні теми, організація курсів, скликання з'їздів, конференцій. Братство практикувало діяльність у формах духовних зборів та видавничої діяльності, організовувало релігійні центри та лекції, приділяло особливу увагу контактам з іншими православними церквами – румунською, грецькою, сербською, грузинською. Його робота планувалася у двох напрямках – зовнішньому (публічні доповіді) і внутрішньому (організація спеціальних секцій з вивчення православно-християнського віровчення). Внутрішня сторона діяльності передбачала, насамперед, групове вивчення найбільш важливих богословських проблем, так як «одиначна робота не всім під силу і не завжди дає позитивні результати» [18, с.10-14].

Члени Братства ставили за мету розвиток релігійно-моральних якостей народу, виховання в нього почуття справжнього патріотизму, утвердження православ'я та викорінення наслідків насадження католицизму й уніатства на землях Західної України. Така просвітительська робота виявлялася в проведенні позабогослужбових релігійно-моральних читань та бесід. Особливо поширеними були такі види роботи, як читання рефератів, лекцій, організація вечорів, концертів тощо.

У 1936 р. до Статуту Братства православних богословів були внесені зміни, які дозволяли включати до членства не лише випускників Варшавського університету, а й представників духовенства, які активно виявляли бажання брати участь у житті цієї організації [336, с. 155]. Серед форм роботи Братства можна згадати конгреси і статутні зібрання, будівництво пам'ятників видатним православним діячам та спільні говіння братчиків і студентської молоді Варшави. Так, важливим в діяльності Братства став Перший Конгрес православних богословів, проведений в Афінах у листопаді–грудні 1936 р. На цьому заході були присутні католицькі, протестантські та англіканські спостерігачі, котрі дали високу оцінку конгресу.

Традиційними формами роботи були духовні зібрання братства у приміщені Руської гімназії у Варшаві, які присвячувалися обговоренню богословських тем та супроводжувалися виконанням церковних пісень. Провідною формою просвітницької роботи серед пастви Братство визначило лекцію. Основна тематична увага приділялася персоналістиці: висвітлювалася діяльність і науково-богословський спадок видатних православних діячів. Так, першими публічними стали лекції отця Філофея про Іоана Кронштадтського – парафіяльного священника і православного пастиря та лекція архимандрита Феофана «Святитель Феофан – затворник Вишенський як образ православного архипастиря» [18, с. 10]. Важливо зауважити, що тексти доповідей Братство видавало окремими брошурами і продавало по 50 грошів з пересилкою, про що свідчать оголошення у «Вестнике» [18, с.72].

17 травня 1937 р. у залі Варшавської Руської гімназії на черговому зібрані братчиків членом БПБ протоієреєм Д. Сайковичем була прочитана лекція «Про богословський спадок митрополита Антонія Храповицького». Доповідач охарактеризував особистість митрополита й основну увагу звернув на висвітленні його науково-богословських праць та богословських

поглядів А. Храповицького «на низку питань, що хвилювали і продовжують хвилювати сучасну богословську думку» [337, с. 247].

Науково-творчу діяльність архіпастиря лектор розглянув відповідно до двох періодів його діяльності: 1) богословська діяльність у довоєнний (до 1914 р.) та дореволюційний період; 2) богословська діяльність в еміграції. За висновками доповідача, найважливішим творчим здобутком А. Храповицького у другому періоді його життя і діяльності стало вчення про спокуту, яке викликало серйозні застороги і зауваження з боку деяких зарубіжних ієрархів. Але митрополит Антоній захистив свої тези і тим самим зробив цінний внесок у скарбницю православної богословської думки.

Тематика лекцій також охоплювала низку богословських проблем та проблем міжконфесійних стосунків на території II Речі Посполитої. Так, 25 березня 1936 р. у залі Варшавської Руської гімназії була прочитана Г. Лотоцьким лекція «Христос як історична особистість» – перша з нового христологічного циклу. Як пояснив у вступному слові віце-голова БПБ архімандрит Феофан, ця тема є досить актуальною, оскільки «її безбожники часто використовують для випадів проти християнства» [338, с. 82]. Лектор спочатку змістовно висвітлив спроби раціоналістичної науки заперечити історичність Христа, а потім на основі історичних, археологічних та патрологічних джерел сформулював апологетичний доказ історичності особистості Ісуса Христа. На лекції були присутні представники учнівської та студентської молоді.

8 грудня 1936 р. у тій самій залі відбулася лекція священика Ф. Храцевського на тему «Божественність Ісуса Христа». Доповідач ґрунтовно проаналізував чинні на той час наукові теорії: раціоналістичну – Паулюса, міфічну – Штрауса, легендарну – Ренана, і аргументовано спростував їх з релігійних позицій. На лекції були присутні представники учнівської та студентської молоді.

31 січня 1937 р. там само була прочитана лекція почесного члена БПБ професора В. Кулакова на тему «Нове життя во Христі» [339, с. 78–79]. На

початку і після закінчення заходу митрополичий хор виконав низку церковних пісень. На лекції були присутні представники учнівської та студентської молоді. Очевидно, що після прослуховування таких лекцій гімназисти та студенти поповнювали власний духовний та інтелектуальний потенціал, на новому рівні аргументації та узагальнення переосмислювали навчальний матеріал з навчальних дисциплін і курсу Закону Божого.

Наведемо також приклад лекційної діяльності БПБ, який дозволяє зрозуміти підходи до вибору соціально значущих богословських проблем, організації таких заходів, змісту лекційної діяльності та її освітньо-виховної спрямованості. Так, у лютому 1938 р. відбулося 13-те Духовне зібрання БПБ, на якому член братства протоієрей М. Помазанський виступив із доповіддю на тему «Христос, Церква і Православ'я», в якій розкрив православне вчення про Церкву як основний предмет віри. На лекції були присутні: Голова Братства Православних Богословів Митрополит Діонісій, Преосвященний Симон, Єпископ Острозький, варшавське православне духовенство, студенти-богослови Варшавського університету, члени БПБ, вихованці старших класів Православного Митрополитального Інтернату численна громада православних варшав'ян. Перед лекцією і після неї молитви і кілька церковних піснеспівів києво-лаврського розпіву виконав хор студентів-богословів під керівництвом регента П. Демчука [340, с. 83]. На початку доповіді лектор вказав, що причиною, яка спонукала його вибрати цю тему, були виступи представників римо-католицької церкви, які розпочали нову кампанію з пропаганди унії. На адресу Православної церкви проголошувалися звинувачення у втраті основних засад її буття і значення – моментів єдності і вселенськості. При цьому доповідач зауважував на моменті прийняття неоуніатами православного богослужіння та заперечення ними православного віровчення.

Ця теза була визначена лектором як підстава для подальших висновків, а викриття нелогічності такого ставлення неоуніатів дозволило запобігти полемічності доповіді та перенести її в апологетичну площину, що дало

можливість «розкрити все її внутрішнє багатство» [340, с. 82]. На початку викладення теми було встановлено, що храм є зовнішнім виразником ідеї Церкви, а вчення про Церкву достатньо виявлене в богослужінні, подається в книгах Нового Заповіту, а найбільш точно воно викладено в Нікейсько-Цареградському Символі Віри. Це вчення про Церкву Символа Віри стосується не лише одної земної Церкви, а й всієї Вселенської Церкви Христової – небесної і земної, тому всі її властивості, вказані у Символі Віри, мають відношення і до всієї Вселенської Церкви, і до окремої її частини – земної Церкви – в одному і тому ж значенні. У ході лекцій було визначено характерні особливості Церкви Христової у викладенні за Символом Віри, – говорячи про єдність, святість, вселенськість та апостольське походження Церкви Христової. Єдність Церкви тлумачилася ним як єдність у Христі: «Вкладення у Символ Віри вчення про видиму земну Главу порушує ідею єдності і веде до роздвоєння поняття про єдність Церкви. Теорія «двох єдностей» як наслідок цього вважалася лектором неприйнятною. Протиріччя історичної єдності не ослабляють поняття єдності Церкви за словом Божим. Істинною репрезентацією єдності Церкви є визнання єдиного Глави Церкви Вселенської – небесної і земної. Вираження такої ідеї єдності пропонується у православному богослужінні. А святість Церкви визначається вченням про Святих Апостолів і виявляється у церковній самосвідомості за богослужінням» [340, с. 82].

Глибокий сенс, на думку лектора, мало поняття «соборність», яке уособлює ідею кафолічності – вселенськості Церкви. Ідея вселенськості-соборності повно виражена в православному богослужінні. Поняття кафолічності ніяким чином не може звужуватися значенням найбільшої поширеності на Землі. Лектор чітко визначив неправильне тлумачення та істинний сенс слів «Вселенська Церква». Апостольське походження Православної Церкви, стверджував лектор, не піддається сумніву; воно, як основна засада Церкви, стверджується в книгах Нового Заповіту й уособлюється в православному богослужінні. Наступність ієрархії є

невід'ємною ознакою земної Церкви. Вчення Символу Віри про Церкву яскраво виявляється в православному богослужінні, особливо її соборність. Наявний богослужбний матеріал конкретно показує нерозривність православного богослужіння з віровченням: богослужіння є виразом православної самосвідомості. Тому, підвів підсумок лектор, обов'язок всіх православних в умовах чинної польської дійсності свідомо ставитися до Православної Церкви і православного богослужіння. Лекція проводилася М. Помазанським півтори години, протягом яких численна аудиторія «із напруженою увагою та в абсолютній тиші» дослухалася слів лектора [340, с. 83].

Проаналізуємо зазначений захід у контексті проблеми нашого дослідження. Так, насамперед, тематичний напрям заходу був зумовлений суспільно-політичною та етноконфесійною ситуацією, що склалася в польському суспільстві на початку 20-х років і потребувала, крім іншого, роз'яснювальної роботи серед православної громади. Але це роз'яснення стосувалося теоретично складних та богословськи обґрунтованих положень, спрощене тлумачення яких могло нівелювати сенс самої роботи. Тому залучення учених богословів, загалом, до пропагандистської діяльності на складну для осмислення тему було доцільним і організаційно обґрунтованим. Організаторами була обрана найбільш адекватна меті заходу і чисельності аудиторії форма – публічна лекція. Вагомість її змісту підтверджувалася присутністю вищого церковного керівництва. Налаштування на осмислення складних для розуміння, але важливих для кожного присутнього положень здійснювалося шляхом спільних молитов і співів, що додавало, крім іншого, урочистості заходу. Присутність дітей і молоді у середовищі православних ієрархів, богословів та дорослих вірян здійснювала позитивний виховний вплив і підтверджувала серйозність і життєву необхідність дослухатися до сказаних слів, переосмислювати їх і робити їх настановчими для власної поведінки.

Отже, публічні лекції БПБ були не «релігійним лікнепом», а теоретично обґрунтованою та статусно підтвердженою участю у заходах представників церковної ієрархії, своєрідною пропагандистською діяльністю задля гуртування православної громади в умовах іншоконфесійного оточення задля збереження духовності, традиційності та самоідентифікації православних вірян. Позитивний релігійно-освітній та виховний результат від таких заходів не викликає сумніву.

Іншим прикладом соціально і політично спрямованої тематики лекцій у БПБ є 11-те духовне зібрання братства 8 грудня 1937 р., на якому священник К. Гаврилков прочитав лекцію «До питання про сучасне становище Церкви в СРСР та ставлення державної влади до церковного життя і вірувань радянських громадян». Доповідач «з великою послідовністю намалював перед чисельною аудиторією всі жахи безбожних радянських реформ, які протягом 20 років здійснювали більшовики над Православною Церквою та священниками». Лекція постійно супроводжувалася «світловими картинами відповідного змісту». Було зауважено, що результати такої діяльності більшовиків мають зворотний для них результат: віра в Бога тільки підсилилася, про що пише і радянська преса. На цій лекції крім братчиків і дорослих вірян були присутні гімназисти і студентська молодь [341, с. 78-79], що очевидно, справляло значний вплив на свідомість молодих людей.

Варто зазначити, що братчики велику увагу приділяли роботі з молоддю. Цьому аспекту діяльності було присвячено статтю у другому номері за «Вестника» 1934 р. Автор, який підписався ініціалами «І. К.», звертав увагу читачів, духовенства й громадськості на необхідність просвітницької роботи з молоддю села, яку можна реалізовувати через братства. Автор вважав, що необхідно організувати при братствах гуртки, роль яких не обмежуватиметься участю в церковних урочистостях. Молоді потрібно дати книги, газети, спорт і розваги [57, с. 50]. Розуміючи особливості праці на Поліссі, Волині і Холмщині, автор пропонував розпочати із невеликої групи з кількох хлопців і дівчат, найкраще шкільного

віку, і преса та книги священника повинні бути надані до їхніх послуг. Для ефективності впливу необхідно практикувати футбол, крокет та інші приємні і здорові заняття, котрі відволікали б молодь від невідповідного проведення часу. Роль інструкторів у таких гуртках виконували б псаломщики [57, с 51].

Важливим напрямом виховної діяльності братств вважалася антиалкогольна пропаганда. Так, 20 вересня 1937 р. за ініціативи БКП було організовано захід із доповіддю відомого на той час болгарського діяча Х. Нейчева на тему «Значення антиалкогольної боротьби для відродження людства» [342, с. 77]. Перед початком доповіді гімназійний хор виконав молитву «Царю Небесний» та вступне слово мав віце-голова БПБ архімандрит Феофан. Доповідач змалював картину морального і фізичного занепаду людства і далі перейшов до причин його виникнення: зловживання наркотиками та алкоголем. Доповідач пояснив руйнівну дію алкоголю на мозкові клітини і на весь організм людини в цілому.

Тому потрібно розпочати «завзяту, жертвенну, дієву» боротьбу з алкоголізмом, лідерами в якій повинні стати душпастирі. Священників лектор закликав брати участь у гуртках тверезості та у видавництві антиалкогольної літератури. Х. Нейчев також ознайомив присутніх із досвідом антиалкогольної діяльності в Болгарії та участю у цій діяльності Болгарської православної церкви [342, с. 77–78].

З метою «охорони православних від релігійних помилок» та реалізації завдань духовного просвітництва братчики піклувались про організацію та проведення народних недільних читань, співбесід, проповідей. Важливим визначалося придбання книг та брошур, періодичної преси релігійного, морально-етичного, духовно-просвітницького характеру. Так, у першому ж номері часопису «Вестник» священникам пропонувався перелік посібників для викладання Закону божого [18, с.13].

Одним із напрямів *освітньо-виховної діяльності* Братства стало укладання бібліографії, оскільки «кількість православних бібліотек у Польщі невелика, а ті, які існують, далеко не повні і не можуть задовольнити

бажаючих вивчати твори Великих отців Давньої Церкви» [18, с.56]. Братчики були переконані, що для культурно-освітнього розвитку особистості, для формування моральних якостей «істинно православного» громадянина необхідно знайомити його з тими книгами, які «мають значення доброї науки, які навчають і повчають, які художньо зображують приклади благочестивого життя, які утверджують у ньому волю, спрямовану на співчуття, добро і правду» [65, с. 884]. У цьому контексті особливої уваги заслуговує аналіз «Бюлетеня Релігійно-Педагогічної роботи з православною молоддю», представлений у першому номері «Вестника» [18, с.65–69]. Зупинимось на ньому детальніше.

Автор аналітичної статті Д. М. охарактеризував діяльність релігійно-педагогічного кабінету за сім років його діяльності, особливо розробки у галузі православної педагогіки. Головною метою кабінету визначено «сприяння розвитку і поглибленню релігійної роботи з молоддю у православних країнах» [18, с. 66]. Автор виокремив у стислій формі основні проблеми виховання молоді у нових повоєнних умовах побуту і життя, охарактеризовані професором В. Зеньковським і його найближчими соратниками М. Афанасьєвим, І. Лаговським, А. Четвериковим [18, с. 67].

Братство велику увагу приділяло й тому, які саме книги повинен був мати парафіяльний священик у своїй бібліотеці, адже «священик зобов'язаний працювати над самоосвітою, і релігійно-богословська книга повинна займати одне з головних місць у його особистому і церковно-пастирському житті. Зважаючи на те, що у Польщі книги російською чи українською мовами були рідкістю, члени Братства регулярно друкували списки тих видань, які «були б цікаві кожному православному священику і служили б йому на користь у його важкій пастирській діяльності» [18, с.70].

Важливою у контексті освітньо-виховної діяльності православних братств у досліджуваний період на Волині була і бібліографічна робота, що визначалася як необхідна для допомоги православним священикам. Наприклад, у 23 номері «Вестника» за 1938 р. пропонувався бібліографічний

огляд нової богословської літератури, у тому числі католицької, якою «православний богослов може користуватися, але з обережністю і з умінням брати лише те, що потрібно» [343, с. 83]. Зазначений огляд охоплював нововидану патрологічну літературу з короткою рецензією на кожну. Так, православним священикам рекомендувалося ознайомитися з підручником патрології бенедиктинця В. Штайдля, «монументальним виданням» історії давньо-церковної літератури в 5 томах Барденгевера (Bertram Otto Bardenhewer), підручником з патрології в перекладі польською німця Г. Раушена та працями російських православних богословів, зокрема Г. Флоровського [343, с. 83].

Окрім того, значний виховний вплив на молодь мала діяльність братчиків щодо вшанування пам'яті видатних особистостей, виконання суспільно-корисної роботи у цьому напрямі. Наприклад, після смерті казначея братства А. Тучемського, БПБ здійснило збір грошей на будівництво пам'ятника на могилі покійного. До цієї роботи долучилися братчики та студентська молодь. На кінець листопада 1935 р. гроші було зібрано і пам'ятник встановлено. До форм *освітньо-виховної діяльності* БПБ можна також віднести спільне говіння братчиків і студентської молоді м. Варшави. І в 1935, і в 1936 роках під час великого посту на другому тижні у спільному говінні з братчиками взяли участь студенти вищих навчальних закладів Варшави, росіяни й українці. Духовне керівництво над студентами було доручено протопресвітеру Т. Теодоровичу, який відкрив його повчанням про значення Св. Євхаристії у житті Церкви. Також виступили з повчаннями отці О. Сайкович, Г. Лотоцький, С. Баторевич, К. Гаврилков. Після говіння студентів було запрошено на чай у митрополичий будинок [345, с. 81–82].

У 1927 р. в Парижі при Православному богословському інституті було створено Релігійно-педагогічний кабінет (РПК), який мав за мету наукову та навчально-методичну діяльність. Уже в 1934 р. ця установа, організувавши тісну співпрацю з Руським студентським християнським рухом, розвинула

широку і плідну діяльність на ниві християнства, займалася розробкою проблем православної педагогіки. Очолював цю наукову інституцію професор В. Зеньковський, а співробітниками РПК стали М. Афанасьєв, І. Лаговський, А. Четверикова.

За дорученням Особливого комітету, створеного на нараді представників православних країн у Бухаресті в 1933 р., РПК в Парижі розпочав у 1934 р. видання друкованого органу «Бюлетень релігійно-педагогічної роботи з православною молоддю». Відповідно цей журнал визначався і як орган РПК, і як орган комітету, створеного на нараді в Бухаресті. До складу комітету увійшли представники російської еміграції, Болгарії, Греції, Румунії, Югославії, міжнародних християнських організацій.

Зазначений комітет відповідно до необхідності перегляду підходів християнської педагогіки та методології стосовно світоглядних і психологічних установок сучасної їм молоді започаткував Бюлетень за редакцією В. Зеньковського. У редакційній статті першого номеру В. Зеньковський визначив головне завдання видання, а саме: «сприяння розвитку і поглибленню релігійної роботи з молоддю в православних країнах, а також намагання бути центром збирання всього цінного та глибокого, насправді церковного, що існує в роботі з молоддю православної та інших західних християнських церков, за умови, що дух і традиція православ'я будуть збережені і лише творчо повинні бути запозичені ті практичні результати системи християнського виховання і життєвої творчості, які досягнуті іншими християнськими церквами» [18, с. 66–67].

Визначаючи місце БПБ в житті української спільноти міжвоєнної Польщі варто зазначити, що Братство сприяло отриманню освіти православними громадянами Польщі, а вчителям створювало умови для праці. Його діяльність здійснювалася у напрямі поширення знань, видання «Вестника», окремих доповідей тощо. І хоча давалися взнаки істотні обмеження з боку польського уряду й консервативної проросійської ієрархії, все ж роль Братства була визначальною у інтелектуальному розвитку

української еміграції й корінного населення міжвоєнної Польщі. Ні польській владі, ані Варшавській митрополії не вдалося перетворити його на знаряддя своєї політики.

Отже, здійснений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що діяльність Братства православних богословів у Польщі носила духовно-просвітницький характер. Братство було тим центром, навколо якого зосереджувалася вся православна громадськість, за сприянням якої проводилась активна релігійно-просвітницька, церковно-культурна і освітньо-виховна діяльність на захист та підтримку національних християнських традицій. Братство православних богословів у Польщі впливало на національну свідомість українців, а своєю громадсько-культурною та освітньо-виховною діяльністю підносило освіту всієї нації.

3.3. Участь братчиків у формуванні підходів та методики навчання Закону Божого і релігійного виховання молоді.

Як свідчать архівні матеріали, у 1927–1928н.р. у Волинській єпархії діти православного сповідання навчалися у 880 школах 65116 дітей обох статей [117, арк. 110]. Як зазначає О. Галамай, вчителями Закону Божого у Волинських школах були переважно настоятелі парафій. Однак значна кількість шкіл була відокремлена від парафій [25]. Це не сприяло належному і своєчасному викладенню лекцій з релігії і бездоріжжя. Аби вийти із такого становища, навчання релігій доручалося дияконам, дякам або учителям з відповідною освітою. Загалом загальна кількість викладачів православ'я становила 597 осіб (540 – священницького сану та 57 – світських). З них 300 осіб закінчили Духовну семінарію, 7 – Духовну Академію, 2 – богословський відділ Варшавського університету, 8 – навчалися у Духовних Академіях, але не закінчили їх, 5 – становили студенти, 130 – закінчили єпархіальні жіночі школи, церковно-учительські школи та ін., 1 – мав вищу світську освіту, 41 – середню світську освіту, 104 освіти не вказали [116].

У більшості шкіл Закон Божий викладали українською мовою, або, як зазначалося у звітах, «народним волинським наречієм». У 35 школах релігія викладалася російською мовою, у 19 російською і українською одночасно, в 6 – чеською, в 3 – польською, в інших декількома мовами одночасно. Водночас зазначалося, що молитов дітей навчали мовою церковно-слов'янською [117, арк. 111]. Хоч навчання Закону Божого рідною мовою було ефективним, насправді, його запровадження здійснювалось дуже повільно. Особливо важко справа українізації просувалася у містах. Значну кількість священиків, в тому числі і на керівних посадах, становили особи промосковської орієнтації, що втекли від радянської влади та осіли на польських землях.

Окрім вивчення Закону Божого, учні навчалися церковному співу та слов'янській грамоті. Це допомагало їм розуміти церковну службу та давало можливість самотійно брати участь у церковних богослужіннях. Однак відсоток таких шкіл був незначним. Так, наприклад, церковному співу разом з наукою православної релігії навчання проводилося у 16 школах. Окремо церковному співу навчалися у 83 школах. Слов'янська мова разом з основами православ'я викладалася у 20 школах, а окремо у 56. Загалом школи, в яких викладалися церковний спів та слов'янська мова, становили 17 % їх загальної кількості. У більшості шкіл вони були заборонені адміністрацією [117].

Загальна кількість лекцій з релігії була теж неоднаковою. Переважно у школах програма релігійного курсу складалася з двох лекцій на тиждень, що вважалося недостатнім для повного викладення курсу. Викладачі вказували на необхідність окремого запровадження вивчення слов'янської мови. Ще однією проблемою була недостатня забезпеченість учнів навчальною літературою. У 191 школі підручники з релігії були відсутніми зовсім. Більшість учителів Закону Божого користувалася підручниками Білоусенка та Учбового Комітету при Священному Синоді. Значною популярністю користувалася книга ректора Волинської духовної семінарії П. Табінського. У навчанні використовувався також молитовник професора І. Огієнка.

Зверталася увага вчителів Закону Божого на необхідність перекладу підручників українською мовою. Водночас вказувалася на необхідність їх видання слов'янською мовою [116, арк.122].

Як зазначає О. Галамай, православна освіта у навчальних закладах українських земель під владою II Речі Посполитої була пов'язана із загальним станом православ'я. Польська влада, організовуючи на своїй території Православну церкву, впливала й на релігійне навчання, що позначився на рівні викладання Закону Божого. Така ситуація склалася через певні проблеми, пов'язані з особливостями викладацького складу, віддаленістю шкіл від парафій, відсутністю підручників [25].

Саме тому Священний Синод Православної Церкви в Польщі спільно з Міністерством Віросповідань і Народної Освіти, із залученням кращих православних богословів Польщі розробив у середині 20-х років нову навчальну програму православного Закону Божого для загальноосвітніх семикласних шкіл (дод. Д) та визначив основні організаційні і методичні підходи до її реалізації в практиці освітньої діяльності. Ця програма була затверджена Священим Синодом Православної Церкви в Польщі в 1926 році.

Друкований орган Братства православних богословів «Вісник» у перших номерах за 1934 рік опублікував програму та методичні рекомендації до неї. Митрополит Діонісій проаналізував шкільну реформу 11 березня 1932 року і її принципи, згідно якої були внесені зміни у викладання Православного Закону Божого, який вважався пріоритетним. Так, у статті митрополит пропонував приблизний розподіл матеріалу на всі 4 класи гімназії, тематичний розподіл для першого класу у першому номері, для 2–4 класів – у другому номері часопису [18].

Важливим у межах дослідження є діяльність членів Братства щодо реалізації програми, яка передбачала характеристику основних змістових, організаційних та методичних положень. На цій основі визначимо такі освітньо-виховні напрями діяльності Братства православних богословів, які реалізовувалися через законоучіння учнівської молоді.

Аналіз програми дає підстави стверджувати, що основними завданнями навчання Закону Божого були:

- формування у дітей основ християнської моралі;
- сприяння прояву релігійних почуттів шляхом ознайомлення учнів із церковними обрядами та поясненням сутності і значення останніх;
- вплив на розвиток волі і свідомості дитини у напрямі здійснення завдань християнського життя;
- пробудження усвідомлення своєї приналежності до Православної Церкви-Матері.

Метою законоучіння було християнське моральне виховання особистості, котре здійснювалося у процесі навчання, курс якого розподілявся за всіма класами семирічної загальноосвітньої школи. Якщо йшлося про навчання в шести-, п'яти-, чотири-, три-, дво- і однокласних школах, то часовий розподіл змісту програми здійснювався відповідно до типу цих шкіл [18, с.19]. У першому відділенні (класі) дітей знайомили з початковими поняттями про Бога, ангелів, про створення світу і людини, про первородний гріх і його спокуту. Передбачалося, що педагог-законоучитель мав активізувати у процесі навчання ті знання дітей, які вони отримали у дошкільному віці.

Братчики-законовчителі у першому класі, відповідно до вимог програми, здійснювали навчальну діяльність виключно усно. Відповідно від дітей вимагалось знання тільки того, що вони вивчили і запам'ятали на уроці в класі, оскільки аксіоматичним визнавалось те, що діти в такому віці ще не вміють читати не тільки церковно-слов'янською мовою, але й рідною.

Учні мали ознайомитися на уроках із Господніми та Богородичними святами, початковими молитвами та найбільш простими і поширеними обрядами. Педагог знайомив дітей із загальними поняттями про Божих Угодників, про святі ікони, храми, хресне знамення, поклони, благословення. Від законоучителя вимагалось максимально просте пояснення початкових молитв. Так, законовчитель пояснював, що представляють святі ікони, чому і

як вони пошановуються, що означають молитви перед образами. Вивчення і пояснення початкових і найбільш простих молитв полягало в ознайомленні із загальним поняттям про молитву, в характеристиці обставин, які спричиняють молитву, у тлумаченні її змісту тощо. Окрім того, пояснювалося, які зовнішні дії чиняться під час молитви. Як результат – учні вивчали низку найбільш вживаних молитв і могли пояснити все те, що з ними пов'язувалося.

У бесідах про Бога, про створення світу і людини, педагог коротко характеризував життя людей після першородного гріха до пришествя на Землю Спасителя. Господні і Богородичні свята тлумачилися у хронологічному порядку з коротким описом тогочасних умов життя та основних історичних подій.

Враховуючи накопичений світською педагогікою досвід використання наочностей, від законоучителя вимагалось широке залучення ілюстративного матеріалу із Священної історії. Церковний спів також входив до програми Закону Божого у першому класі. Навчання співу охоплювало вивчення дітьми 3–4 колядок до різдвяних свят.

У другому класі братчики-законоучителі знайомили дітей із Священною історією Старого Заповіту, короткими відомостями з Катехізису. На початку вивчення Священної історії Старого Заповіту, законовчитель підкреслював зв'язок біблійних і старозавітних подій з християнством. Початок історії людства використовувався для засвоєння дітьми поняття про головні сімейні і суспільні обов'язки: шанування батьків, значення їх благословління, братську і родинну любов тощо. Паралельно пояснювалося також історичне виникнення багатьох християнських інституцій і традицій, що досі збережені у сімейному, церковному і суспільному побуті. Педагоги мали обов'язково підкреслити неминучість покарання за скоєний злочин, вказати шляхи Божого Промислу в долях обраних Богом і Богообраного народу; звертати увагу на пророчества про долю держав і народів.

Завданням такої діяльності було формування в дитячій свідомості очевидності шляхів Божого промислу в подіях Священної історії, «формування і виховання в серцях дітей живої і твердої віри в те, що всім у світі править премудра воля Всевишнього» [18, с. 21]. У програмі рекомендувалося звертати увагу дітей на пророкування про пришествя Месії: на основні прообрази і пророцтва, як, наприклад, жертвоприношення Ісаака, сон Іакова, доля Йосипа, Неопалима Купина, спасіння пророка Іони, пророкування Мойсея, Давида, Ісаї і Даниїла. Також у програму навчання другого класу входило коротке пояснення Літургії та церковний спів, що передбачало вивчення тропарів на свята Різдва Христового та Богоявлення, різдвяних колядок із Богогласника тощо.

У третьому класі братчики-законоучителі викладали Священну Історію Нового Заповіту та короткі катехізичні відомості про Символ Віри і дев'ять Заповідей Блаженства. Також продовжувалося вивчення і пояснення молитов. Новозавітна Священна історія визнавалася основною частиною навчальної програми. У процесі ознайомлення учнів з ученням Ісуса Христа, законоучитель мав донести до дітей думку про те, що слова Христа «спрямовані не лише до тих, хто був сучасником його земного життя, але й до нас і є для нас споконвічною заповіддю» [18, с.21-22]. Життя Господа повинно було стати зразком християнської поведінки. Учитель мав особливу увагу звертати на страждання Господа, його самозречення, смирення, милосердя, турботливість тощо, підкреслюючи, що приниження і страждання, які Господь переніс добровільно, «підсилили сяйво його слави».

У процесі вивчення Священної історії програма вимагала засвоєння навчального матеріалу щодо походження християнської церкви та її ієрархії. Особлива увага зверталася на історію спасіння, насамперед, на воскресіння Христове. Процес навчання Нового Заповіту мав супроводжуватися читанням відповідних текстів з Євангелій та демонстрацією ікон.

Щодо катехізації, то вона у третьому класі передбачала вивчення Символа віри (вступ і 12 складових), дев'яти заповідей Блаженства, з

вказівкою на їх походження і значення. Братчики-законоучителі послуговувалися програмою для роботи щодо вивчення співу Божественної Літургії Св. Іоана Златоуста та Василя Великого, набожних пісень з Богогласника на Богоявлення та інших Господніх свят.

На четвертому році навчання Закону Божого передбачало засвоєння вчення про богослужіння, історія свят, вивчення тропарів і кондаків, частина церковної історії та пояснення молитв. Перед початком вивчення православного богослужіння педагог мав пояснити зміст молитви у той чи інший час церковної служби [18, с. 22].

Передові законовчителі розуміли, що потрібно намагатися сформулювати у дитини розуміння того, що відбувається в церкві і, таким чином, осмислено сприймати богослужіння. Церковні житія, які входили до програми четвертого класу, святих, великомучеників і подвижників мали ілюструвати етапи, що пройшла православна церква на початковому етапі свого розвитку після Ісуса Христа. Передбачалося також, що законоучитель мав пояснити дітям, що таке церковне богослужіння і чим воно відрізняється від домашньої молитви; що таке храм і яке його внутрішнє облаштування та зовнішній вигляд. Братчики-законоучителі, які працювали в четвертих класах семикласних шкіл, пояснюючи богослужіння розкривали сутність понять «престол», «жертвник», «священні зображення», «іконостас», «священні сосуди». Також тлумачили діяльність осіб, котрі здійснюють богослужіння; характеризувалися і пояснювалися елементи богослужебного одягу священників тощо. Програма рекомендувала на четвертому році навчання, у контексті знайомства із церковними службами, особливу увагу приділити всеношній та складовим частинам, літургії і її складовим. Серед церковних свят рекомендувалося ознайомити дітей з історією та значенням Св. Пасхи та, за можливості, з іншими святами. Передбачалося програмою також вивчення церковних таїнств. Законоучитель мав детально пояснити такі таїнства, як хрещення, миропомазання, причастя, покаяння тощо [18, с. 23].

Братчики-законовчителі підкреслювали значення тропарів і кондаків та навчали їх виконанню на основні православні свята. У курсі історії Церкви вивчалися життя і діяння великомучеників, імператора Костянтина та його дружини Олени, діяльність Кирила і Мефодія, хрещення Русі Володимиром і діяння Ольги тощо, а також молитви Святому Хресту, Херувимська пісня Великої Суботи, пісня для всенощної та головні пасхальні пісні.

Програма п'ятого класу охоплювала вивчення першої частини катехизису. Методичні настанови вимагали викладати учіння про віру, надію і любов доступно і з детальними поясненнями. Зазначене передбачало узагальнення і групування інформації із Священної історії, отриманої у попередніх класах та систематизація отриманих знань [18, с. 24]. Діти мали навчитися розмірковувати про події Священної історії, але вивчення догматичних істин ґрунтувалося на вимогах точного і дослівного відтворення визначень і понять.

У процесі морального виховання законовчителі-братчики використовували приклади, відомі дітям із Священної історії. Програма вимагала максимального узгодження відомостей із Священної історії з катехізичними знаннями. Увага педагогів акцентувалася на образному і живому викладенні «сухих» катехізичних положень і богословських тонкощів.

У п'ятому класі діти отримували основні поняття про Біблію, знайомилися з деякими книгами Старого Заповіту (книга Буття, книга Левіт, Ісуса Навина, Судів, Царств, Йова, псалтир царя Давида, притчі царя Соломона), а також з книгами Нового Заповіту (Євангелія, Діяння Св. Апостолів, Послання Св. Апостолів). Учні мали орієнтуватися у розподілі книг на законодавчі, історичні, навчальні і пророцькі. Перша частина катехизису про віру мала охоплювати пояснення Символа Віри, Святих Таїнств, Хрещення Миропомазання, Причащення, Покаяння, Священства, Шлюбу тощо. На цьому році навчання рекомендувалося брати до уваги

значення і пояснення внутрішньої та зовнішньої сторони Таїнств. Щодо церковного співу, то продовжувалося вивчення Богогласника.

У шостому класі учні вивчали другу частину Катехізису про надію та третю – про любов [18, с. 25]. Законоучитель пояснював поняття «християнська надія», її предмет і засади, засоби набуття (молитва і вчення Ісуса про блаженства, майбутнє життя як предмет надії). Потім передбачалося детальне вивчення видів молитов за змістом, про молитву як засіб укріплення рятівної надії, про внутрішню молитву (духовну, розумну і сердечну), про зовнішню молитву чи усну. Детально вивчалася Молитва Господня та учіння про Блаженства (в дев'яти заповідях).

Третя частина про любов пояснювалася як союз між християнською вірою і любов'ю, що сприяло формуванню в учнів правильного уявлення про внутрішній Божий закон – совість, і про зовнішній – заповіді, а також про любов до Бога і любов до ближнього. Законоучитель пояснював учневі, що любові до себе немає в заповідях: її потрібно принести в жертву любові до ближнього. Вивчення десяти заповідей Закону Божого передбачало акцентування уваги на застосуванні істин віри та правил благочестя в житті. Вивчення церковного співу у шостому класі полягало у зв'язному і повному відтворенні піснеспівів Божественної Літургії і всенощної служби тощо.

Програма сьомого класу охоплювала коротку історію православної Церкви. Так, законоучителі-братчики пояснювали дітям як поширювалася віра у світі і на території України, чим прославилися святі з їх місцевості. На сьомому році навчання дітям роз'яснювали сутність сектантства і розколу. Розповідаючи про діяння святих і преподобних рекомендувалося надавати перевагу Отцям, Учителям та Подвижникам давньої церкви, а потім – місцевим святым й угодникам. Вивчення церковної історії передбачало широке висвітлення життя святих, розповідей про подорожі у святі місця тощо. Історія церкви у такому викладенні мала отримати «максимально конкретні, близькі і зрозумілі учням поняття». Рекомендувалося особливу увагу звертати на християнське подвижництво і походження монашества.

Саме в цьому класі учні мали познайомитися з життями видатних подвижників давньої церкви і аскетів: Антонія Великого, Пахомія Великого та засновників східного монашества. Щодо пізніших періодів християнства, то програма сьомого класу охоплювала історію виникнення протестантизму, основні положення лютеранства та англіканства. Детально мала вивчатися слав'яно-руська церковна історія до сьогодення, включно з історією автокефальної православної церкви Польщі [18, с. 26-28]. Також наголошувалося на історії всіх автокефальних православних церков та історії православних патріархів.

Варто зазначити, що «Вестник» БПБ значну увагу приділяв методиці викладання Закону Божого, оскільки братчики брали участь у цьому процесі і, окрім того, методично допомагали парафіяльним священикам, залученим до навчальної законовчительської діяльності. На сторінках видання пропонувалися методичні настанови законовчителям. Так, наголошувалося, що мета курсу полягає не стільки у навчанні, скільки у вихованні, що вимагало поєднання цих взаємопов'язаних процесів.

У процесі навчання рекомендувалося вводити релігійні поняття поступово, відповідно до їх змісту і складності шляхом догматичного навчання. Передбачалася можливість залежно від рівня розвитку дитини і відведеного на викладання часу, семирічний курс Закону Божого розподілити за концентричною системою на три частини. Законоучитель мав розуміти, що його завдання полягало не стільки у переказі навчального матеріалу, скільки у вихованні та сприянні реалізації християнських моральних істин у поведінці та повсякденному житті учнів.

Навчання рекомендувалося здійснювати із використанням наочностей (картин із Священної історії, ікон, малюнків на релігійну тематику, історичних карт). Знайомство із храмом краще було здійснювати на практиці. Структурний поділ навчального матеріалу мав бути пропорційним. Але пояснення і вивчення молитв та церковних пісень варто було приурочувати

відповідним подіям і святam. Повторення рекомендувалося здійснювати в кінці кожного півріччя.

Важливим для нашого дослідження є той факт, що законом від 11 березня 1932 р. «Про організацію навчальних закладів у Польщі» була здійснена реформа початкових і середніх навчальних закладів. Параграф 10 цього закону встановлював, що «початкова школа ... охоплює семирічний курс навчання». Програма початкової школи охоплювала 3 ступені: *перший ступінь* передбачав елементарну освіту, мета *другого ступеня* – розширення змісту навчання, а на *третьому ступені* – передбачалася економічна та суспільно-політична підготовка молоді до життя. Вищезазначене суттєво вплинуло на організацію освітньо-виховної діяльності православних братств.

Окрім загальноосвітніх семикласних шкіл Закон Божий також вивчався і в гімназіях – середніх навчальних закладах (навчальна програма курсу Закону Божого для гімназій була надрукована у першому номері «Вісника Православної Митрополії в Польщі» за 1924 рік).

Гімназія складалася з чотирьох класів з однорічним курсом навчання. Серед предметів в гімназії статут визначав, насамперед, Закон Божий і підкреслював, що «вчитель, який викладав Закон Божий, був зобов'язаний особливо турбуватися про поглиблення релігійного життя своїх учнів». Так, у першому класі гімназії навчальний матеріал охоплював Священну історію Старого Заповіту та основні щоденні молитви разом із Символом Віри. У другому класі – Священну історію Нового Заповіту, читання відповідних частин Євангелія і вивчення напам'ять тропарів дванадесятих свят [18, с. 35-38].

У третьому класі викладалася наука про богослужіння. Законоучитель мав сприяти розумінню учнями тексту незмінювальної частини богослужіння та обрядів. У четвертому і п'ятому – навчали катехізису та історії церкви (до епохи Вселенських Соборів). У шостому – другої половини курсу історії церкви, а в сьомому – догматичне, апологетичне і порівняльне богослів'я. У 8 класі вивчалася моральне богослів'я та аскетика.

Братчики також пропагували через свій друкований орган нові підходи до організації православного церковного виховання. Так, детально аналізувалася книга професора В. В. Зеньковського «Проблеми виховання в світлі християнської антропології», яка була видана в Парижі у 1934 р. [18, с. 46]. Цю книгу автор присвятив колегам Релігійно-педагогічного кабінету в Парижі. В. Зеньковський наголошував, що недоліки сучасної йому педагогічної науки спричинялися емпіризмом та філософськими і науковими теоріями натуралістичного характеру. Вихід дослідник бачив у системі християнської антропології, яка повинна була покладена в основу педагогіки. Автор так визначив релігійне обґрунтування педагогіки: «Застосування ідей християнської антропології до розуміння життя душі і її внутрішньої діалектики пошуків потрібне не тільки для релігійного чи морального виховання, – воно потрібно для педагогіки в цілому. Якщо вірно, що в людині все «особистістно», тобто пов'язане з центром душі, з її внутрішнім світом, то це значить, що ідеї християнської антропології повинні бути пов'язані з усіма процесами душі, або всі повинні бути відкинуті» [18, с. 47–48].

У редакційній статті першого номеру Бюлетеня релігійно-педагогічного кабінету В. Зеньковський писав про необхідність координації зусиль всіх християнських конфесій з метою виховання молоді, оскільки після Першої світової війни на тлі політичних, соціально-економічних причин відбувалася матеріалізація свідомості молоді та захоплення молодих людей антирелігійними течіями [18, с. 66]. Автор закликав представників усіх церков об'єднатися з метою релігійного виховання молоді і створення загальноправославного педагогічного інституту.

Принципи православної педагогіки за В. Зеньковським можна окреслити у наступних керівних ідеях, що знайшли своє відображення в освітньо-виховній діяльності православних браств. На думку їх представників проблема виховання може бути вирішена лише на основі християнської антропології. Тому неможливо всю систему виховання

визначити лише тим, щоб надати допомогу дітям на їх життєвому шляху у добрі і творчості: варто готувати дітей і до земного життя, і до вічного.

У світлі християнської антропології природа людини визначається інакше, ніж в натуралістичному її розумінні. Духовне начало в людині є джерелом її індивідуальності і неповторності. Але зрозуміти це можливо виключно з позицій християнської антропології про образ Божий в людині, який не є її природою, але входить у природу людини і дає їй ті засади, яких немає у тваринному світі.

Християнське вчення про першорідний гріх ґрунтується на доктрині містичної односутності людини зі всім людством, тому духовне життя потребує спасіння, яке полягає у відновленні єдності у духовному житті, тобто у благодатному перетворенні «єства».

Початки гріха, що увійшли в людину, в її буття крізь містичну односутність всіх людей, є і в тваринному світі, а природна соборність людства не в змозі скинути з себе силу гріха, силу розподілу і ворожнечі. Це може зробити лише «благодатна» соборність, яка дана людству в образі Церкви. Тому виховання варто розуміти як «оцерковлення» особистості через життя в церкві і участь в її благодатних таїнствах, що продукувалося в освітньо-виховній діяльності православних братств.

У православно-християнській антропології є міцні засади для будівництва системи православної педагогіки, що визначає мету виховання у світлі православ'я – надання допомоги дітям у вивільненні їх від влади гріха через Церкву, в розкритті образу Божого, залучення дітей до вічного життя в емпіричному бутті.

Розвиток емпіричної особистості в дитині, усвідомлення в світлі вчення про духовне начало, має слугувати меті спасіння особистості через освячення та преображення емпіричної сутності.

Ідея узагальненої «особистісності» в людині дозволяє формувати завдання виховання дитини як розвиток її особистості у фізичному, психічному і соціальному аспектах. Фізичне виховання не тільки необхідне,

але воно «священне» як організація життя тіла. Психічний розвиток має тлумачитися як виховання дару свободи. Послух авторитету, що може за правильного розуміння останнього, бути провідником духовного здоров'я, при його неправильному тлумаченні лише посилює трагічну роздвоєнність у людині. Розвиток характеру як сукупності сил творчої і соціально значущої діяльності, як психофізичної сили та життєвої творчості має бути спрямованим на закріплення духовної організації людини шляхом визначення пріоритетності життя в Богові як головного змісту буття.

Сутнісний зміст «дисципліни» полягає у розвитку дару свободи, у поступовому звільненні духовних сил дитини від полону випадкових поривів. Животворною відносно цього є дисципліна, яка визначається авторитетною особою.

Проблеми статевого виховання набувають у процесі виховання емпіричної особистості серйозного значення. Формування сфери статі має важливе значення для емпіричного і духовного здоров'я особистості.

Соціальне виховання повинно бути пов'язане з ідеєю Церкви як благодатної соборності. Національне виховання пов'язується з ідеєю наднаціональної єдності перед Богом.

Моральне виховання має ґрунтуватися на засадах відданості Богу і прагнення до реальної єдності з ним. Каяття та визволення від гріха через таїнство покаяння є істинним вказівником моральної сили та зцілення хвороб духу.

У духовному становленні велике значення має естетичне виховання, яке переслідує дві цілі: нижчу, яка служить для розваг та ігор і вищу, що допомагає розвитку духовності через залучення до краси. Не варто нижчу функцію естетичного виховання підпорядковувати вищій, так само і навпаки. Обидві вони потребують одна одну, знаходячи своє місце в духовному розвитку людини через зв'язок з релігійним життям.

Інтелектуальне виховання, у процесі розвитку ініціативності розуму, творчих сил, інтуїції має здійснюватися, задовольняючи потреби в цілісному світогляді.

Основу релігійного виховання складає участь в літургійному житті церкви, розвиток внутрішнього життя, пошуки правди. Необхідний також розвиток релігійного натхнення, живої, вільної і повної зануреності душі в життя церкви. Без поєднання релігійної свідомості з догматичними істинами, що зберігає церква, без живого залучення до церковного розуму в його минулому і сучасному, правильний і плідний розвиток духовного життя неможливий [18, с. 49–52].

Аналізуючи зазначене вище, можна стверджувати про *діяльнісну тенденцію*, щодо зростання значущості виховного компонента у порівнянні з освітнім у діяльності православних братств Західної України. На основі вивчення педагогічної періодики досліджуваного періоду з'ясовано, що зміст освіти визначався предметами релігійного циклу (Закон Божий, Катехізис, Священна історія Старого Заповіту, Священна історія Нового Заповіту, історія церкви, аскетика, догматичне, апологетичне і порівняльне богослов'я, моральне богослов'я). Істотного значення набувало моральне виховання.

У цьому сенсі важливим видається твердження В. Зеньковського: «У вихованні ми ведемо дитя, «допомагаємо» йому досягнути такої сили особистості, за якої вона достатньо опановує таємницею свободи в собі; виховання є плідним лише тою мірою, якою воно спрямоване на духовне життя, прояснено вірою в силу божу ... здатно запалити дитячу душу любов'ю до добра і правди. Зміст виховання в тому, щоби досягнути шлях спасіння, пов'язати дитячу душу з церквою і наповнити її вищими дарами, що знаходяться в церкві. Пов'язати проблему виховання з темою спасіння і є усвідомленням мети виховання».

Наголошувалося також на тому, що є потреба урегулювати взаємовідносини церкви і школи. На основі аналізу американської освіти, де школа була «розцерковлена», а в сімейному побуті переважала релігія, учні

опинилися в ситуації ціннісної кризи. Для православних автор у праці «Проблеми виховання» рекомендував школу «оцерковлену», оскільки виховання без релігійних засад є несправжнім і бездуховним. «Для релігійного виховання необхідна духовно здорова сім'я, необхідна школа, просякнута релігійним духом та духовно здорова культурна атмосфера. Церковна школа може здійснити свої завдання лише в духовно здоровій культурній атмосфері» [18, с. 54].

М. Афанасьєв у статті «Про вивчення Слова Божого в світлі Православ'я» визначив такі принципи релігійної педагогіки:

- Слово Боже повинно вивчатися за текстом Св. Писання, а не шляхом його викладу;
- вивчення Слова Божого повинно бути церковним, під керівництвом духовних осіб, навчання повинно супроводжуватися молитвами та причастям учасників групи;
- тлумачення положень писання неможливе без знайомства з працями отців Церкви;
- допускається під час навчання використання досягнень богословської науки, яка більш розвинена у католиків і протестантів;
- обов'язковим є вивчення житій святих, які у власному житті втілили Слово Боже;
- використання православного літургійного матеріалу та православного учіння про церкву, що роз'яснює проблему католицького авторитету та протестантської свободи у їх синтезі, шляхом ствердження вільного авторитету [18, с. 68].

Члени Братства наголошували на необхідності релігійної освіти і виховання молоді. Одним із таких шляхів братчики визначали організацію народних будинків чи молодіжних клубів, які повинна створювати Церква в містах, містечках і селах під їх керівництвом. Так, А. Четвериков стверджував, що застосування новітніх педагогічних підходів у навчальних

зкладах, спрямованих на розвиток самодіяльності дітей і їх вільну творчість, не дає необхідного виховного ефекту.

Загальні характеристики форм та методів виховної діяльності православних братств подано нами у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

**Зміст та форми виховної діяльності православних братств
Західної України**

Напрямок виховання	Мета напрямку виховання	Форми	Методи
Релігійне виховання	Прихильність до догматів та обрядів православної церкви, любов до рідного краю.	Релігійно-моральні читання, підготовка рефератів, лекції, семінари, диспути.	Бесіди на релігійну тематику, переконання, привчання.
Моральне виховання	Формування почуттів та переконань, вироблення умінь і навичок моральної поведінки у процесі суспільних відносин.	Релігійно-моральні читання, читання рефератів, тематичні вечори, концерти, викладання «сухих катехізичних положень», диспути, благодійні заходи.	Приклади, відомі з Святої історії, бесіди, відверті розмови, етичні бесіди.
Національно-патріотичне виховання	Розвиток релігійно-моральних якостей народу, виховання почуття справжнього патріотизму.	Публічні доповіді на педагогічні теми, з'їзди, конференції, конгреси, статутні зібрання, духовні збори, публічні доповіді, диспути.	Бесіди, приклад, переконання, метод доручень.

Продовження таблиці 3.4

Естетичне виховання	Розвиток духовності через залучення до краси, розвиток почуттів прекрасного, формування умінь і навичок творити красу в навколишній дійсності, вміти відрізнити красиве від потворного.	Екскурсії в природу, бесіди, диспути, виставки, свята, вечори і ранки, присвячені життю і творчості видатних українських і зарубіжних композиторів та виконавців.	Бесіди, доповіді, розповіді, демонстрація фрагментів фільму.
Розумове виховання	Розвиток ініціативності, творчих сил, інтуїції, розвиток та задоволення потреби в цілісному світогляді.	Розповіді, пояснення, лекції, повідомлення, доповіді.	Використовуються різноманітні методи пізнавальної діяльності, для забезпечення інтелектуального розвитку вихованців (відповідати на запитання, переказ тексту, спостереження, словесний опис та ін).

Навчання Закону Божого як основного духовно-морального курсу в загальноосвітніх навчальних закладах знаходилося під пильною увагою православних братств Польщі, зокрема Братства православних богословів. Братчики брали активну участь в організації навчання на всіх його етапах, надавали методичні рекомендації на сторінках Вісника щодо навчання та релігійного виховання православної молоді.

Отже, виховна діяльність православних братств Західної України здійснювалась за наступними такими основними напрямками, як релігійне, моральне, національно-патріотичне, естетичне та розумове виховання, що слугувало загалом ідеї гармонійно розвинутої духовної особистості.

3.4. Екстраполяція діяльності православних братств у сучасний освітній простір України.

Сучасне українське суспільство лише підходить до усвідомлення важливості християнських цінностей у процесі гармонізації суспільних відносин [155, с. 182–183]. Відсутність у частини молоді навичок конструктивного спілкування, загальних принципів усвідомлення сутності найпростіших соціальних процесів і явищ призводить до конфліктів, стресових ситуацій, неадекватної соціальної поведінки і, як наслідок, до «втечі від реальності» в алкоголізм, наркоманію, віртуальне комп'ютерне середовище тощо. Соціальні умови, що продукують меркантильність і цинізм, сприяють деформації системи цінностей у досить значної частини населення України. Знецінюється одвічне: любов, сім'я, культурні цінності, а гіпертрофується матеріальне та культивуються особисті потреби і задоволення. Зниження рівня суспільної та особистої моралі, сприйняття молоддю гедоністичних установок, ранній початок статевого життя спричиняють формування особистості, яка не здатна створити міцну сім'ю, народити і відповідально виховати дітей. Це призводить до поглиблення демографічної кризи.

Серйозну проблему складає інститут сучасної сім'ї. Діти, які виростають у неблагополучних сім'ях або без достатньої уваги з боку батьків, відрізняються недостатньою соціальною зрілістю, агресивністю, можуть не сприйматися однолітками, що утруднює їхній особистісний розвиток.

На сучасному етапі не лише загальноосвітня школа, а й церква не забезпечені достатнім набором виховних інструментів, щоб подолати ці

негативні процеси, та не в змозі забезпечити молодій особі системну поінформованість про неї саму, зв'язки з навколишнім світом, недостатньо вчать аналізувати власну поведінку і коригувати її відповідно до моральних норм, діяти свідомо, відповідально й безпечно для себе й оточення. Суб'єктами громадянського суспільства, серед яких і релігійні організації, здійснюються спроби протистояти духовній деградації та сприяти розвитку традицій духовного просвітництва. Протягом останніх років здійснюються пошуки нової освітньої-виховної моделі, спрямованої на зміцнення моральних ідеалів молоді. У ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій релігійні моральні цінності відіграють дедалі вагомішу роль у сучасному вихованні дітей та молоді. Отже, виникає гостра потреба в залученні християнських цінностей до процесу виховання дітей, визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів формування духовності на їх основі, які разом з іншими складовими сприятимуть розвитку і формуванню духовної високоморальної особистості майбутнього громадянина країни.

Згідно законодавства освіта в Україні є світською, вона забезпечує свободу совісті, гарантує вільне світоглядне самовизначення особистості, у тому числі можливість ознайомлення учнів з основами релігійних знань. Європейський досвід багатьох країн, зокрема Німеччини, Швеції, Греції, Росії, Румунії, Литви, Фінляндії засвідчує, що вивчення предметів, які містять елементи релігійного, та, зокрема, християнського світогляду, може започатковуватися винятково на базі партнерських відносин між різними конфесіями, Державою і церквою, через діалог з батьками та учнями [114]. Саме тому важливу роль у цих процесах відіграють сучасні православні братства, які «здатні консолідувати духовно-освітній потенціал представників світської та духовної інтелігенції з метою здійснення виховного процесу молоді на основі християнських цінностей Добра, Віри, Милосердя» [155, с. 183]. Основною метою їх діяльності є, окрім іншого, утвердження духовного просвітництва, катехізація, виховна та місіонерська

діяльність серед молоді; пропагування в молодіжному середовищі християнської моралі, православного світогляду, здорового способу життя, створення атмосфери братської любові; впровадження в повсякденне життя практики християнського милосердя і благодійності; активне залучення молоді до громадського життя; популяризація духовних традицій українського народу.

Вибірковий аналіз статутів сучасних українських православних братств виявляє багато спільних ознак з братствами міжвоєнного періоду 1921–1939 років в організації напрямів їх діяльності, у визначенні основних напрямів роботи. Особливо це стосується сучасних молодіжних православних братств і сестринств (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Порівняння статутних положень кількох сучасних православних братств України

Калуське молодіжне православне братство	Львівське молодіжне православне братство Пресвятої Богородиці
<p>Основною <i>метою</i> братства є:</p> <p>об'єднання православної молоді для служіння Богу;</p> <p>сприяння її духовному розвитку та відродження православної віри;</p> <p>утвердження духовного просвітництва, катехізації, виховної та місіонерської діяльності серед молоді;</p> <p>пропагування в молодіжному середовищі християнської моралі, православного світогляду, способу життя, створення атмосфери братської любові;</p> <p>впровадження в повсякденне життя практики християнського милосердя і благодійності;</p> <p>активне залучення молоді до церковного та громадського життя;</p> <p>впровадження та популяризація духовних традицій українського народу.</p>	<p>Метою діяльності Братства є культурно-просвітницька та духовна робота в суспільстві на основі християнських моральних цінностей:</p> <p>утвердження духовного просвітництва, катехізації, виховної та місіонерської діяльності серед молоді;</p> <p>пропагування в молодіжному середовищі християнського світогляду, способу життя, християнської моралі, створення атмосфери братської любові;</p> <p>практикування християнського милосердя і благодійності;</p> <p>активізація участі молоді у церковному і громадському житті;</p> <p>практикування традицій українського народу.</p>

З огляду на те, що значна частина методів і засобів освітньо-виховної діяльності першої половини ХХ ст. потребує вдосконалення в сучасних умовах, спробуємо визначити напрями і форми участі діючих сьогодні братств в організації освітньо-виховної роботи серед дітей і молоді. Так, серед сучасних форм і видів освітньо-виховної діяльності, статут, наприклад, Львівського молодіжного православного братства Пресвятої Богородиці передбачає такі:

- просвітні та самоосвітні заходи, бесіди, зустрічі, науково-практичні конференції,
- екскурсії, прощі до святих місць, літні молодіжні табори, з'їзди та інші масові заходи, які не суперечать християнській моралі та чинному законодавству України;
- видання та поширення друкованої продукції;
- науково-дослідницька, експериментальна, наукова робота та запрошення до неї відповідних фахівців;
- наукова, освітня, методична та соціальна діяльність.

Можемо зробити висновок, що серед основних напрямів освітньої діяльності є участь членів братств у викладанні предметів духовно-морального спрямування як в недільних школах, так і в загальноосвітніх навчальних закладах.

Очевидно, що мова йде про два різновиди навчання: *релігійне* і *релігієзнавче*. Щодо релігієзнавчого, то згідно із Законом України «Про загальну середню освіту» предмет духовно-морального спрямування може викладатися вчителями загальноосвітніх навчальних закладів, які пройшли відповідну педагогічну підготовку у вищих навчальних закладах. Отже, члени братств із вищою педагогічною освітою за бажанням можуть долучатися до освітньо-виховної роботи в загальноосвітніх школах. Така діяльність у своїх освітньо-виховних завданнях дещо продовжує просвітницьку роботу законовчителів міжвоєнного часу.

Концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування визначаються тим, що навчально-методичне забезпечення предметів духовно-морального спрямування має здійснюватися у співпраці з Церквами, релігійними об'єднаннями [114]. Саме тому за ініціативи релігійних організацій в Україні вже розроблено і впроваджено навчальний курс за вибором «Основи християнської етики» з метою «формування у дітей та молоді високоморальних якостей, патріотичної та громадянської свідомості, ціннісних орієнтирів, які ведуть людину шляхом пізнання Істини, Добра, Краси» [105].

Міністерство освіти і науки України приділяє значну увагу викладанню факультативних курсів з християнської етики, оскільки їх вивчення сприяє формуванню в дітей традиційних для України християнських цінностей: істини, благочестя, добра, любові, краси, гідності, обов'язку, честі та совісті. Натепер перелік навчальних курсів цієї тематики розширився, і учні мають можливість вивчати такі предмети за вибором: «Розмаїття релігій і культур світу», «Історія релігій», «Історія релігій світу і духовна культура», «Історія світових релігій», «Християнська етика в українській культурі», «Основи православної культури», «Християнська етика», «Християнська культура», «Етика: духовні засади», «Основи Православної культури Криму», «Біблійна та християнська етика», «Моральне виховання», «Основи християнської моралі та етики», «Психологія духовного розвитку», «Православна етика», «Добротолюбіє», «Криниці духовності. Біблія як текст: морально-етичний канон та естетичний феномен», «Основи релігієзнавства», «Цікава Біблія» тощо [113].

Курс «Основи християнської етики» є дисципліною християнсько-світоглядного, культурного та освітньо-виховного спрямування, який вибудовується як фундамент буттєвих цінностей сучасної людини. Він не є вченням віри, не включає релігійних обрядів, не ставить за мету залучення до певної конфесії. Викладання предмету передбачає виховання в учнів поваги

до свободи совісті, релігійних та світоглядних переконань інших людей, здатності до співжиття в полікультурному та поліконфесійному українському суспільстві.

Якщо ми порівняємо завдання курсу Закону Божого (параграф 3.3. дисертації) та завдання основ християнської етики, зробивши поправку на те, що перший – релігійний, а другий – релігієзнавчий, то знайдемо багато спільного. Так, метою сучасного курсу «Основи християнської етики» є формування в учнів християнських моральних чеснот. У процесі досягнення мети передбачається реалізація таких завдань:

- ознайомлення учнів із основами християнської моралі як фундаменту загальнолюдських цінностей;
- залучення школярів до християнських моральних цінностей: істини, благочестя, добра, любові, краси, гідності, обов'язку, совісті, честі;
- формування свідомої та відповідальної особистості учня на основі християнських духовних, моральних та культурних цінностей;
- створення належних морально-етичних умов для самопізнання, самореалізації.

Основою курсу «Основи християнської етики» є Біблія та інші християнські джерела, які не суперечать Святому Письму.

Навіть у підходах до принципів побудови сучасної навчальної програми за лінійно-концентричним принципом можна провести певні аналогії з підходами релігійних методистів 20–30-х рр.

Серед сучасних методів виховання, передбачених інструктивними документами Міністерства освіти і науки для предметів духовно-морального спрямування є низка і таких, що згадуються в проміжку 1921–1939 років, а саме: переконання; привчання і вправи; заохочення; обговорення прикладів зі Святого Письма; використання позитивних прикладів з літератури, життя сучасників; відвідування місць релігійного поклоніння, храмів, музеїв; перегляд репродукцій картин на біблійну тематику; прослуховування духовної музики; постановка театралізованих вистав; підготовка до

релігійних свят; використання рольових ігор; організація свят і виставок; підготовка творчих доробків тощо.

Формування високої моральності є основним завданням з тих, що спрямовані на формування духовно-культурної єдності сучасної української політичної нації. Очевидно, що в цій роботі необхідно партнерство і співпраця православних і світських інституцій. Сфера співпраці – виховання підростаючого покоління, особливо в нинішні часи зміни моральних орієнтирів, духовних збочень, росту аморальних проявів та злочинності в молодіжному середовищі.

Погоджуємося з думкою науковців про можливі напрями співпраці релігійних православних інституцій із: школами; національно-культурними товариствами; благодійними світськими організаціями; молодіжними організаціями, тощо [138].

Співпраця може відбуватись у вигляді спільних благодійних та природоохоронних акцій, роботи культурологічного та обрядотворчого характеру, тощо.

Важливою є підготовка православними інституціями віруючої та невіруючої молоді до співробітництва в галузі суспільної діяльності, участь релігійних організацій в урізноманітненні форм спілкування молодіжних формувань: організація конференцій, симпозіумів з молодіжних проблем тощо.

Цікавою і результативною для сьогодення є така форма діяльності братств як науково-практична конференція на освітню чи виховну тематику. Як показує сучасний досвід проведення таких конференцій в Овруцько-Коростенській єпархії УПЦ МП, присутність на них разом із представниками духовенства, науковців, членів православних молодіжних братств і представників нерелігійних молодіжних організацій створюють середовище для плідних дискусій навколо гострих духовно-моральних і соціальних питань і позитивно впливають на свідомість і поведінку дітей і молоді.

Наприклад, весною 2000 р. у Лугинах Житомирської області відбулася православна конференція «Православ'я і суспільство». Серед основних організаторів – Лугинське православне братство. Тематика конференції присвячена основним проблемам сьогодення: гуманізації освіти, проблемам виховання дітей, сімейним цінностям (дод.Ж).

Проблематика, винесена на обговорення, яскраво відображена в нижче наведених цитатах виступів учасників конференції – членів православного братства.

«Всебічність воцерковлення освіти означає те, що християнська культура цілісна, і вона має відношення до всіх сторін людського життя. Тож нероздільність освіти і виховання – це означає впровадження основ християнської культури в освіту на основі православних традицій виховання. Адже добре виховання – найбільший скарб, який батьки можуть дати дітям».

«Ми часто чуємо слова «любов», «любов до батьків», «любов до рідних», «любов до ближніх». А чи знаємо ми, яка повинна бути ця любов? Як вона повинна поєднувати в собі всі ті добрі якості, почуття, які є на світі? А таємниця в тому, що саме з ніжною суворістю православного благочестя батьки повинні виховувати своїх дітей».

«Нинішні діти – четверте покоління яке виросло без Богоспівкування, з печаттю бездуховності. Слід пам'ятати, що Святе Письмо говорить про вплив батьківських гріхів на дітей аж до сьомого покоління. Ось що відбувається зараз з нами. І лише на якусь долю, ми зможемо уявити, з яким багажем недоліків та пристрастей прийде сьоме покоління, покоління розплати за гріхи батьків. Не думаймо, що у справі спасіння душі, порятунку нашого роду, ми можемо відкласти щось назавтра. Як сказав Ієромонах Серафим Роуз: «Сьогодні вже пізніше, аніж ми гадаємо»».

Отже, напрям удосконалення підходів до суспільного і сімейного виховання дітей та конференція як традиційна для братств форма діяльності, із залученням представників православної громадськості, науковців та всіх небайдужих, залишається і сьогодні актуальною й ефективною.

Плідна співпраця представників Церкви, братчиків та науковців на сторінках західноукраїнських часописів та книжкових видань з проблем методики навчання і виховання актуальна і сьогодні. Наведемо приклад такої співпраці представників православного братства Житомира та науковців Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти з проблем методики сучасної релігійної та релігієзнавчої освіти. Так, 5 грудня 2013 року, на базі Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти відбувся круглий стіл на тему: «Сучасні підходи до змісту і методики релігійної та релігієзнавчої освіти школярів» (дод.3). У круглому столі взяли участь вчителі історії загальноосвітніх шкіл Житомирської області. З доповідями виступили:

– «Програмно-методичне забезпечення курсів морально-духовного спрямування» – Смагіна Таїса Миколаївна, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри методики викладання навчальних предметів Житомирського ОІППО;

– «Державно-церковні відносини в сучасній Україні: проблеми релігійної і релігієзнавчої освіти» – Арешонков Володимир Юрійович, кандидат педагогічних наук, перший заступник голови Житомирської обласної ради;

– «Сучасні підходи до методики релігійної освіти школярів» – ієрей Роман Цукало (Спасо-Преображенський кафедральний собор м. Житомира);

– «Методика реалізації релігієзнавчої складової змісту шкільної історичної освіти» – Смагін Ігор Іванович, доктор педагогічних наук, проректор Житомирського ОІППО.

За результатами круглого столу видано методичні рекомендації для вчителів історії загальноосвітніх шкіл та викладачів недільних шкіл Житомирщини.

Актуальною залишається сьогодні і такий напрям виховної роботи православних братств як робота із сім'єю. Народжений у братських

громадських акціях 20–30-х рр. та трансформований у сьогодення цей напрям реалізується на сучасній Волині у формі Православного батьківського комітету.

Так, при Житомирській та Новоград-Волинській єпархії у 2013 р. було створено єпархіальний Батьківський Комітет з ініціативної групи православних батьків, які вже не один рік є активними учасниками батьківського руху, спрямованого на захист та популяризацію сімейних і моральних цінностей, що виходять з православної традиції. За їх участі відбулося багато суспільно важливих заходів, а саме: організація лекцій та розповсюдження відповідних матеріалів в навчальних закладах, так звані «батьківські стояння», під час яких проводився збір підписів в підтримку законопроектів на захист сім'ї та моралі в суспільстві, активна участь у проведенні трьох Всеукраїнських батьківських форумах, а також проведення Житомирського обласного батьківського форуму.

За мету Єпархіальний Батьківський Комітет визначив підняття актуалізацію проблем середньої освіти, сучасної сім'ї, стосунків між дорослими та дітьми, загрозами ювенальної юстиції, гендерної політики та багато інших питань, які сьогодні православна громадськість вважає перешкодою для розвитку суспільства. Серед організаційних форм діяльності Батьківський комітет обрав традиційні у діяльності православних братств:

- зібрання у приміщенні Воскресної школи Спасо-Преображенського кафедрального собору для батьків і всіх бажаючих;
- просвітницька діяльність у навчальних закладах серед батьків та вчителів;
- співпраця з органами державної влади і місцевого самоврядування з питань виховної роботи.

«Ми хочемо виховувати і навчати дітей згідно традицій нашого православного народу, у дусі Святої Церкви. Зробимо все можливе, щоб захистити наше майбутнє!» – гасло зазначеної організації.

Дієва форма виховної роботи, до якої залучалися братчики у міжвоєнний період – створення літніх спортивних, скаутських та інших таборів. У наш час ця форма діяльності є актуальною, оскільки держава недостатньо забезпечує організацію і фінансування літнього оздоровлення дітей та навчально-виховної роботи з ними. На прикладі історичної Волині, в останні роки щорічно, у Житомирській і Новоград-Волинській єпархії УПЦ МП, працює православний оздоровчий літній табір для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під назвою «Стежина до Бога».

Окрім фізичної програми відпочинку, а це розваги, спортивні та інтелектуальні ігри, найменші мають змогу вживу поспілкуватися, навчитися основним істинам Христової віри, навчитися підтримувати один одного. З дітьми постійно знаходяться педагоги, лікарі, а також священник. Усі вони створюють учасникам табору цікаву навчальну та дозвільну програму на кожний день, а найголовніше це вислуховують кожного, духовно наставляють та беруть участь в розвивальних іграх.

Не втратили актуальності і такі традиційні для православних братств форми роботи, як творчі фестивалі і концерти. Так, у липні 2013 р. у м. Коростені Житомирської області Ольгинське православне братство на честь 1025 річчя Хрещення Русі організувало і провело фестиваль авторської православної пісні пам'яті Святої Рівноапостольної княгині Ольги «Ранішня зоря». У відкритті фестивалю взяли участь керівники міста та області, місцеві жителі, колективи та окремі виконавці з Житомирської та інших областей України, а також Росії та Білорусі. Ідея фестивалю полягала в тому, щоб за допомогою пісенного мистецтва пропагувати одвічні православні та загальнолюдські цінності. На фестивалі була представлена широка палітра різних жанрів і стилів виконавців і колективів. Також у межах фестивалю вперше відбувся дитячий конкурс авторської православної пісні «Зіронець». Переможці цього конкурсу взяли участь у головному концерті фестивалю.

12 січня 2014 р. в Міському будинку культури м. Коростеня пройшов Фестиваль православної колядки. У програмі фестивалю: вертеп, колядки у виконанні хорів православних церков та дітей недільної школи.

Актуальною також залишається і видавнича діяльність, яку здійснюють православні братства із залученням ресурсів парафій, єпархій, громадських та благодійних організацій. Православна література (книги, буклети, журнали, газети) релігійного та морально-духовного спрямування користується стабільним попитом у суспільстві.

Сучасні православні братства залучаються також і до створення бібліотек, у тому числі електронних та електронних мережевих ресурсів на православну тематику. Можна назвати такі з них, як: «Православна бібліотека» (www.pravoslav.kiev.ua) – акцент у бібліотеці зроблений на українській релігійній літературі та українських авторах, тому всі матеріали подаються тут українською; електронна бібліотека «Ізборнік» – література та джерела з релігієзнавства, історії та інших тем; електронна бібліотека о. Якова Кротова – універсальна християнська бібліотека; «Православний світогляд» — портал освітнього інтернет-центру та ін.

Активними у наш час є і мережеві ресурси братств:

<http://hram.lviv.ua/br.html> – православний молодіжний веб-портал;

<http://logos.at.ua/> – православний веб-портал «Логос»;

<http://www.pravoslavie.ua/> – Український православний веб-портал та ін.

Отже, запозичення у діяльність сучасних братств організаційних засад, напрямків і форм діяльності західноукраїнських братств міжвоєнного періоду є природним, доцільним та результативним.

Висновки до третього розділу

Аналіз організаційних засад освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) дає можливість стверджувати, що освітня, просвітницька та виховна діяльність (етико-морального, релігійного спрямування) як напрямок роботи проходила наскрізно через усі статuti братств. Українізовані братства, крім того,

здійснювали діяльність національного та громадянського спрямування. Участь у прийнятті колективних рішень, звітування перед громадою та причетність до Братства і відповідальність перед братчиками сприяли формуванню відповідальної, суспільно активної та високодуховної особистості. Створення православних братств при навчальних закладах під керівництвом законоучителів сприяла поєднанню навчальної роботи з православним вихованням в активній громадській діяльності. Створення бібліотек та музеїв, охорона пам'яток старовини позитивно впливала на формування історичної та національної свідомості братчиків. Залучення до хорового православного співу в комплексі з популяризацією християнських та історико-краєзнавчих знань сприяли різнобічному формуванню високодуховної особистості братчика.

Отже, простежується *діяльнісна тенденція* щодо зростання ваги виховного компонента перед освітнім у діяльності православних братств Західної України. На основі аналізу педагогічної періодики досліджуваного періоду з'ясовано, що зміст освіти збагачували предмети релігійного циклу (Закон Божий, Катехізис, Священна історія Старого Заповіту, Священна історія Нового Заповіту, історія церкви, аскетика, догматичне, апологетичне і порівняльне богослов'я, моральне богослов'я). Істотного значення у змісті освіти набувало моральне виховання.

Основними *напрямами* освітньо-виховної діяльності одного з найбільш дієвих у сфері освітньо-виховної діяльності на Західній Україні у межах 1921–1939 рр. братств – Братства православних богословів були:

- удосконалення власної богословської освіти;
- просвітництво з православної тематики;
- методична діяльність через РПК;
- виховання дітей і молоді на православних духовних цінностях;
- протидія шкідливим звичкам серед молоді, пропаганда здорового способу життя;
- організація масових і соціально значущих заходів;

– поширення літератури релігійного, морально-етичного, духовно-просвітницького характеру шляхом організації видавничої справи, бібліотек, укладання бібліографії тощо.

Основними *формами* освітньо-виховної діяльності БПБ були з'їзди, конференції, зібрання, публічні доповіді і лекції на богословські, пастирсько-педагогічні та місіонерські теми, курси для бажаючих отримати або поповнити богословські знання, говіння, прощі, суспільно корисні справи (зокрема вшанування пам'яті видатних особистостей), упорядкування поховань, народні недільні читання, співбесіди, проповіді, релігійного, морально-етичного, духовно-просвітницького характеру.

Навчання Закону Божого у 1921–1939 роках як основного духовно-морального курсу в загальноосвітніх навчальних закладах знаходилося під пильною увагою православних братств Польщі, зокрема Братства православних богословів. Братчики брали активну участь в удосконаленні навчального змісту та розробці сучасних на той час методик навчання, у виданні методичних рекомендацій законовчителям, в організації навчання на всіх його етапах, публікували методичні настанови на сторінках Вісника БПБ щодо навчання та релігійного виховання православної молоді.

Серед сучасних статутних *освітньо-виховних напрямків діяльності* православних братств традиційними щодо 20–30-х рр. XX ст. визначено такі: духовне просвітництво, катехизація, виховна та місіонерська діяльність серед молоді; пропагування в молодіжному середовищі християнського світогляду, способу життя, християнської моралі, створення атмосфери братської любові; практикування християнського милосердя і благодійності; активізація участі молоді у церковному і громадському житті; практикування традицій українського народу.

Серед сучасних *форм освітньо-виховної діяльності* традиційними щодо 20–30-х рр. XX ст. є:

– просвітні та самоосвітні заходи, бесіди, зустрічі, науково-практичні конференції,

- екскурсії, прощі до святих місць, літні молодіжні табори, з'їзди та інші масові заходи, які не суперечать християнській моралі та чинному законодавству України;
- видання та поширення друкованої продукції;
- науково-дослідницька, експериментальна, наукова робота та запрошення до неї відповідних фахівців;
- наукова, освітня, методична та соціальна діяльність.

Участь представників братств у викладанні релігійних та релігієзнавчих курсів актуалізує реалізацію традиційних для братств *навчально-виховних завдань*: ознайомлення учнів із основами християнської моралі як підґрунтя загальнолюдських цінностей; ознайомлення учнів із християнськими моральними цінностями: істини, благочестя, добра, любові, краси, гідності, обов'язку, совісті, честі; формування свідомої та відповідальної особистості учня на основі християнських духовних, моральних та культурних цінностей; створення належних морально-етичних умов для самопізнання, самореалізації.

Серед традиційних братських *методів виховання* доцільним вбачається запозичення і використання таких: переконання; привчання і вправи; заохочення; обговорення прикладів зі Святого Письма; використання позитивних прикладів з літератури, життя сучасників; відвідування місць релігійного поклоніння, храмів, музеїв; перегляд репродукцій картин на біблійну тематику; прослуховування духовної музики; постановка театралізованих вистав; підготовка до релігійних свят; використання рольових ігор; організація свят і виставок; підготовка творчих доробків тощо.

Серед *традиційних партнерів для освітньо-виховної співпраці* релігійних православних братств у межах інституцій держави і громадянського суспільства назвемо:

- заклади освіти;
- національно-культурні товариства;
- благодійні світські організації;

- молодіжні організації;
- заклади системи державної сімейної і молодіжної політики (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей, реабілітаційні центри, притулки тощо).

Суспільно актуальними та інноваційними формами освітньо-виховної діяльності братств, є такі:

- *Православний Батьківський комітет* – організаційна форма, що трансформувалася із діяльності колишніх сестринств;
- *спільні з освітянами і науковцями науково-методичні семінари і круглі столи* з проблем релігійного і релігієзнавчого навчання та морального виховання.

Залишаються актуальними такі *форми освітньо-виховної діяльності*, як недільні школи, наукові конференції, методичні семінари, творчі фестивалі і конкурси, літні табори і прощі, організація бібліотек та електронних ресурсів, заходи на підтримку здорового способу життя.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів наукового дослідження дає підстави зробити такі **ВИСНОВКИ**.

1. На основі врахування міждисциплінарного характеру проблематики освітньо-виховної діяльності православних братств, а також різних методологічних підходів (представлених на рівні методології історії педагогіки, релігієзнавства, історії) визначено документальні та масові джерела, а також наукову літературу з проблеми дослідження. Обґрунтовано роль і значення релігії в освітньому просторі Західної України, окреслено конкретно-історичні умови, що визначали освітню політику у досліджуваний період.

Зазначено, що територія Західної України історично знаходилася під впливом кількох християнських конфесій: греко-католицької у Галичині, православної на Волині, Північній Буковині та Закарпатті (Польська, Румунська, Сербська православні церкви). Доведено, що на території Румунії здійснювалася тотальна румунізація православ'я, тому яскравих прикладів діяльності нерумунських православних братств у дослідженні не представлено.

З'ясовано, що на території II Речі Посполитої державна політика щодо православних братств виявилася в процесах ревіндикації (судова акція польського католицького єпископату з метою повернення і привласнення церков, інших сакральних об'єктів, земельних угідь, маєтків, якими володіла Православна церква на Волині, Поліссі, Підляшші після поділів Польщі наприкінці XVIII ст.), пацифікації (урядова політика, спрямована на утихомирення насильницьким методом національних меншин, акція проведена урядом Польщі у другій половині 1930 року), неоунії (нове об'єднання церков, запроваджене польським римо-католицьким єпископатом на українських і білоруських землях, що входили у 20-30pp. XX ст. до складу Польщі, яка мала за мету просування католицизму на Схід.) тощо. Доведено, що церква стала центральним об'єктом асиміляції (державна політика,

скерована на руйнацію етносоціальних систем, зокрема шляхом колонізації, політичного диктату, економічної експансії, культурно-мовного та релігійного домінування, обмеження прав національних меншин Західної України, підвалиною їхньої ідентичності, що однаковою мірою стосувалося як греко-католиків Галичини, так і православного населення Волині, Полісся, Закарпаття і Буковини). Охарактеризовано особливості державної політики Польщі щодо православ'я, яка формалізувалася трьома основними концепціями: єпископату Православної церкви, національної церкви, продержавної Православної церкви.

У результаті наукового пошуку представлено результати категоріально-понятійного аналізу проблеми дослідження, визначено сутність категорій «братство», «західноукраїнське православне братство» «освітня діяльність», «виховна діяльність», «освітньо-виховна діяльність православних братств Західної України».

Встановлено, що переважання релігійного навчання в діяльності православних братств Західної України передбачало використання проповідей, бесід, лекцій, читань, роз'яснень, навчань Закону Божого та основ православного віросповідання, а також організації читалень, бібліотек, музеїв, виставок, звітів і концертів, створення хорів, видавництв, книгарень з розглядом таких аспектів освіти, як моральні, обрядові, ритуальні, соціальні.

Релігійне виховання, що запроваджувалося православними братствами Західної України шляхом релігійної освіти та активної діяльності в межах православних громад, окреслено як процес формування релігійних переконань особи, які втілюються в її праведному житті і моральній поведінці.

Аналіз джерельної й історіографічної бази дослідження проблеми освітньо-виховної діяльності православних братств як історико-педагогічного явища засвідчив, що спеціальних комплексних досліджень із запропонованої теми допоки не було, однак опрацьовані документи та матеріали дають змогу вирішити дослідницькі завдання, реалізувати

поставлену мету.

2. Охарактеризовано стан організації навчання і виховання на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) як своєрідного тла, на якому формувався і реалізовувався феномен освітньо-виховної діяльності православних братств. З'ясовано, що освіта на західноукраїнських землях знаходилася під потужним державним тиском урядів Польщі і Румунії.

Доведено, що стан освіти і виховання у міжвоєнний період постає умовою для реалізації освітньо-виховної діяльності православних братств, а світські тенденції в розвитку теорії і практики навчання та виховання не суперечили традиційними релігійно-духовними засадами, які закладали підґрунтя християнської моралі, зберігали традиційні культурні й етнічні традиції української громади в іноетнічному та іншодержавному середовищі. Поширення релігійно-духовних православних засад було можливе лише шляхом залучення до освітньої і виховної справи широких верств української громадськості у формах діяльності громадських та релігійних організацій та інституцій.

3. Доведено, що історичним та соціальним підґрунтям освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у 1921–1939 були: давні історичні традиції соборних православних братств; формування та активізація діяльності української православної інтелігенції; державна політика країн, до складу яких входили українські землі тощо.

До основних чинників, які вплинули на спрямованість освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України у досліджуваний період, віднесено переважно соціально-політичні, що спонукали до збереження етнокультурних особливостей православного населення, та етноконфесійні, що визначали необхідність збереження української православної

церкви в умовах іншоконфесійного оточення.

Українізація Православної церкви як історичний феномен та чинник її освітньо-виховної діяльності виявлялася: у відновленні соборного устрою церкви; у відродженні українських обрядів і звичаїв у культово-обрядовій сфері, що, водночас, сприяло «очищенню» церкви від інонаціональних та іновірних запозичень і насаджень; в інкультурації православ'я, що передбачало втілення ідеалів української духовності, національної культури, зокрема, української богослужбової мови, мистецтва, архітектури, скульптури.

Означені реформи забезпечили спрямованість освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України в досліджуваний період на формування та розвиток у дітей християнських чеснот на засадах православної духовної культури.

4. На основі аналізу особливостей організації, змісту і форм освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України виявлено, що освітня, просвітницька та виховна діяльність етико-морального, релігійного спрямування як напрям роботи наскрізно простежується в усіх статутах братств. Створення бібліотек та музеїв, охорона пам'яток старовини позитивно впливали на формування історичної та національної свідомості братчиків. Залучення до хорового православного співу в поєднанні з популяризацією християнських та історико-краєзнавчих знань сприяли різнобічному формуванню високодуховної особистості братчика.

З'ясовано, що на Західній Україні православні братства виникали не лише при храмах і парафіях, а також і при середніх та вищих навчальних закладах.

Визначено популярні форми освітньо-виховної діяльності братств (з'їзди, конференції, зібрання, публічні доповіді і лекції на богословські, пастирсько-педагогічні та місіонерські теми, викладання Закону Божого та навчання дітей у недільних школах, курси, говіння, прощі, суспільно корисні

справи, зокрема вшанування пам'яті видатних особистостей), упорядкування поховань, народні недільні читання, співбесіди, проповіді, релігійного, морально-етичного, духовно-просвітницького характеру. Окреслено роль українізованих братств, що здійснювали діяльність національного та громадянського спрямування. Доведено, що створення православних братств при навчальних закладах під керівництвом законовчителів сприяло поєднанню навчальної роботи з православним вихованням в активній громадській діяльності.

5. На основі узагальнення досвіду освітньо-виховної діяльності православних братств Західної України міжвоєнного періоду та його екстраполяції у сьогодення доведено доцільність запровадження співпраці навчальних закладів та православних громад, зокрема, школи і православних батьківських комітетів. Доведено важливість проведення спільних науково-методичних семінарів і круглих столів з проблем морального виховання, що сприяє розвитку аксіологічної сфери особистості на засадах християнства. Актуальними для використання у сфері освіти визначено традиційні для православної педагогіки методи (переконання, вправлення, привчання, заохочення, використання позитивних прикладів з релігійної літератури) та форми (відвідання православних храмів, музеїв історії релігії, перегляд фільмів та слухання духовних співів, постановка театральних вистав релігійного змісту, участь дітей у релігійних святах та обрядах тощо) освітньо-виховної діяльності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення вимагають питання, пов'язані з функціонуванням церковних недільних шкіл на території Західної України досліджуваного періоду, здійснення порівняльно-зіставного аналізу освітньо-виховної діяльності православних братств та польських, єврейських, німецьких, чеських релігійних товариств на території Західної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Алексієвець Л. М.* Новітня історія Польщі (1918–1939) / Л. М. Алексієвець. – Київ-Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с.
2. *Бездрабко В. В.* Класифікація документів як теоретична проблема історичної науки: новітні здобутки / Валентина Василівна Бездрабко / Вісник Черкаського університету. – 2009. – Випуск 160/161 (Серія «Історичні науки»). – С. 3–10.
3. *Биков В.Ю.* Моделі організаційних систем відкритої освіти: [монографія] / Валерій Юхимович Биков. – К.: Атика, 2008. – 684 с.
4. *Бойко О. Д.* Історія України: Навч. посібн. 3-тє вид., доп. / Олександр Дмитрович Бойко / К.: Академвидав, 2007. – 688 с.
5. *Борейко О.* Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Олександр Михайлович Борейко. – Житомир, 2004. – 239 с.
6. *Борщевич В.* Культурно-просвітницька, благодійна праця Православного духовенства Волині у 20–30-х рр. XX ст. / Володимир Борщевич / Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Випуск 16. – С. 171–175.
7. *Борщевич В.* Національна самоідентифікація православного духовенства Волині у 20–30-х рр. XX ст. / Володимир Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 13. – С. 185–191.
8. *Борщевич В.* Православне духовенство Волині у XX столітті: дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.01 / Володимир Трохимович Борщевич. – Львів, 2000. – 194 с.
9. *Борщевич В.* Православне духовенство Волині у міжвоєнний період: етапи формування, тенденції розвитку / Володимир Борщевич //

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – № 17. – С. 249–256.

10. *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині: (20–40-ві рр. ХХ ст.) / Володимир Борщевич. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 2000. – 254 с.

11. *Борщевич В.Т.* Церковно-громадська діяльність волинського православного духовенства у 20-80-х рр. ХХ ст. / Володимир Борщевич // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки. – 2009. – Випуск 2. – С. 47–55.

12. *Борщевич В.Т.* Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. Т. Борщевич. – Л., 2000. – 19 с.

13. *Брицький П. П.* Українці на становищі національної меншини в Польщі, Румунії та Чехословаччині напередодні Другої світової війни / П. П. Брицький // Друга світова війна і доля народів України: тези доповідей 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Сфера, 2006. – С. 76–78.

14. *Бричок С. Б.* Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина ХІХ – 20-ті рр. ХХ століття): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Б. Бричок. – Рівне, 2005. – 19 с.

15. *Буравський О.* Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Олександр Антонович Буравський. – К., 2003. – 208 с.

16. *Бурега В. В.* Государство и Православная Церковь в Чехословакии: автореф. дис... на соискание научн. степени канд. ист. наук: 07.00.03 «Всеобщая история» / В. В. Бурега. – М., 2009. – 20 с.

17. *Велемєць О. В.* Розвиток освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях в XVI–XVII століттях: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Велемєць. – К., 1998. – 19 с.
18. *Вестник Братства православных Богословов в Польше.* – 1934. – № 1. – Январь-Июнь. – С. 1–72.
19. *Вішка О.* Українська студентська громада у Варшаві (1921–1939) / О. Вішка // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* / pod red. S. Kozaka – 2002. – Z. 13–14. – S. 171–186.
20. *Власовський І.* Митрополит Олексій Громадський / І. Власовський. // *Українське Православне Слово.* – Бавдн-Брук, 1963. – № 7. – Ч. 5. – С. 5–6.
21. *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви [Текст]. Т. 4. ч. 2. (XX ст.) / І. Власовський; Післясл. авт. – Нью Йорк; Бавнд Брук: [б. в.], 1975. – 416 с.
22. *Влодек П.* Православ'я на Волині / Петро Влодек, протоієрей. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 35 с.
23. *Галай М.* Боротьба за українськомовну початкову освіту в Східній Галичині у 1932 – 1939 роках / М. Галай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2013/11/Суспільствознавство_Galay_2013_11_26_12_12_04_989.pdf.
24. *Галай М.* Освітня політика Другої Речі Посполитої в сфері початкової освіти у 1932 – 1939 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства) / М. Галай // *Гуманітарний журнал.* – 2012. – № 2–3. – С. 135–144.
25. *Галамай О.* Проблеми викладання православ'я у школах Волинської єпархії у 20-х рр. XX ст. / Олена Галамай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archiv.rv.ua/index.php/arkhivy-u-zmi/publikatsii-v-presi>.

26. *Галущинський М.* Книжка й українське громадянство / М. Галущинський // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Річник XXI, Т. LXXVIII, Кн. VII. – С. 77–80.
27. *Герасимович І.* На тривогу! [Текст]: Основи української нації загрожені / І. Герасимович. – Львів: [б.в.], 1929. – 150 с.
28. *Гладкий С.О.* Православне духовенство і політика: уроки історії початку ХХ століття / С. О. Гладкий // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 30(41). – Історія і соціологія. – С. 38–48.
29. *Гловацький І. Ю.* Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) / І. Ю. Гловацький. – Львів: Тріада плюс, 2003. – 348 с.
30. *Гнот С. І.* Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / С. І. Гнот. – Л., 2003. – 19 с.
31. *Головащенко С. І.* Історія християнства: курс лекцій: Навч. посібник / С. І. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
32. *Гострий* нагляд над шкільною молоддю // Рідна школа. – 1938. – Ч. 17. – С. 168.
33. *Грабовська Г. М.* Правове забезпечення освітньої сфери в період Західноукраїнської Народної Республіки / Г. М. Грабовська // Часопис Київського університету права. – 2000. – № 4. – С. 65–69.
34. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України Нариси Історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Ярослав Йосипович Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
35. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

36. *Гупан Н. М.* Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень / Нестор Миколайович Гупан // Рідна школа. – 2013. – № 4–5. – С. 53–57.
37. *Гупан Н. М.* Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації / Нестор Миколайович Гупан // Рідна школа. – 2013. – № 8–9. – С. 67–71.
38. *Гурська Л. І.* Православні братства в Україні як чинник формування національної самосвідомості: дис...канд. філос. наук: 09.00.11 / Людмила Іванівна Гурська. – К., 2000. – 189 с.
39. *Гурська Л. І.* Православні братства в Україні як чинник формування національної самосвідомості: автореф. дис... кандидата філос. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство» / Л. І. Гурська. – К, 2000. – 20 с.
40. *Данилець Ю.* Архієпископ Савватій (Врабець) та православна церква на Підкарпатській Русі в 20-30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник. – Вип. 3 / Ужгородська Українська богословська академія ім. св. Кирила та Мефодія – Карпатський університет ім. А.Волошина. – Ужгород, 2006. – С. 28–39.
41. *Данилець Ю.* Діяльність архієпископа Савватія (Врабеца) на Підкарпатській Русі у 1920–1930-х рр. / Юрій Данилець // 2008 С. 135–146.
42. *Данилець Ю. В.* Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Данилець. – Ужгород, 2007. – 18 с.
43. *Данилець Ю. В.* Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.: Монографія / Юрій Васильович Данилець. – Ужгород: Карпати, 2009. – 376 с.
44. *Данілічева В.* До історії шкільництва Рівного в міжвоєнний період (20-30 ті рр. ХХ ст.) / В. Данілічева // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. (Матеріали наукової конференції 25–26 жовтня 2006р.). – Рівне: Волинські обереги, 2006.

45. *Діяльність єпископа Веніаміна (Федченко) на Підкарпатській Русі (1923–1924 рр.)* // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 21 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш, С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ .Говерла., 2008. – С. 23–27.

46. *Домбровська Є.* Богдан Заклинський і учительський видавничий процес у Галичині 20–30-х рр. XX ст. (із матеріалів родинного архівного фонду Заклинських у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України) / Єлизавета Домбровська [Електронний ресурс].

– Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zlnb/2008_1/pdf/rozdil-1/Dombrovs'ka.pdf.

47. *Дорофеев Ф. А.* Православные братства: генезис, эволюция, современное состояние / Ф.А. Дорофеев. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2006. – 251 с.

48. *Дорофеев Ф. А.* Эволюция православных братств Руси / России: Опыт конкретно-исторического исследования: автореф. дис... на соискание научн. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Ф. А. Дорофеев. – Нижний Новгород, 1998. – 18 с.

49. *Дудник Н. З.* Просвітницька діяльність та педагогічна спадщина Антона Лотоцького (1881 – 1949 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. З. Дудник. – Дрогобич, 2008. – 20 с.

50. *Енциклопедія історії України: в 5 т.* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1.: А–В. – 2003. – 688 с.

51. *Енциклопедія Українознавства: в 10 т.* / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989.– 4016 с. – Т. 3. Українські землі під Румунією. – С. 934-954.

52. *Ефименко А.* Южнорусские церковные братства / Александра Ефименко // Слово. – 1880. – № 10–11. – С. 82–98.

53. *Завгородня Т.К.* Розвиток теорії і практики навчання в Галичині (1919-1939 роки): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. К. Завгородня. – К, 2000. – 20 с.
54. *Зарядженє* Державного Секретаріату освіти і віросповідань в справі тимчасових змін научних плянів // Вісник Державного Секретаріату освіти і віросповідань. – Ч. 1. – 1919. – Березень. – С. 8.
55. *Західно-Українська народна республіка 1918–1923.* Документи і матеріали. Т. 2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі: О. Ю. Карпенко, К. П. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
56. *Зашкільняк Л.* Методологія історії: Від давнини досучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 226 с.
57. *И. К.* Проблема нашей молодёжи / И. К. // Вестн. Братства православных богословов в Польше. – 1934. – № 2. – Июль-дек. – 82 с. – С. 48-52.
58. *Иванова Л. В.* Православные братства и сестричества как социальная форма деятельности церкви: автореф. дис... на соискание научн. степени канд. ист. наук: 09.00.06 «Философия религии» / Л. В. Иванова. – М., 2000. – 19 с.
59. *Из жизни* братства // Вестник Братства православных богословов в Польше. – 1934. – № 2. – Июль – дек. – 82 с. – С. 1–10.
60. *Ігнатенко Н.* Історико-педагогічні особливості формування змісту та методики викладання історії у загальноосвітніх закладах Східної Галичини (1900–1939 рр.) / Н. Ігнатенко // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Сер. Історія. – Тернопіль, 2009. – № 3. – С. 293–299.
61. *Ігнатенко Н.* Проблема підручника з історії в середніх школах Західної України (1900–1939 рр.) / Н. Ігнатенко // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Сер. Педагогіка. – Тернопіль, 2000. – №5. – С. 25–32.

62. *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVII ст. / Я. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1996. – 251 с.
63. *Історія релігії в Україні: Навчальний посібник.* / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Любовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с. – (Вища освіта XXI століття).
64. *Історія релігії в Україні: у 10 т.* / [редкол. А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Центр духовної культури, 1996–1998. – Т. II. Українське православ'я / [за ред. проф. П. Яроцького]. – 1997. – 376 с.
65. *Какие книги должны входить в состав народных библиотек* / [Б. а.] // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1900. – № 26. – Часть неофициальная. – С. 883–886.
66. *Калакура Я.* Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 173–181.
67. *Ковальчук Т.* Внесок Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини у розвиток туризму на Волині у міжвоєнний період / Т. Ковальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 16. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 180–183.
68. *Колодійчук О. Я.* Розвиток технічної творчості дітей та молоді у навчальних закладах Галичини (1900–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Я. Колодійчук. – Дрогобич, 2009. – 20 с.
69. *Коломийцев В. Ф.* Методология истории (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 191 с.
70. *Коляда Н. М.* Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед.

наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. М. Коляда. – К., 2004. – 22 с.

71. *Комар В.Л.* «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Л. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120–128.

72. *Кособуцька Г.* Милосердя членів братств як вияв менталітету українського народу / Г. Кособуцька // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наукові записки Рівненського держ. гум. ун-ту: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Рівненський держ. гум. ун-т. – Рівне, 2008. – Вип. 13. – С. 3–8.

73. *Костюк О.Ю.* Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Ю. Костюк. – Житомир, 2007. – 20 с.

74. *Кріль М.* Українське товариство «Міщанське братство» у Львові: (1909–1939 / М. Кріль, Н. Лешкович // Наукові зошити історичного факультету. – 2005. – Вип. 7. – С. 283–295.

75. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

76. *Кузеванов Л. И.* Методология истории: академизм и постмодернизм. Моногр. / Л. И. Кузеванов. – М.: НЭИ «Российская историография», 2012. – 259 с.

77. *Кузенко О. Й.* Соціально-історичні умови розвитку українського шкільництва в Галичині кінця XIX – початку XX ст. / О. Й. Кузенко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://yarosch.mylivepage.com/wiki/1325/439>.

78. *Кузьмович В.* Дитячі садки / В. Кузьмович // Рідна школа. – 1938. – Ч. 5–16. – С. 232–234.

79. *Кукурудза А. Р.* Демократичні тенденції в українському православному житті 20-х рр. XX ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 09.00.11 – «Релігієзнавство» / А. Р. Кукурудза. – Острог, 2007. – 20 с.

80. *Левандовська І. З.* Підготовка молоді до самостійного трудового життя у діяльності молодіжних об'єднань на західноукраїнських землях (20–30-і рр. XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. З. Левандовська. – Тернопіль, 2008. – 20 с.

81. *Левицька Л. Я.* Етнопедагогічні аспекти виховання характеру в українській педагогіці Галичини (1919–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Я. Левицька. – Дрогобич, 2007. – 20 с.

82. *Левицька Л. Я.* Етнопедагогічні аспекти виховання характеру в українській педагогіці Галичини (1919–1939 рр.): дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Людмила Ярославівна Левицька. – Дрогобич, 2007. – 229 с.

83. *Левківський М. В.* Історія педагогіки / Михайло Васильович Левківський. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 190 с.

84. *Линчевский М.* Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской Академии / М. Линчевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1870. – Т. III. – С. 132–142.

85. *Лукашева С. С.* Миряне и церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI века / Светлана Станиславовна Лукашева. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2006 – 319 с.

86. *Мартирологія Українських Церков:* В 4-х т. – Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. Осип Зінкевич, Олександр Воронин, слово митр. Мстислава, передм. Аркадія Жуковського. – Балтимор; Торонто: Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1208 с.

87. *Махно Л. Л.* Проблема социального служения Русской Православной Церкви в трудах отечественных историков конца XIX – начала XX в.: автореф. дис... на соискание научн. степени канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Л. Л. Махно. – М., 2013. – 19 с.

88. *Миронов В. И.* Воспитательный потенциал религиозной (православной) педагогики и его реализация в негосударственном общеобразовательном учреждении: автореф. дис... на соискание научн. степени канд. пед. наук: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / В. И. Миронов. – Екатеринбург, 2010. – 20 с.

89. *Миронович А.* Светские православные организации в послевоенной Польше / А. Миронович. – Режим доступа: <http://shh.neolain.lv/seminar25/alm%2015.miron.organizas.htm>.

90. *Мишкарёва С.В.* Організаційні засади діяльності Братства православних богословів у Польщі (1934-1938 рр.) / С.В.Мишкарёва // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 8 (51). – Рівне: РДГУ, 2014. – С. 62–65.

91. *Мышкарёва С.В.* Особенности преподавания православного Закона Божьего в школах Волыни (20-30гг. XX ст.) / С.В. Мышкарёва // Научное издание «Естественно-гуманитарные исследования», Международный журнал №2, ООО «Академия знаний», г. Краснодар. – С. 88–94.

92. *Мишкарёва С.В.* Діяльність православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період 1921-1939рр. як історико-педагогічна проблема / С.В. Мишкарёва // Вища освіта України. – Додаток 2 до №3, том V(30), – 2011р. – Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 349–355.

93. *Мишкарёва С.В.* Методологічні засади дослідження освітньо-виховної діяльності православних братств у Західній Україні у міжвоєнний

період 1921-1939рр. / С.В. Мишкарьова // Збірник наукових праць Криворізького державного педагогічного університету 2012 р. – С. 331–338.

94. *Мишкарьова С.В.* Виховний потенціал діяльності православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період 1921-1939рр. / С.В. Мишкарьова // Гуманітарний вісник. – Додаток 1 до Вип. 27, Том VI(39): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2012. – С. 319–324.

95. *Мишкарьова С. В.* Організаційні засади діяльності православних братств у Західній Україні у міжвоєнний період 1921–1939 рр. / С.В. Мишкарьова // Філософія. Педагогіка. Суспільство: зб. наук. праць / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т ; голов. ред. Л.М. Шугаєва. – Рівне: О. Зень, 2012. – Вип. 2. – С. 185–194.

96. *Міненко Т.С.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945, (Волинський період) / Тимофій Міненко. – Вінніпег-Львів: Логос, Колегія Св. Андрія, 2000. – Т. 1. – 392 с.

97. *Нагачевська З. І.* Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (II половина XIX ст. – 1939 р.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / З. І. Нагачевська. – Тернопіль, 2009. – 38 с.

98. *Найда Р. Г.* Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Р. Г. Найда. – К., 2008. – 20 с.

99. *О правилах* для учреждения Православных церковных братств. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 10 июня № 40863 / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXIX. Отделение I (1864). – От № 40457 до 41318. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – С. 409–410.

100. *Оболончик Н. Г.* Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: 07.00.01 – історія України / Н. Г. Оболончик. – Чернівці, 2007. – 20 с.

101. *Огієнко І.* (митрополит Іларіон) Українська церква за час Руїни: 1657–1687 / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с. (Видавничий проект Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Том 5).

102. *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: в 2 т. / І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – Т. 2. – 1993. – 284 с.

103. *Огляд* шкільництва. Шкільництво на українських землях під Польщею // Учитель. – 1923. – 23 вересня. – С. 12–13.

104. *Оніщук В.* Українізація православної церкви на Волині в 20-х роках ХХ століття / В. Оніщук // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 11. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – 124 с. – С. 52–56.

105. *Основи* християнської етики. Курс за вибором (факультативний курс) 1 – 4, 7 – 11 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http: // www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna...program/.../](http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna...program/.../)

110. *Плитус О. С.* Бібліотеки товариства «Рідна школа» як фактор національно-громадянського виховання дітей Галичини першої третини ХХ ст. / О. С. Плитус // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2010. – № 2. – С. 171–180.

111. *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

112. *Преловська І.* Дослідження джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920-х – 1930-х років: досягнення і перспективи / Ірина Преловська // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 51–72.

113. *Про* вивчення курсів духовно-морального спрямування у 2013/2014 навчальному році. Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-324 від 16 травня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35943/

114. *Про* концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 29.06.2006. Протокол № 8/1-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart16/idx16792.htm>.

115. *Промова* нового міністра освіти // Нова зоря. – 1934. – Ч. 17. – С. 3.

116. *Прот.* Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927–28 шк. рік // Духовний сіяч. – 15 травня 1930 року. – №10. – Арк. 120–122.

117. *Прот.* Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927–28 шк. рік // Духовний сіяч. – 1 травня 1930 року. – № 9. – Арк. 109-111.

118. *Пунько Л. Б.* Етноконфесійні процеси в Галичині (1919–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.05 – «Етнологія» / Л. Б. Пунько. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.

119. *Релігієзнавство*: Навчальний посібник. 2-ге вид. / За ред. Мозгового Л. І., Бучми О. В. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 264 с.
120. *Річинський А. О.* Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О. Саган / Арсен Васильович Річинський. – Київ-Тернопіль: Світ знань, 2000. – 424 с.
121. *Рожко В. Є.* Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.
122. *Рожко В. Є.* Нарис історії Української Православної церкви на Волині (870–2000): Історико-краєзнавчий нарис / В.Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
123. *Рожко В.* Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI–XX ст.) / Володимир Рожко. – Луцьк: Медіа, 2005. – 256 с.
124. *Рожко В. Є.* Товариство ім. Петра Могили в Луцьку (1931–1939) та його громадсько-релігійна діяльність / Володимир Євтухович Рожко // Історія релігій в Україні: тези повідомл. IV Міжнар. кругл. столу, Львів, 3–8 трав. 1996 р. – Л., 1996. – С. 193–195.
125. *Розквіт* народної освіти в Західних областях України / Д. Яремчук, Л. Баїк, В. Санивець та ін. – К.: Рад. школа, 1979. – 192 с.
126. *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. М. Розлуцька. – Дрогобич, 2005. – 20 с.
127. *Розпорядники і обіжники* Державного Секретаріату освіти та віросповідань ЗУНР (13.01, 21.01.1919). Станіславів, 1919. Розпорядок міністра освіти // Рідна Школа. – 1927. – Ч. 2. – С. 9.
128. *Савич А.* Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI–XVII ст. / А. Савич. – К.: Всеукр. акад. наук, 1929. – 334 + [2] с.

129. *Савчук Б.* За українську православну церкву (національно-церковний рух на Волині у 20-30-ті роки ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 116 с.

130. *Сажок О.* Історіографія бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть / О. Сажок // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 16. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 243–247.

131. *Саф'янюк З. Г.* Розвиток теорії та практики реальної освіти на західноукраїнських землях (1849–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / З. Г. Саф'янюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

132. *Сейко Н. А.* Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 роках: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Сейко Наталія Андріївна. – К., 1999. – 195 с.

133. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. – 2-е вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.

134. *Скабалланович Н.* Виленское православное братство / Николай Афанасьевич Скабалланович // Христианское чтение. – 1862. – № 10. – С. 477 – 514; № 11, С. 589 – 614.

135. *Скабалланович Н.* Западноевропейские гильдии и западнорусские братства / Николай Афанасьевич Скабалланович // Христианское чтение. – 1875. – Ч. 2. – С. 271-397.

136. *Скабалланович Н.* Очерк истории православной церкви на Волыни / Николай Афанасьевич Скабалланович // Христианское чтение. – Спб.: тип. Королёва, 1855 г. – 156 с. – Т. 1. – С. 11 – 47; 123 – 188; Т. 2. – С. 8 – 62.

137. *Сливка Л.* Соціокультурні передумови виховання здорового способу життя дітей і молоді Західної України (1919–1939 роки) / Лариса Сливка // Обрії. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./Obrii/2010_1/Slivka.doc.pdf.

138. *Смагін І. І.* Православ'я і молодь України в контексті формування інтегративної ідеології // Третя міжнародна церковно-світська конференція до 2000-ліття Різдва Христового «Україна на порозі третього тисячоліття: духовність, наука, освіта, культура» (3–5 листопада 1998 р., Львів–Тернопіль). – Львів–Тернопіль, 1998. – С. 156–157.

139. *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944: Монографія / Андрій Смирнов. – К., 2008. – 326 с.

140. *Соловьев С. М.* Братчины / С. М. Соловьев // Русская беседа. – 1856. – № 4. – С. 108-117.

141. *Статут* Братства Православных богословов в Польше // Вестник Братства Православных богословов в Польше. – 1934. – № 1. – С. 14–18.

142. *Стахів Л. Г.* Навчальна книга як засіб родинного виховання молодших школярів у Західній Україні (1919–1939 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Г. Стахів. – Дрогобич, 2007. – 20 с.

143. *Степаненко Г. В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 – «Історія України» / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 20 с.

144. *Стинська В. В.* Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Стинська. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.

145. *Стоколос Н. Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра. пед.

наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. Г. Стоколос. – К. 2003. – 40 с.

146. *Стоколос Н. Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) [Текст] / Надія Георгіївна Стоколос; НАН України, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди, Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Лісма-М», 2003. – 480 с

147. *Стоколос Н. Г.* Національне обличчя автокефалії / Надія Георгіївна Стоколос // Віче. – 1997. – № 3. – С. 135–144.

148. *Стоколос Н. Г.* Українізація православ'я (з історії Православної церкви у 20-30 рр. XX століття) [Текст] / Н. Г. Стоколос; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського слов'янського ун-ту. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 52 с.

149. *Стражнікова І. В.* Педагогічні погляди та освітня діяльність Іванни Петрів (1892 – 1971 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І.В. Стражнікова. – Луганськ, 2006. – 22 с.

150. *Струганець В. Р.* Оцінка О. Тисовським становища шкільної освіти у Східній Галичині в міжвоєнний період / В. Р. Струганець // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 3. – С. 137–144.

151. *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини (1772–1939) [Текст] / Б. М. Ступарик; Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. – 144 с.

152. *Субтельний О.* Україна. Історія: навчальний посібник / Орест Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ: Либідь, 1993. – 720 с.

153. *Схизма в схизмі* // Свобода. – 1935. – 7 лютого. – С. 1.

154. *Тимочко І. Б.* Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство: ретроспектива / Ірина Богданівна Тимочко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки

Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 16. – Рівне: РДГУ, 2009. – С. 36–39.

155. *Тимочко І. Б.* Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX століття): дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Ірина Богданівна Тимочко. – Рівне, 2011. – 308 с.

156. *Тимочко І. Б.* Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис... кандидата пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Б. Тимочко. – Рівне, 2011. – 20 с.

157. *Ткачук В. В.* Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х роках / В. В. Ткачук // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 4. – 132 с. – С. 70–74.

158. *Ткачук І.* Організаційна структура та програмні засади Товариства імені Петра Могили (1931–1939 рр.) / Ірина Ткачук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Випуск 20. – С. 216–219.

159. *Товариство «Взаїмна поміч» українського вчителства 1905–1930* / За ред. І. Ющишина. – Львів: Друкарня видавничої спілки «Діло», 1932. – 339 с.

160. *Трипольский Н.* Волынские православные церковные братства и их деятельность / Н. Трипольский. – Житомир: [б.м.и.], 1892. – 230 с.

161. *Тхоржевська Т. Д.* Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. Д. Тхоржевська. – К., 2006. – 38 с.

162. *Україна – Польща: важкі питання* // Матеріали 2-го міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках».

Варшава, 22–24 травня 1997 / Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі. – Варшава: Тирса, 1998. – Т. 1–2. – 245 с.

163. *Україна у міжнародних відносинах XX століття: навч. посібник* / Ра заг. ред. Я. Й. Малика. – Львів: Світ, 2004. – 468 с.

164. *Учреждение «Братства Православных Богословов в Польше»* // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1934. – № 1. – С. 1–13.

165. *Фазан В. В.* «Вивчення педагогіки у вищих навчальних духовних закладах України (поч. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Фазан. – Полтава, 2009. – 20 с.

166. *Федін М. І.* Майновий статус православної церкви у Польщі міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): особливості правового врегулювання / М. І. Федін // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 59–67.

167. *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики / К. Федорович (Чічка-Андрієнко Клим Андрійович). – Львів, 1924. – 71 с.

168. *Фефелова О. А.* Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков: автореф. дис... на соискание научн. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / О. А. Фефелова. – Томск, 2001. – 20 с.

169. *Филипович Л. О.* Релігійна освіта в Україні : стан і перспективи / Филипович Л. О., Гаврілова Н. С. // Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Випуск 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/fps/2012_2/fyl_gavr.pdf.

170. *Флеров И.* О православных братствах, противоборствующих униии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях / И. Флеров. – Санкт-Петербург: [б.м.и.], 1857. – 314 с.

171. *Хмілевська І.* Луцьке духовне братство як центр освіти і культури України / І. Хмілевська // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: наук. зб. / Волин. обл. т-во краєзнавців [та ін.]; упоряд. та відповід. за вип. Г. Бондаренко, А. Бондарчук, А. Силук. – Луцьк: [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С.199–202.*

172. *Шеретюк Р.* Антиунійний дискурс діяльності православних братств у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. / Руслана Шеретюк, Гліб Капустін // *Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 29–36.*

173. *Шестун Е.* Православные традиции духовно-нравственного становления личности: историко-теоретический аспект (Казань, 2006).

174. *Шип Н. А.* Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) / Н. А. Шип. – НАН України; Інститут історії України. – (Історичні зошити). – К., 1995. – 66 с.

175. *Шологон Л.* Освітні процеси в Західно-Українській народній республіці (1918–1919 рр.) / Лілія Шологон // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – № 18. – С. 240–248.*

176. *Шугаєва Л. М.* Релігії світу / Л.М. Шугаєва. – К.: Академвидав, 2011. – 256 с.

177. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.

178. *Яремчук В. Д.* Західноукраїнський регіон у міжвоєнний період: курсом національного визволення і соборності (1921–1941 рр.) / Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с. – С. 317–342.

179. *Яремчук В. Д.* Правовий статус українських шкіл в республіці Польща у 1919–1939 рр. / В. Д. Яремчук // *Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2. – (Серія юридична). – С. 31–42.*

180. *Ярмусь С.* Духовність українського народу. Короткий орієнтаційний нарис (Накладом Товариства «Волинь») / Степан Ярмусь. – Канада: [б. в.], 1983. – 227 с

181. *Яців Я. М.* Національно-патріотичне виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919-1939 рр.): автореф.дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Я. М. Яців. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.

182. *Bendza W.* Regulacja kościelnych spraw majątkowych na przykładzie Kościoła prawosławnego w Polsce / Włodzimierz Bendza. – Warszawa, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/46903377/Regulacja-kościelnych-spraw-majątkowych-na-przykładzie-Kościoła-prawosławnego-w-Polsce-ebook>.

183. *Beauvois D.* Mit «Kresów Wschodnich» czyli jak mu położyć kres' / Daniel Beauvois // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 93–105.

184. *Borkowski A.* Materiały greckie do autokefalii Kościoła Prawosławnego w Polsce, cz. I / ks. archimandryta dr Andrzej Borkowski // Wschodni rocznik humanistyczny. – 2009. – № 6. – s. 359–391.

185. *Dekret* Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19380880597&type=2/>

186. *Dubec R.* Proces powrotu łemków do prawosławia w odrodzonej Rzeczypospolitej (1926–1939) / Roman Dubec [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.beskidniski.pl/index.php?pos=/lemkowie/religia/konwersja>.

187. *Giertych J. O.* program polityki kresowej / Jędrzej Giertych. – Warszawa: Nakładem Tow.Wyd. «Patria», 1932. – S. 146 s.

188. *Giza A.* Położenie ludności ukraińskiej na południowo-wschodnich ziemiach Polski w latach międzywojennych / Antoni Giza // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 1999. – T. 3. – S. 41–54.

189. *Jedruszczak T.* Piłsudczycy bez Piłsudskiego: Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 roku / Tadeusz Jedruszczak. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1963. – 227 s.

190. *Kallas M.* Historia ustroju Polski X–XX w. / Marian Kallas. – Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. – 463 s.

191. *Kiryłowicz S.* Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939 / Serafin Kiryłowicz. – Białystok: Bractwo Prawosławne św. św. Cyryla i Metodego, 2012. – 59 s.

192. *Kuprianowicz G.* 1938. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu / Grzegorz Kuprianowicz. – Chełm: Wydawnictwo-Drukarnia L-PRINT, 2008. – 120 s.

193. *Kuprianowicz G.* Historia Prawosławia w Lublinie / Grzegorz Kuprianowicz, Mikołaj Roszczenko [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chresto-vozd.harazd.net/lib/historia.html>

194. *Lenczewski M.* Studium teologii prawosławnej na uniwersytecie Warszawskim w latach 1925–1939 / Mikołaj Lenczewski. – Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1992. – 96 s.

195. *Mądziel M.* Polityka Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej wobec mniejszości ukraińskiej w latach trzydziestych XX wieku / Maciej Mądziel // Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW. – 2011. – R. III. – S. 23–32.

196. *Mironowicz A.* Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku / Antoni Mironowicz // ELPIS. Czasopismo teologiczne. – 2012. – T. 15. – S. 307–368.

197. *Mironowicz A.* Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej / Antoni Mironowicz. – Białystok [b. w.], 2003. – 214 s.

198. *Mironowicz A.* Prawosławne szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej / Antoni Mironowicz / Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / Pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok 2012. – S. 863–880.
199. *Mossakowski W.* Ugruntowanie autokefalii prawosławia w Polsce współczesnej / Wiesław Mossakowski // *Studia Iuridica Toruniensia*. – 2012. – T. XI. – S. 113–128.
200. *Mysiek W.* Przedmurze : szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej / Wiesław Mysiek. – Warszawa: Wydawn. Spółdzielcze, 1987. – 250 s.
201. *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia 1918–1939 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 481 s.
202. *Papierzyńska-Turek M.* Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej / Mirosława Papierzyńska-Turek // *Spotkania polsko-ukraińskie* / Red. Z. Mańkowski. – Lublin, 1992. – S. 45–57.
203. *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 389 s.
204. *Porożyński H.* Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939 / Porożyński H. // *Pzegląd historyczno-oświatowy*. – 1999. – № 1–2. – S. 107–114.
205. *Program nauki w gimnazjach kupieckich*. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1935. – 427 s.
206. *Statut* «Prawosławne Bractwo Imienia Świętego Iowa Pocajowskiego, Spółdzielnia z odpowiedzialnością udziałami». – Równe: PBiP, 1935 – 15 s.

207. *Stępień S.* Położenie prawno-polityczne ludności ukraińskiej w II Rzeczypospolitej / Stanisław Stępień // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 1986. – T. III. – S. 7–22.

208. *Stępień S.* W kręgu badań nad społecznością II Rzeczypospolitej. Społeczność ukraińska / Stanisław Stępień // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 1987. – №. 4/5. – S. 137–174.

209. *Stosunek* Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939 / Mieczysław Sobczak, Anna Grzybowska. – Wrocław: Wydawn. Akademii ekonomicznej im. Oskara Langego, 1998 – 480 s.

210. *Tomaszewski J.* Mniejszości narodowe w prawie polskim 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski // Więż. – 1997. – № 2. – S. 123–140.

211. *Ustaw* u tzw. Sejmu Nauczycelskiego z 1919 roku // Materiały do ćwiczeń z historii wychowania. Część III. – Warszawa: Zak, 1995. – 198 s.

212. *Wisłocki J.* Uposażenie Kościoła w Polsce 1918–1939. Majątek nieruchomy / Jerzy Wisłocki. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – 41 s.

213. *Zarządzenie* – Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce / Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1922. – № 7. – Poz. 59.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Волинської області, м. Луцьк

Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції, м. Луцьк. 1920–1939 pp.

оп. 2

Том I. 1920–1932 pp.

214. Спр. 364. Свідчення про діяльність національних товариств (російських, німецьких, польських, українських) і політичних організацій в Волинському воєводстві, 1923 р., 270 арк.

215. Спр. 839. Листування з повітовими поліціями про облік товариств і політичних організацій. 1925–1926 pp., 170 арк.

Ф. 36 Луцьке повітове староство.

оп. 1

216. Спр. 171. Переписка про облік товариств і політичних організацій, 1927–1928 рр., 130 арк.

оп. 10

217. Спр. 3. Переписка про облік товариств і політичних організацій, 1929 р., 56 арк.

Ф. 45 Повітова команда державної поліції, м. Луцьк. 1920–1939 рр.

оп. 1

218. Спр. 145. Списки союзів, товариств, 1923 рр., 102 арк.

Ф. 46 Волинське воєводське управління Міністерства внутрішніх справ, м. Луцьк Волинського воєводства, 1921–1939 рр.

оп. 9а

219. Спр. 2. Переписка з повітовими староствами про реєстрацію відділів товариств і союзів, 1921–1924 рр., 165 арк.

220. Спр. 10. Переписка про реєстрацію товариств і союзів, 1922–1923 рр., 65 арк.

221. Спр. 544. Інформація повітових староств про діяльність товариств і союзів, 1936–1937 рр., 123 арк.

222. Спр. 1100. Переписка про реєстрацію товариств і союзів, 1924–1937 рр., 102 арк.

223. Спр. 1117. Матеріали о боротьбе поляков с русскими за «братство воздвижение святого креста» в Луцке. 1933г., 84 арк.

оп. 9

224. Спр. 39. Статистичні звіти повітових староств про роботу союзів і товариств, 1922–1924 рр., 89 арк.

225. Спр. 159. Списки товариств, 1922–1937 рр., 130 арк.

226. Спр. 246. Списки товариств та організацій, 1927–1929 рр., 100 арк.

227. Спр. 413. Списки товариств, 1928–1930 рр., 98 арк.

228. Спр. 2026. Переписка з повітовим старостом про реєстрацію товариств на Волині, 1932–1938 рр., 130 арк.

229. Спр. 2641. Статистичні дані Рівненського повітового староства про кількість відділів, товариств і союзів, 1934 р., 200 арк.

230. Спр. 3866. Статистичні дані про кількість відділів, товариств і союзів, 1930–1931 рр., 75 арк.

231. Спр. 4831. Тези внутрішньої національної політики панської Польщі, б/д., 14 арк

Ф. 63 Управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк Волинського воєводства Towarzystwo imienia Metropolity Piotra Mohyły w Łucku, 31 спр., 1931–1939 рр.

оп. 1

232. Спр. 26. Статут товариства ім. Петра Могили, 1, 1зв., 2, 2 зв. арк.

233. Спр. 2. Протоколи загальних зборів засідань управи і президії за 1931 р., 110 арк.

Ф. 73 Луцька приватна чоловіча українська гімназія, 1921–1928 рр. Луцька приватна змішана українська гімназія, з 1929 р. – товариства ім. Лесі Українки, 1928–1931 рр. Луцька приватна українська гімназія товариства ім. Л. Українки, 1931–1939 рр. м. Луцьк Волинського воєводства. 1921–1939.

оп. 1

234. Спр. 58. Устави кружков учеников «Братства Святого Михаила гимназии на 1931 год, 18 арк.

Ф. 134 Луцький повітовий місіонерський комітет, м. Луцьк Волинського воєводства. 1924 – 1933 рр.

оп. 1

235. Спр. 1. Книга постанов Луцького повітового місіонерського комітету, 1924–1933, 74 арк.

Ф. 140 Олицький постерунок державної поліції, м. Олика Дубенського повіту, з 1925 р. – Луцького повіту Волинського воєводства. 1920–1939.

оп.1

236. Спр. 8 Інформація воеводського управління державної поліції про діяльність «Українського православного братства шимени святого Кирила і Мефодія». Сповідання Дубенського староства про видачу дозволів на проведення зборів, сповідацій, грошових зборів, 11 арк.

Ф. 198 Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства, 1931–1939.

оп.1

237. Спр. 3 Устав «Союзу українок: устав Волинського видавничого товариства «Луческ». Інструкції і розпорядження окружного управління ВУО. Списки нерухомого майна Луцького православного братства Св. Хреста. Списки доходів православних приходів на Волині», 86 арк.

238. Спр. 7 Списки членів ВУО. Устав православного братства вознесення Святого Хреста, 31 арк.

Ф. 200 Волинське українське театральне товариство, м. Луцьк, Волинського воєводства. 1932 – 1939 рр.

оп.1

239. Спр. 1 Протоколи зібрань, списки членів, звіти товариства театру. 1924–1933, 59 арк.

Ф. 522 Степура Григорій, адвокат, м. Луцьк Волинського воєводства. 1923–1929 рр.

оп. 1

Спр. 1. Матеріали до історії організації церкви на Західній Україні, 132арк.

240. Православна Волинь, 1922 рік, 46 арк.

241. Постанови Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 р. в Почаївській лаврі з резолюціями, арк 13–27.

242. Звернення єпископа Крем'янецького Діонісія (Валединського) до всесесного духовенства, 6 січня 1921 р., арк. 110.

Державний архів Житомирської області, м. Житомир

Ф. 158. Канцелярія Волинського єпархиального архиєрея(гор. Житомир, Волинської губернії).

оп. 1.

243. Спр. 377 О переводе игумена Амвросия в Волинскую єпархию, арк. 1–2.

Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород

Ф. 2 Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928–1938 рр.

оп. 2

244. Спр. 450 Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню поширення газет на Підкарпатській Русі (інформація про газети) (20 листопада 1934–20 листопада 1935), арк. 62.

Ф. 63 Цивільне управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород

оп. 2

245. Спр. 395 Листування з міністерством внутрішніх справ жупанськими окружними поліційними урядами по релігійних питаннях(організацій православних громад, релігійні спори і інше) 24 лютого 1923р. – 18 червня 1927р., 151 арк.

Ф. 1551 Державна вчительська семінарія, м. Мукачево Березької жупи. 1914–1945.

оп. 2

246. Спр. 155 Протоколи засідань педрад, 29.01.1926 – 30.09.1926, 12 арк.

оп. 4

247. Спр. 39. Листування з вищими органами з питань діяльності школи., 13.11.1938 – 19.02.1939, 9 арк.

Ф. 1517 Мукачівський шкільний інспекторат, м. Мукачево. 1919–1945.

оп. 1.

248. Спр. 44 Розпорядження вищестоящих органів з питань основної діяльності шкіл, 05.01.1938 – 22.10.1938, 48 арк.

оп. 1.

249. Спр. 65. Розпорядження Регентського комісара Підкарпатської Русі з питань діяльності шкіл, про прийом на роботу вчителів, виплату заробітної плати, забезпечення книгами шкільних бібліотек, 31.03.1941 – 19.11.1941, 15 арк.

Ф. 1239 Цегольнянська греко-католицька парафія, м. Ужгород, Ужанської жупи. 1825–1946.

оп. 1.

250. Спр. 28. Матеріали про діяльність автономного церковного товариства, 05.03.1910 – 01.07.1935, 19 арк.

Ф. 1186 Просвітницьке товариство Ужанської жупи, м. Ужгород. 1878–1942.

оп. 1.

251. Спр. 51. Статути просвітніх товариств, 1921–1939, 105 арк.

Ф. 1039 Учительське товариство Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1925–1940.

оп. 1.

252. Спр. 1. Списки членів товариства, 08.06.1936 -04.01.1937, 64 арк.

Державний архів Івано-Франківської області, м. Івано-Франківськ

Ф. 377 Гурток Українського педагогічного товариства «Рідна школа» ім. Івана Мазепи у с. Тулуків Снятинського повіту Станіславського воєводства. 1936–1939 рр.

оп. 1.

253. Спр. 1. Протоколи загальних зборів та засідань гуртка, 1936–1939, 23 арк.

Ф. 511 Станіславське окружне Товариство сприяння розбудові початкових шкіл, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства. 1933–1939 рр.

оп. 1.

254. Спр. 23. Відомості, інформації про організаційну роботу гуртків товариства, кількість і стан початкових шкіл на території Львівського шкільного округу, 1933–1939, 11 арк.

Ф. 632 Колекція документів з історії освіти періоду ЗУНР. 1919–1922 рр.

оп. 1.

255. Спр. 1. Інструкція Міністерства народної освіти УНР від 01.04.1919 до закону про управління освітою в Українській Народній Республіці, 2 арк.

256. Спр. 2. Листування Державного секретаріату освіти й віросповідань ЗО УНР із повітовим шкільним комісаріатом у Самборі та ін., 2 арк.

257. Спр. 3. Лист міністра віросповідань уряду УНР в екзилі від 22 травня 1922 р. до греко-католицького парафіяльного управління в Жидятичах, 7 арк.

258. Спр. 4. Відомості на виплату зарплати службовцям Лятичівської дівочої вищої початкової школи за січень-жовтень 1920 р., 1 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 30 Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр.

оп. 15

259. Спр. 5. Розпорядження комісара східних земель про організацію товариств і союзів, б/д., 6 арк.

оп. 18

260. Спр. 414. Заяви товариств і союзів про видачу дозволів на проведення художніх постановок, зборів, вечорів, танців, 4 лютого 1921 р. – 29 грудня 1924 р., 346 арк.

261. Спр. 487. Дозволи староства на організацію союзів і товариств та протоколи зібрань, 27 лютого 1922 р. – 26 вересня 1922 р., 130 арк.

262. Спр. 688. Заяви товариств і союзів про видачу дозволів на проведення художніх постановок, зборів, вечорів, танців, 20 грудня 1922 р. – 24 лютого 1926 р., 150 арк.

263. Спр. 692. Заяви від приватних осіб на видання дозволів на відкриття театрів, друкарень, організацію вечорів, зборів, 27 січня 1922 р. – 8 жовтня 1922 р., 271 арк.

264. Спр. 742. Списки товариств, що знаходяться на території Рівненського повіту, 3 січня 1923 р. – 29 грудня 1923 р., 78 арк.

265. Спр. 745. Звіти Волинського воєводського управління, староства і рапорти поліції про суспільно-політичне становище на території воєводства, 30 березня 1923 р. – 8 липня 1926 р., 112 арк.

266. Спр. 819. Заяви товариств і союзів про видачу дозволів на проведення художніх постановок, зборів, вечорів, танців, 18 липня 1923 р. – 25 липня 1925 р., 248 арк.

267. Спр. 1081. Списки легальних товариств і союзів, що діють на території Рівненського повіту, 1 травня 1925 р., 46 арк.

268. Спр. 1141. Переписка з Міністерством внутрішніх справ і Волинським воєводським управлінням про суспільно-політичне становище на території повіту, 26 квітня 1926 р. – 30 січня 1929 р., 120 арк.

269. Спр. 1142. Переписка з Міністерством внутрішніх справ і Волинським воєводським управлінням про суспільно-політичне становище на території повіту, 18 квітня 1926 р. – 31 травня 1926 р., 100 арк.

270. Спр. 1209. Характеристика на окремих осіб та товариства, 1926–1929 рр., 100 арк.

271. Спр. 1285. Рапорти повітового управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту, 14 січня 1927 р. – 15 жовтня 1929 р., 122 арк.

272. Спр. 1287. Переписка з Волинським воєводським управлінням і постерунками державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту, 11 червня 1927 р. – 2 січня 1928 р., 298 арк.

273. Спр. 1290. Переписка з Волинським воєводським управлінням і постерунками державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту, 24 вересня 1927 р. – 24 лютого 1932 р., 167 арк.

274. Спр. 1438. Переписка з Волинським воєводським управлінням та постерунками державної поліції про нагляд над діяльністю товариств і союзів, 1925-1930 рр., 143 арк.

275. Спр. 1444. Рапорти повітового управління поліції про суспільно-політичне становище на території Рівненського повіту, 18 грудня 1928 р. – 2 травня 1929 р., 97 арк.

276. Спр. 1586. Вказівки Волинського воєводського управління про надання списків періодичних видань, що надходять на територію повіту і переписка з Рівненським повітовим управлінням і постерунками державної поліції, 14 лютого 1929 р. – 9 січня 1930 р., 151 арк.

277. Спр. 1596. Переписка з Волинським воєводським управлінням про діяльність профсоюзів, організацій, товариств на території повіту, 1927–1929 рр., 158 арк.

278. Спр. 1605. Інформації Волинського воєводського управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту, 8 травня – 26 червня 1929 р., 143 арк.

279. Спр. 1769. Щотижневі звіти Волинського воєводського управління про суспільно-політичне становище на території воєводства за лютий-серпень 1930 р., 170 арк.

280. Спр. 2126. Переписка з повітовим управлінням державної поліції про організацію діяльності різних товариств і союзів на території повіту, 1926–1933 рр., 104 арк.

281. Спр. 2266. Переписка з повітовим управлінням державної поліції про організацію діяльності різних товариств і союзів на території повіту, 1929–1936 рр., 73 арк.

282. Спр. 2594. Переписка з Волинським воєводським управлінням і постерунками державної поліції про діяльність товариств, організацій, союзів, 1936–1937 рр., 92 арк.

283. Спр. 2820. Переписка з організаціями, союзами, товариствами на території повіту з приводу їх складу, протоколи зборів, 1938–1939 рр., 105 арк.

оп. 19

284. Спр. 164. Книга реєстрації товариств, союзів, організацій Рівненського повіту, б/д., 60 арк.

285. Спр. 522. Накази Волинського воєводського управління про надання списків товариств і політичних організацій на території повіту, 1936 р., 76 арк.

Ф. 31 Магістрат, м. Рівне. 1919–1939 рр.

оп. 1

286. Спр. 3765. Список союзів, товариств і організацій, що існують на території м. Рівне, б/д., 53 арк.

287. Спр. 3784. Список культурно-просвітніх спортивних організацій, що існують на території Рівненського повіту., б/д., 78 арк.

Ф. 118 Постерунок державної поліції в с. Басів-Кут Рівненського повіту. 1921–1939 рр.

оп. 1

288. Спр. 149. Нагляд над українськими націоналістичними організаціями, 1935 р., 154 арк.

Ф. 130 Постерунок державної поліції в с. Самостріли Рівненського повіту, 1922–1937 рр.

оп. 1

289. Спр. 108. Нагляд над українськими націоналістичними організаціями, б/д., 130 арк.

Ф. 156 Здолбунівське (до 1925 р. Острозьке) повітове староство.

оп. 2

290. Спр. 2. Накази Волинського воєводського управління про порядок легалізації товариств і союзів, 1921–1928 рр., 65 арк.

291. Спр. 4. Облік товариств, союзів, організацій, 1921–1938 рр., 98 арк.

292. Спр. 5. Анкети на керівників політичних і громадських організацій. (А – Л), 1921–1928 рр., 210 арк.

293. Спр. 6. Анкети на керівників політичних і громадських організацій. (М – Я), 1921–1931 рр., 197 арк.

294. Спр. 56. Облік товариств, союзів, організацій, 1923–1936 рр., 88 арк.

Ф. 191 Експозитура Рівненського повітового староства в Корці.

оп. 1

295. Спр. 5. Дозволи на проведення вечорів, 1927–1936 рр., 152 арк.

Ф. 314 Комісаріат державної поліції, м. Рівне (1921–1939 рр.).

оп. 1-сч.

296. Спр. 24. Списки товариств, союзів, кооперативів та їх правлінь, місцезнаходження на території м. Рівне, 1931 р., 77 арк.

Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль

Ф. 2 Кременецьке повітове староство, Волинське воєводство, 1919–1939 рр.

оп. 2

297. Спр. 4. Реєстрація товариств на території Кременецького повіту, 1928 р., 160 арк.

298. Спр. 5. Дозволи на організацію товариств, 1921–1930 рр., 70 арк.

299. Спр. 70. Реєстрація товариств на території Кременецького повіту, 1927 р., 60 арк.

300. Спр. 74. Реєстрація товариств на території Кременецького повіту, 1920–1929 рр., 80 арк.

301. Спр. 75. Реєстрація товариств на території Кременецького повіту, 1921–1930 р., 142 арк.

302. Спр. 89. Реєстрація товариств на території Кременецького повіту, 1922 р., 15 арк.

303. Спр. 119. Реєстрація товариств на території Кременецького повіту, 1922–1934 р., 175 арк.

Ф. 131 Кременецький ліцей, м. Кременець Волинського воєводства. 1922–1939.

оп. 1

304. Спр. 1. Циркуляри і розпорядження Міністерства народної освіти про організацію вчительських курсів, порядок оплати за навчання, 1922–1939, 36 арк.

305. Спр. 2. Інструкція про структуру і функції ліцею, 1925, 20 арк.

Ф. 148 Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства (Волинская духовная православная консистория). 1918–1939 рр.

оп. 1

306. Спр. 1. Парафіяльний статут православних церков в Україні, 1918–1939, 24 арк.

307. Спр. 4. Проект статуту і положення про Польську Автокефальну Православну Церкву, 1918–1939, 18 арк.

оп. 5

308. Спр. 3. Статут і матеріали про організацію та діяльність церковних братств, 1918–1939, 96 арк.

309. Спр. 17. Відомості про релігійно-церковний стан у парафіях та про релігійно-просвітницьку роботу, 1918–1939, 124 арк.

Ф. 228 Кременецька державна гімназія ім. Т. Чацького м. Кременець Кременецького повіту Волинського воєводства. 1921–1938.

оп. 1

310. Спр. 1. Циркуляри і розпорядження Міністерства релігійних віросповідань, народної освіти, кураторії Волинського шкільного округу, 1921–1938, 54 арк.

Державний архів Чернівецької області, м. Чернівці

Ф. 6 Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці (Biroulprezidențialalministrului-delegatalBucovinei, Cernăuți). 1918–1920 pp.

оп. 1.

311. Спр. 4, Рішення Румунської національної Ради Буковини про введення стану облоги на Буковині та про здачу населенням зброї, 1919 р., 1 арк.

Ф. 1240 Державний міністр у справах Буковини (MinistruldestatintreburileBucovinei). 1921–1926 pp.

оп. 1.

312. Спр. 195. Прохання товариства землевласників м. Чернівці про призначення в села вчителів та священників румунської національності, про заборону приймання дітей румунської національності в українські школи, 31 серпня 1924 року; 3 арк.

313. Спр. 33. Повідомлення міністерства освіти про відновлення на службу вчителів шкіл Буковини, які володіють румунською мовою, 9 листопада – 27листопада 1921 р., 1 арк.

314. Спр. 260. Колективне прохання жителів сіл Вашківського повіту про видачу дозвілу на право викладання української мови в сільських школах, 24 листопада – 30 листопада 1925 року; 2 арк.

Ф. 14 Генеральний окружний адміністративний інспекторат Буковини, м. Чернівці (InspectoratulGeneraladministrativregional, Cernăuți). 1920–1936 pp.

оп. 1

315. Спр. 146. Директивні вказівки міністерства внутрішніх справ про створення релігійних громад і проведення богослужінь, 1933 р., 30 арк.

Ф. 319 Генеральна дирекція віровизнань, м. Чернівці (Direcțiagenerală acultelor, Cernăuți). 1918–1923 pp.

оп. 2.

316. Спр. 15. Доповіді засідання Крайової Шкільної Ради про відкриття шкіл на кошти релігійного фонду Буковини, 1919-1920 pp., 35 арк.

317. Спр. 174. Справа про виплату стипендій учням товариств "Гімназiальна Бурса" та "Рускоправославна Бурса" з коштів православного релігійного фонду Буковини, 1920-1923, 174 арк.

318. Спр. 182. Листування з Консисторією Буковини про надання допомоги мешканцям Буковини. Список жителів, що отримали допомогу, 1920 р., 8 арк.

319. Спр. 36. Листування з консисторією Буковинської митрополії про придбання одягу та взуття для учнів богословської семінарії м. Чернівці, 1918–1923, 12 арк.

Ф. 24 Комісія з питань уніфікації австрійських адміністративних установ на Буковині, м. Чернівці (ComisiuneadeunificareainstituțiiloradministrativeînBucovina, Cernăuți). 1920–1923 pp.

оп. 1

320. Спр. 37. Листування з дирекцією православного релігійного фонду про відпуск палива для постачання населенню Буковини, 1 липня-25 липня 1920 р., 4 арк.

321. Спр. 120. Листування з міністерством віровізнань та префектурами повітів про майбутній з'їзд православної церкви Буковини, м. Чернівці; 25 червня-29 вересня 1921 р., 8 арк.

Ф. 17 Префектура Вижницького повіту (Prefectura județului Vijnița). 1918–1926 pp.

оп. 1.

322. Спр. 2. Листування з примаріями повіту про діяльність українських націоналістичних товариств у комунах, 1922 р., 9 арк.

Ф. 18 Префектура Заставнівського повіту (Prefectura județului Zastavna). 1919–1925 pp.

оп. 1

323. Спр. 24. Статистичні відомості про національний склад населення повіту із зазначенням занять, національностей та належності до релігійних сект, 1919-1925 рр., 4 арк.

Ф. 16 Префектура Кіцманського повіту (Prefectura județului Chițmani). 1919–1925 рр.

оп. 1

324. Спр. 53. Списки українських шкіл по комунам повіту, 1920 р.; 2 арк.

Ф. 20 Префектура Сторожинецького повіту (Prefectura județului Storojineț). 1918–1940 рр.

оп. 1

325. Спр. 68. Звіти про діяльність префектури, 1939, 1940 рр., 17 арк.

Ф. 19 Префектура Хотинського повіту (Prefectura județului Hotin). 1918–1940 рр.

оп. 1.

326. Спр. 25. Листування з Міністерством Освіти та Віровизнань з претурами і примаріями про виділення коштів на будівництво і ремонт шкіл. Списки шкіл і кінематографів по комунам повіту, 1929 р., 484 арк.

Ф. 43 Примарія міста Чернівці (Primăria orașului Cernăuți). 1918–1940, 1941–1944 рр.

оп. 1

327. Спр. 2. Протоколи засідань ради примарії; 1918-1919 рр.; 102 арк.

328. Спр. 433. Протоколи засідань ради примарії; 1920 р.; 98 арк.

Ф. 213 XIV-ий окружний шкільний інспекторат (Inspectoratul școlar regional XIV). 1918–1940.

оп. 1

329. Спр. 1530. Директивні вказівки міністерства освіти про реорганізацію повітових шкільних рад, 1923 р., 35 арк.

330. Спр. 802. Рапорт жандармської роти і листування з секретаріатом внутрішніх справ про проведення української національної пропаганди священиками Вижницького та Вашківського повітів, 1921 р., 72 арк.

331. Спр. 1. Директивні вказівки міністерства освіти Румунії та секретаріату в справах освіти Буковини про перейменування державних гімназій м. Чернівці в національні, про румунізацію шкіл, про навчально-методичну роботу, 1918-1919 рр., 35 арк.

Архів Луцько-Волинського єпархіального управління

332. Спр. 1. Письмо Попечительского совета Луцкого Троицкого собора высокопреосвященшему митрополиту Варшавскому и Волынскому и всея Польши Дионисию (Валединскому), 1927 г, арк. 1–2.

333. Спр. 3. Устав Луцкого Хрестовоздвиженського братства, 1920 р., 6 арк.

Острозький державний історико-культурний заповідник

НДФ (науково-дослідний фонд) – 661

334. Устав Братства имени князей Острожских под. покровом преподобного князя Феодора. – Почаев, Типография Почаево-Успенской Лавры, 1909. – 24 с.

Державний архів Рівненської області

НДБ(науково-довідкова бібліотека)

Фонд «Журнали Польського періоду на українській мові»

335. Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1937. – № 22. – С. 77–78. – Ін. № 22.

336. Изменения в Устав Братства // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1936. – № 21. – С. 155–156. – Ін. № 21.

337. X Духовное собрание Братства православных богословов// Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1937. – № 22. – С. 245–248. – Ін. № 22.

338. Публичное Духовное собрание Братства в Варшаве // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1936. – № 21. – С. 82. – Ин. № 21.
339. Духовное собрание Братства // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1937. – № 22. – С. 78–79. – Ин. № 22.
340. XIII-е Духовное собрание Братства православных богословов// Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1938. – № 23. – С. 82–83. – Ин. № 23.
341. XI-е Духовное собрание Братства православных богослова // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1937. – № 22. – Кн. 3. – С. 78–79. – Ин. № 22.
342. Доклад Доктора Х. Н. Нейчева // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1937. – № 22. – Кн. 3. – С. 77–78. – Ин. № 22.
343. Новая книга по патрологии // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1938. – № 23. – С. 83–84. – Ин. № 23.
344. Постройка памятника на могиле А.М. Тучемского // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1936. – № 21. – С. 81. – Ин. № 21.
345. Второе общее говение членов Братства и студенческой молодежи г. Варшавы // Вестник Братства православных Богословов в Польше. – 1936. – № 21. – С. 81–82. – Ин. № 21.